

**TÜRKMENISTANYŇ YLYMLAR AKADEMIÝASYNYŇ MILLI
GOLÝAZMALAR INSTITUTY**

**SEÝITNAZAR SEÝDI ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET
MUGALLYMÇYLYK INSTITUTY**

Akmyrat TÄJIMOW

**ANDALYBYŇ DÖREDIJILIGINDE EDEBI DÄPLER
WE ŞAHYRANA GÖZLEGLER**

**Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň habarçy agzasy,
filologiýa ylymlarynyň doktory Annagurban Aşyrowyň redaksiýasy
bilen**

Aşgabat 2011

T 48 Akmyrat Täjimow. Andalybyň döredijiliginde edebi дәpler we şahyrana gözlegler. – A.: Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty, 2011.

XVII-XVIII asyrlaryň türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekili Nurmuhamet Andalybyň gazallary, tahmyslary, müsemmetleri hem müstезatlary ýokary derejedäki kämilligi hem çeperçiligi bilen meşhurdyr. Şahyryň döreden «Oguznama», «Nesimi», «Kyssaýy-Pyrgun» we «Sagdy-Wakgas» poemalary halkyň söýüp okaýan eserleridir. Andalybyň «Leýli-Mejnun», «Ýusup-Züleýha», «Zeýnelarap», «Baba Röwşen» atly dessanlaryny bagşylar ussatlyk bilen ýerine ýetirýärler. Onuň «Mürze Hemdem» dessany, türkmen kyssaçylyk däbinde ýazylan «Melike-Mährinigär» eseri milli edebiýatymyzyň ösüşine uly goşant boldy. Monografiýada Nurmuhamet Andalybyň edebi mirasy bitewi derňelip, Gündogar edebiýatynyň edebi дәpleriniň şahyryň döredijiligine eden täsiri yzarlanýar we ylmy taýdan bahalandyrylýar. Andalybyň şahyrana dünýägaraýşy, çeper döredijilik usuly, edebi žanrlardaky ussatlygy hem täzeçillik gözlegleri kesgitlenýär. Şahyryň döredijiliginiň özboluşly aýratynlyklaryny ýüze çykarmaklyga şowly synanyşyk edilýär. Andalybyň poemaçylyk hem dessançylyk däbine ylmy seljerme berilýär.

Kitap giň okyjylar köpçüligine niýetlenilýär.

Syn ýazanlar:

M. Amansähedow – filologiýa ylymlarynyň doktory
A. Mämmedow – filologiýa ylymlarynyň doktory
A. Nazarow – filologiýa ylymlarynyň kandidaty, dosent

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

– XVII-XVIII asyrlaryň türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekili Nurmuhammet Andalyp Gündogaryň çeper söz sungatyny baýlaşdyrmakda, türkmen edebiýatyny millileşdirmekde, halky watansöýüjilik, ruhubelentlik ruhunda terbiýelemekde uly hyzmatlary bitiren meşhur dessançy şahyrdyr.

GIRIŞ

Türkmenistanyň Prezidenti, Milli Liderimiz hormatly Gurbanguly Mäligulyýewiç Berdimuhamedow türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekili Nurmuhammet Andalpyň doglan gününüň 350 ýyllyk ýubileýini dabaraly belläp geçmek hakynda taryhy Karary kabul etdi. Mähriban Prezidentimiz Andalpyň döredijiliginiň umumadamzat medeni gymmatlygyna eýedigini göz önünde tutup, şahyryň ömri we edebi mirasyna bagyşlap Halkara ylmy maslahaty geçirmek hakynda Karar çykardy. Şeýle-de Andalpyň döredijiligini dolulygyna neşir edip halk köpçüligine elýeterli etmekligi tabşyrdy. Munuň özi Milli Liderimiziň edebi mirasymyzyň baýlaşmagyna mynasyp goşant goşan Nurmuhammet Andalpyň döredijiligine goýýan çäksiz hormatydyr. Hormatly Prezidentimiziň halkymyzyň ruhy sagdynlygy ugrunda edýän taýsyz tagallasydyr.

Nurmuhammet Andalyp türkmen edebiýatynyň taryhynda zehinli şahyr hökmünde tanalýar. Onuň türkmen halkynyň milli aňyýetiniň kemala gelmegindäki, watansöýüjilik hem ynsanperwerlik duýgularynyň ösmegindäki hyzmaty uludyr. Andalyp ussat nezireçi hem täzelikçi şahyr hökmünde edebiýat meýdanynda özüni tanatmagy başarypdyr. Ol zamanasynyň juda sowatly adamy bolmak bilen arap, pars dillerini suwara bilipdir. Şeýle hem medrese sowadyny kemsiz çykan alym adam bolupdyr. Şahyr öz döwrüniň taryh ylmyny örän içgin öwrenipdir. Onuň döredijiligindäki sopuçylyk garaýyşlar Andalpyň din ylmyny,

yslamy oňat özleşdirendiginden habar berýär. Şahyryň gazallary kämilligi, ýokary derejedäki çeperçiligi bilen tapawutlanýar. Andalyp diňe bir türkmen edebiýatynda däl, eýsem Gündogarda tahmysçy şahyr hökmünde hem meşhurdyr. Şahyryň döreden «Oguznama», «Nesimi», «Kyssaýy-Pyrgun» hem «Sagdy-Wakgas» poemalary halkyň söýüp okaýan eserleri boldy. Andalpyň «Leýli-Mejnun», Ýusup-Züleyha», «Zeynelarap» we «Baba Röwşen» atly dessanlary diňe bir okalman, olary bagşylar ussatlyk bilen ýerine ýetirýärler. Onuň «Mürze Hemdem» dessany, «Melike-Mährinigär» eseri musgawy edebiýatymyzyň ösüşine uly goşant boldy.

Edebiýaty öwreniş ylmynda Andalpyň terjimeçilik bilen hem meşgul bolandygy hakynda pikirler boldy. Bu pikir Andalpyň dürli eserleri bilen baglanyşykly döräpdir. Edebiýatçy alym A. Aşyrow Andalpyň eserlerini çapa taýýarlamakda, onuň golýazmalarynyň tekstologik barlaglaryny geçirmekde hem şahyryň edebi mirasyna ylmy serjerme bermekde uly hyzmatlary bitirdi. Alym A. Aşyrow Andalpyň terjimeçiligi bilen baglanyşykly meseläni öwrenip, ol hakda öz pikirini aýtdy.¹ Ýeri gelende bellesek, bu pikiri edebiýat ylmyna ilki getiren B. A. Garryýew bolup, soňra ony Andalpyň eserlerini çapa taýýarlamaga gatnaşan alymlar N. Hojaýew, A. Meredow, A. Bekmyradow dagylar dowam etdiripdirler. Edebiýatçy alym G. Nazarow Andalpyň «Nesimi» poemasynyň tankydy tekstini taýýarlap, onuň bu eseriniň terjime dældigi hakyndaky pikiri aýdypdyr.² Edebiýatçy alym A. Aşyrow A. Meredowyň Andalpyň «Mürze Hemdem» dessanyny XI-XII asyrlarda Horasanyň Namak obasynda ýaşap geçen we sufizmiň iň görnükli wekillerinden biri bolan Abu Nasr Ahmet ibn Abulhasan Jamynyň «Çahar peri» («Dört peri») ady bilen meşhur bolan dessanyndan terjime edendigi hakyndaky pikirini delilsiz hasaplapdyr we onuň Ahmet Jamy däl-de, XV asyrda ýaşap geçen Abdyrahman Jamydygy hem şahyryň «Mürze Hemdem» dessanynyň terjime dældigi, onuň Andalpyň original eseridigi hakyndaky pikiri aýdypdyr. Biz şu ýerde alym A. Aşyrowyň bu gymmatly pikirini bolşy ýaly getirmekçi: «Mürze

¹ seret: Aşyrow A. Dili dessanly şahyr. Nurmuhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. –Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy)

² Nazarow G. Nesimi. Andalyp. Nesimi.(Tankydy tekst). –Aşgabat, „Ylym», 1978, 24-28-sah.

Hemdem» dessany MGI-de ýeke nusgada, ýagny, 884-nji bukjada gabat gelýär. Emma, bu bukja Andalyp Ahmet Jamynyň gazallaryny türkmençä terjime edipdir diýlen pikiri tassyklamaýar. Geliň, eseriň özüne salgylanalyň: «Emma rawyýanlar rowaýat kylursalar, kim Jam welaýatynda bir zekawat bar erdi: özi hurşydy-jahan, kāmili-biguman erdi. Tejelli zatyda nury Ylahy gark bolgan. Ylmy-zahyr we ylmy-batyn köňlüde jaý erdi. Özleriniň atlary Abdyrahman Jamy erdi»¹. ...Görnüşi ýaly, bu eseriň haýsydyr bir eserden we haýsydyr bir dilden terjime edilendigi hakynda hiç hili gürrüň ýok. Diýmek, «Mürze Hemdem» dessanyny terjime eser hasaplamaga esas ýok. Munuň hem üstesine, onda getirilýän gazallary Ahmet Jamy bilen baglanyşdyrmaga-da hiç-hili tutaryk ýok.»² Hakykatdan hem «Mürze Hemdemde» hereket edýän gahryman XV asyr şahyry Abdyrahman Jamy. Dessanda Soltan Hüseyiniň, Alyşir Nowaýynyň, Abdyrahman Jamynyň atlarynyň bir ýordumyň içinde getirilmegi, olaryň döwürdeşliginden habar berýär. Şu ýerde ýene bir ýagdaýa ünsi çekmek gerek. Andalyp bilen Nowaýynyň döredijiligini onuň diňe bir tahmyslary däl, eýsem dessanlary hem baglanyşdyrýar. Nowaýy Andalyba juda ýakyn. Edil sonuň ýaly Nowaýy bilen Abdyrahman Jamy ýakyn dost hem halypa-şägirt bolupdyrlar. Bu iki ynsanyň özara hormatlary dogrusynda ylmy çeşmelerde gymmatly maglumatlar berilýär.

Nurmuhammet Andalybyň Alyşir Nowaýyny özüniň halypasy saýandygyny gypynçsyz aýdyp bolar. Onuň halypasynyň ömür pursatlaryny ebedileşdirmek maksady bilen eser bagyşlamagy kanuny ýagdaýdyr. Eger biz Nowaýa ýüzlensek, onuň Abdyrahman Jamyny özüniň mugallymy hasaplandygyny görýäris. Nowaýy «Hamsasyna» girýän poemalarynyň başynda özünden öňki bu ýordumy işlän Nyzamy Genjewä, Emir Hysrow Dehlewä hem Abdyrahman Jama öwgüler aýdýar. Şunda ol Abdyrahman Jama aýratyn sarpa goýupdyr.³ Şunda Nowaýynyň «Hamsasynyň» birinji poemasy «Haýrat-ul ebrar» hem «Leýli we Mejnun»

¹ MGI. 884-nji bukja, 2 sah.

² Aşyrow A. Dili dessanly şahyr. Nurmuhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. –Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy)

³ seret: Alişer Nawoiý. Hamsa. –Toşkent, «Uzdawnaşr», 1947.; Alişer Nawoiý. Hamsa, Sab'ai saýora. –Toşkent, «Uzbekiston dawlat naširýoti», 1948, IV kitob, 26-34 sah.; Alişer Nawoiý. Hamsa, Saddi Iskandariý. –Toşkent, «Uzbekiston dawlat naširýoti», 1949, V kitob, 12-21 sah.

poemalarynda Jamynyň adynyň ýatlanmaýandygyny bellemelidir. Sebäbi Nowaýy bu poemalaryny 1483-nji ýylda ýazypdyr.¹ Abdurahman Jamy bolsa «Leýli we Mejnun» poemasy 1484-nji ýylda 70 ýaşynda ýazypdyr.² Şahyryň ady agzalan iki poemasynda Abdurahman Jamynyň adynyň ýatlanylmaýandygyny Nowaýynyň bu ýordumlary dosty hem halypasyndan öň işländigi bilen düşündirilýär. Ýöne Nowaýy beýleki poemalarynda Jamyny uly hormat bilen ýatlaýar. Andalyp bilen Nowaýydyr Jamynyň arasynda edebi ruhy ýakynlyk bar. Andalyp Gündogar edebiýatynyň «Hamsaçylyk» däbini özboluşly dowam etdiripdir.

Şu ýerde ýene bir ýagdaýy hasaba almak zerur. Eger «Mürze Hemdem» dessany terjime däl bolsa, onda Andalyp baş däl-de, alty dessan ýazan bolýar. Muňa şeýle jogap bermek mümkin. Zehinli edebiýatçy alym G. Geldiýew «Edebiýat we sungat» gazetinde çykyş edip, Andalpyň dörtleme ýazandygy hakyndaky pikiri orta atdy. Şunda ol şahyryň «Melike-Mährinigär» eserini kyssa kysymda ýazylandygy üçin, ony dessan kysymyna degişli hasap etmändir. Şonuň üçin Andalpyň «Leýli-Mejnun», Ýusup-Züleyha», «Zeýnelarap», «Baba Rōwşen» dessanlarynyň üstüne «Mürze Hemdem» dessanyny goşup, şahyryň baş dessandan desse baglandygy hakyndaky pikiri öňkölige galdyrmak mümkin. Emma Andalyp zamanasynyň juda zehinli şahyrydygy hem onuň Gündogar edebiýatynyň «Hamsaçylyk» däbinden başga-da, Abdurahman Jamydan gaýdýan ýedi poemadan ybarat ýedilik – «Ýedi Tagt» döretmek däbinden habarlydygyny göz önünde tutup, bu meselede entek kesgitli bir pikire gelmeklige howlугylmasa ýagşy. Onsoňam, türkmen edebiýatynda hut, şahyryň ýaşan zamanasy töwereklerde döredilen, ýazary näbelli dessanlar barmak бүкүp sanasaň ep-esli bar. Edebiýat ylmynda bu mesele tarplygynda dur diýen ýaly. Gelejekde bu ugurdan ylmy barlaglaryň alnyp barylmaýy bilen Andalpyň eserleriniň sany bilen baglanyşykly pikirleriň hem döremegi mümkin. Şonuň üçin Andalpyň dessanlarynyň sany hakynda gutarnykly pikiri aýdardan heniz ir hasaplaýarys.

¹ Бертельс Е. Э. Низами и Фузули. – Москва, «Наука», 1962, стр: 300.

² Şol ýerde 281 sah.

Andalybyň käbir şygrylary hem edebi mümkinçiligi we çeperçilik ukyby onuň çeper terjimä erkin çemeleşendigi hakyndaky pikiri oýarýar. Şahyr bize terjimeçilik sungatynda täsin bir ugry nusga galdyrypdyr. Onuň «Mürze Hemdem» dessanyndaky «Jan geldi», «Müň paraýy haýratdyr», «Özüm men gulam etsem», «Mendir, men», «Ahysta-ahysta», «Huş-ygtyýarym», «Armany ýetir», «Ne kişiniň dilberi sen» atlandyrylan gazallarda Andalyp öz tahallusynyň yzyndan Jamynyň adyny getiripdir. Çündogar edebiýatynda şahyrlar şygryň soňky bendinde eseriň kime degişlidigini we şygryň tamamlanýandygyny bildirmek üçin tahallus getiripdirler. Adatça tahallus soňky beýtde getirilipdir. Andalybyň bu däbi bilýändigini inkär etmese bolar. Şahyryň öňde atlary getirilen gazallarynda özüniň hem Jamynyň tahallusyny getirmegi, onda-da, Jamy tahallusyny jemleýji bentde bermegi, olaryň bir böleginde jemleýji beýdiň öňündäki beýtde öz tahallusyny getirmegi Andalybyň çeper terjime sungaty bilen meşgul bolandygyna güwä geçip biler. Jamynyň ady getirilen gazallar, Andalybyň terjimä juda erkin hem döredijilikli çemeleşendigini subut edýär. Şeýle alanyňda, olar özbaşdak eserlerdir:

Eý Andalyby-şeýda, kem eýleme nalaňy,
Yşk ody maňa günde ýüz dert ile minnetdir.

Eý şah kerem birle Jamyga sütem kylma,
Bir hikmetsiz onda hem (ol) yşky alamatdyr.¹

Öňde atlaryny agzan gazallarymyzda ,mysal getiren beýtlerimizden hem görnüşi ýaly, olarda iki şahyryň ady bar. Abdyrahman Jamynyň pars dilinde eser ýazandygy bellidir. Bu eserler Andalybyň galamyndan çykypdyr. Olarda Jamy tahallusynyň getirilmegini şahyryň bu eserleri döredeninde ondan täsirlenendigi, ylham alandygy bilen düşündirmek bolar. Çeper täsir haýsydyr bir ýordumyň ýa obrazyň ikinji bir şahyrda gaýtalanmasy däldir. Çeper täsir ozaly bilen bir şahyryň ikinji bir şahyryň döredijilik zehini oýarmagydyr we çeper ideýa bilen

¹ Nurmuhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. –Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy) 73 sah.

ýaraglandyrmagydyr. Nähili bolanda hem bu şygrylar Andalyp bilen Jamynyň edebi hyzmatdaşlygynyň kepidir. Jamynyň bize näbelli bolan gazalynyň ideýasynyň Andalyp tarapyndan türkmen dilinde çeper beýana öwürlmegidir.

Şu ýerde Andalybyň pars dilini suwara bilendigini aýtmalydyrys. Hormatly Prezidentimiziň Andalybyň doglan gününüň 350 ýyllyk toýuny dabaraly bellemek hakyndaky taryhy Kararynyň çäklerinde Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynyň alymlary şahyryň edebi mirasyny gözlemek işini alyp baryp, onuň pars dilinde döreden şygrylarynyň üstünden bardylar. Diýmek, Andalyp pars dilinde şygyr döretmek ukybyna eýe eken. Ýeri gelende bellesek, Andalyba ýiti täsir eden Nowaýy hem pars dilinde Fany tahallusynda şygrylar döredipdir. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, Andalybyň pars dilindäki edebiýaty juda oňat özleşdirenligidir. Onuň özüniň pars dilinde eser döretmegi, belli bir derejede şahyry terjimeçilik sungatyna iterendir. Şahyryň şygryýetinde tezmin ulanmagy onuň kämil eserlere sarpasynyň uly bolandygyny we pars dilindäki maňyzly eserleri türkmen diline terjime edip, öz okyjysyna ýetirmek islegi hem belli bir derejede tassyklap biler.

Andalybyň «Mürze Hemdem» dessanyndaky käbir şygrylarda Jamynyň adynyň getirilmegi eseriň ýordumy, has takygy onuň keşpler ulgamy bilen baglanyşyklydyr. Belli edebiýatçy alym A. Aşyrow eseriň ýordumy hem keşpler ulgamy hakynda öz derňew ugrunyň talabyna laýyklykda çeşmelere salgylanyp, şeýle pikiri öňe sürüpdür: «A. Meredowyň özi...» Andalyp we terjimeçilik däbi» atly makalasynda Gündogarda terjimeçilik däpleri hakynda gürrüň edip, öňki işleriniň ählisinde «Mürze Hemdem» diýip atlandyran dessanyň bu makalada «Kyssaýy Möwlewi Jamy we Mürze Hemdem» diýip atlandyrylar. Soňra bolsa dessanda Abdyrahman Jamynyň, Hüseyin Baýgaranyň, Alyşir Nowaýynyň we Baýgaranyň hyzmatkäri Hemdemiň hereket edýändigini nygtaýar.»¹ A. Aşyrowyň bu dessanyň keşpler ulgamy hakyndaky maglumaty şahyryň gazallaryndaky Jamy tahallusynyň getirilmegi meselesini aýdyňlaşdyrmaga ýardam edýär: «Dessanyň

¹ Aşyrow A. Dili dessanly şahyr. Nurmuhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. –Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy) 193 sah. (Bu ýerde A. Aşyrow A. Meredowyň „Andalyp we terjimeçilik däbi.« «Sowet edebiýaty», 1990, № 3 sanyndaky makalasyna salgylanypdyr.).

XV asyr bilen baglanyşygyny aşaky setirler hem tassyklaýar: «Erse soltan Hüseýin mürze, emir Alyşir, tamamy ekabyrlar we eşrepler bildiler hezreti Möwlewi Jamy erken»^{1,2} Eger şeýle bolsa, Andalyp Jamynyň dilinden aýdylýan şygrylaryň soňundan öňden gelýän däbe görä, onuň adyny getirmeli bolýar. Bu dessançylyk edebiýatda ýörgünli täkdir. Oňa islendik dessanyň, şol sanda Andalybyň «Leýli-Mejnun» dessanynyň mysalynda hem göz ýetirmek mümkin. Şahyr dessanda gahrymanlarynyň dilinden aýdylýan goşgularyň ahyrky bendinde olaryň atlaryny getirýär. Biziň pikirimizçe, Andalyp «Mürze-Hemdem» dessanynda degişlilikde käbir şygrylaryň Jamynyň adyndan aýdylýandygyny bildirmek, tekrarlamak üçin Jamynyň adyny getirýär. Andalyp okyjynyň öz döredijiligini Jamynyň eserleri bilen gatyşdyrmazlygy üçin ýokarda görüp geçen gazallarymyzda hem öz adyny, hem Jamynyň adyny getiripdir. Şonuň üçin dessan-a däl, hatda ondaky käbir eserler hem A. Aşyrowyň adalatly belleýşi ýaly, Abdyrahman Jamynyň döredijiligine degişli däldir. Ýöne, Andalybyň Jamynyň tahallusy getirilen şygrylary döredeninde ondan täsirlenendigini inkär etmek bolmaz. Andalyp özünden öň ýaşap geçen ussatlaryň şygrylaryny olar bilen baglanyşykly döreden eserlerinde ulanypdyr. Oňa mysal edip şahyryň «Nesimi» poemasyny görkezmek bolar. «Nesimide» Andalyp Nesiminiň gazallaryndan peýdalanypdyr. Şonuň üçin, şahyr «Mürze Hemdem» dessanynda Abdyrahman Jamynyň öz keşbi bilen baglanyşykly onuň gazallaryndan peýdalanmagy bolup biljek ýagdaýdyr. Ýöne Jamynyň pars dilinde eser ýazandygyny unutmaly däldir. Andalyp Jamydan diňe täsirlenipdir, ylham alypdyr.

Gündogar pars hem türki dilli edebiýatda tahallus adatça şygryň iň soňky beýdinde ýa bendinde getirilýär we ol iki hyzmaty bitirýär. Birinji hyzmaty eseriň kime degişlidigini mälim edýär. Ikinji hyzmaty liriki eseriň özüniň getirilýän beýdinde ýa bendinde jemlenýändigini, eseriň tamamlanýandygyny aňladyp gelýär. Emma onuň ikinji hyzmaty gutarnykly kesgitli hyzmaty däldir. Andalybyň käbir gazalynda onuň tahallusy ahyrky beýdiň öňündäki beýtde getirilipdir.

¹ MGI. 884-njy bukja, 40 sah.

² Aşyrow A. Dili dessanly şahyr. Nurmhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. –Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy)193 sah.

Şahyryň «Mürze Hemdem» dessanyndan alnan bary-ýogy üç beýtden ybarat «Serwi ragnaýy» atly gazaly yşky liriki temada ýazylyp, onda aşyk gahrymanyň ruhy sarsgyny beýan edilipdir. Ol ýaryň owadanlygyny wasp edýär. Andalyp gazalyň dilini has hem ýeňilleşdirip, onuň düşnükli bolmagyny gazanypdyr. Bellemeli ýeri, Andalyp tahallusyny ahyrky beýdiň öňündäki beýtde getiripdir:

Ajap zyba beşer, hanlar, hemme yşkyda haýranlar,
Dolup äleme armanlar, ki ýokdur serwi ragnaýy.

Säherler nalalar eýlär, Andalyp ahmar yşkyda,
Saçypdyr başyna toprak, ýaka ýyrtyp ki şeýdaýy.

Galandar men galandar men, köýüp misli semender men,
Galandar içre serwer men, bulup men onda mägwaýy.¹

Andalyp bu meselede ussady Nowaýydan täsirlenipdir. Nowaýy az sanly gazallarynda tahallusyny ahyrky beýdiň öň ýanyndan getiripdir. Nowaýynyň «Hazoýinul maoniý» («Manylar hazynasy») atly özbek dilindäki şygrylar ýygındysynyň 1959-njy ýyladaky neşirinde, şahyryň jemi baş gazalynda (belgileri: 5, 41, 108, 412, 485.) tahallus ahyrky beýdiň öňünden getirilipdir:

Jon berur har dam Nawoiý, ne ajab gar bersa jon,
Kulki aýrilgaý begidin, bek nekim sultonidin.

Rostligda sarwi ozodi ýigitlik bogidin,
Poklikda lali rahşoni eranlik konidin.

Terjimesi:

Jan berer her dem Nowaýy, ne ajap ger berse jan,

¹ Nurmuhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. –Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy) 80 sah.

Gülki aýrylgaý beginden, beg ne kim soltanyndan.

Rastlykda serwi azady ýigitligiň bagyndan,
Päklikde läle ragşany erenligiň ganyndan.¹

Nurmuhammet Andalybyp orta asyr gazalçylyk edebiýatyň tahallus ulanmakdaky däplerini öz döredijiliginde saklapdyr. Ol bu meselede nowaýyçylyk däbe eýeripdir. Umuman, Nowaýy Andalyba ylham çeşmesi bolup hyzmat edipdir. Tahallusyň şu hili ulanylyşy XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda has kämilleşdirilipdir. Ol goşuk goşgy düzüliş kadasynda döredilen şygrylarda, köplenç, jemleýji bendiň ilkinji setirinde getirilipdir. Emma Andalybyň döredijiliginde müsemmediň dürli şekillerinde döredilen şygrylarynda hem tahmyslarynda tahallus jemleýji bendiň dürli setirlerinde getirilýär. Andalyp bu babatda şygra erkin çemeleşipdir.

Andalyp özüniň döredijilik zehinini dürli edebi görnüşlerde synap görüpdir hem bu ugurda başaraňlygyny görkezipdir. Şunuň özi hem şahyryň çeper döredijilikde diňe bir şahyrana duýgy bilen ýaşamandygyny, onuň edebiýata ylmy nazarynyň bolandygyny görkezýär. Hut, şu sebäbe görä, Nurmuhammet Andalybyň çeper döredijilik gözlegleri Gündogar hem türkmen edebiýatynyň ösüşini üpjün edipdir. Şol sebäpli şahyryň edebi täzeçilligi ýörite öwrenilmäge degişlidir.

Şu ýerde, biz şahyryň çeper döredijilikde Gündogaryň hamsaýlyk däbine eýerendigini nygtamak isleýäris. Emma edebiýaty öwreniş ylmynda Andalybyň dörtleme döretmäge ýykgyt edendigi hakyndaky pikir öňe sürüldi.² Bu pikir şahyryň biziň elimizde bar bolan eserleri hakynda aýdanynda dogrudyr. Ýöne welin, meseläniň ikinji bir tarapam bar. Biziň günlerimize şahyryň döredijiliginiň dolulygyna gelip gowuşmandygy mälimdir. Täze Galkynyş hem Beýik Özgertmeler zamanymyzda Andalybyň döredijiligini toplamak işi Milli

¹ Алишер Навоий. «Хазойинул маоний». –Тошкент, «Фан», 1959, 503 sah. Terjime özümiňki.

² Bu hakda seret: Geldiyew G. Nurmuhammet Andalyp – edebiýatyň saýrak bilibili. „Edebiýat we sungat» gazet, 2010-njy ýylyň 22-nji ýanwary.

Liderimiziň ýörite tabşyrygy esasynda dowam etdirilýär. Şahyryň edebi mirasy dünýäniň dürli ýurtlarynyň golýazma hazynalaryndan hem halkyň arasyndan toplamak işi alnyp barylýar. Şeýlelikde, täze tapylan eserleriň hem olaryň dürli nusgalarynyň hasabyna Andalybyň döredijiliginiň üsti ýetirilýär. Türkmen alymlarynyň Andalybyň pars dilinde döreden gazallarynyň üstünden barmagy munuň delili bolup durýar.

Şahyryň edebi mirasynyň biziň günlerimize dolulygyna gelip ýetmändigini onuň elimizde bar bolan lirikasynyň juda azlygy hem tassyklaýar. Andalybyň bize gelip ýeten şygryrlarynyň möçberi juda çäkli. Bary-ýogy 40 töweregi eser. (Häzirki wagtda onuň sany artýar). Onuň lirika ýaly ýörgünli žanrda öndümlü işländigine ynanasyň gelip dur. Muny çeper döredijiligiň tebigatam tassyklaýar. Islendik şahyr ozaly bilen şygryýetde taplanýar. Andalybam gürrüňsiz, şu däbe öwrülen kämillik ýolundan ýörändir. Şahyr birden ussatlyga ýetmeýär. Çeper döredijilikde zehin kem-kemden taplanýar. Ikinjiden, nusgawy edebiýatymyzda dürli žanrlardaky awtory näbelli eserler juda köp. Aslynda halk döredijiligimiziň epiki žanrynyň juda baýlygynyň bir sebäbi şunuň bilen baglanyşyklydyr. Barmak бүкүп sanasaň ep-esli bolýan halk döredijiligi hasaplanýan dessanlarymyzyň agramly bölegi XVI-XVIII asyrlarda döredilen bolmaly. Eýýäm, XIX asyryň ortalaryndan dessançylyk döň edebi ösüşden galyp başlaýar. Sebäbi realizm edebiýatyna bolan talap artyp ugrapdy. Aslynda, bir giden dessanlarymyzy halk döredijilik eserleri hasaplamagyň özi birtaraplydyr. Olar ýazary näbelli eserler diýlip atlandyrylsa juda ýerine düşer. Sebäbi ol dessanlar ýazylyş usuly-stili, dili hem çeperçiligi taýdan ýazuwly edebiýata degişlidir. Mesele şol ýazary näbelli eserleriň eýesini-ýazaryny tapmakdadyr. Şu babatynda biziň öwrenýän şahyrymyz bilen baglanyşykly edebiýatçy alym Ahmet Bekmyradowyň «Şasenem-Garyp» dessanynyň awtorynyň Andalyp bolmagynyň mümkindigi hakyndaky pikiri aýdypdyr. Dogrudan hem, alymyň adalatly belleýşi ýaly, «Şasenem-Garyp» dessanyndaky «Garaman Gaýrasy Garamazylar» setirde Andalybyň dogduk obasynyň dile alynmagy ýöne ýerden däl bolsa gerek. «Şasenem-Garyp» dessanyny Andalybyň ýazan bolmagynyň mümkindigi hakyndaky pikiri şahyryň

«Leýli-Mejnun» dessanynyň deňeşdirme derňewi belli bir derejede tassyklaýar. Bu iki dessanda Leýliniň enesi bilen Garybyň enesiniň keşplerinde ýakynlyk bar. Mysal üçin Garyp nijeme ýylyň aýraçylygyndan soň Ezberhojadan habar tapyp, Şasenemiň toýuna gelyär. Aglamakdan gözleri gapylan enesiniň öýünde myhman bolup, duldaky dutary alyp, saz çalýar. Garybyň enesiniň myhman oglanyň nalasynyň ogluna meňzedip aýdan namasy bilen Leýliniň enesiniň gyzyny idäp mekdephana baryp, ol ýerde bihuş bolup ýatan Leýliniň başyny dyzynyň üstüne alyp aýdýan namasynda juda ýakynlyk bar. Bu ýerde ene hasraty, dözümsizligi şol bir ruhda açylýar. Iň esasy-da, bu iki goşgy biri-birini ýatladýar. Hatda esasy manyny özünde jemleýän käbir sözler, iki dessanda-da, şol bir çeperçilikde ulanylýar. Andalybyň «Leýli-Mejnun» dessanynda gelýän:

Gurbanam galam gaşyňa,
Gözden akan gan ýaşıňa,
Istäp geldim men başyňa,
Nalyşym bilbile meňzäp.¹

diýen setirler «Şasenem-Garyp» dessanynda aşakdaky görnüşde gaýtalanyp, bu bentlerdäki jemleýji setirler biri-birini gaýatalaýar:

Üç ýüz altмыш elli gaýyp,
Bu garyp jan ýandy köýüp,
Her säherler Senem diýip,
Nalyşyň ogluma meňzär.²

Bu birinjiden. Ikinjiden, «Şasenem-Garyp» dessanynda duş gelýän «Şasenemiň galasy», «Akja gelniň galasy», «Diýarbekiriň galasy», «Şirwan», «Şamahy», «Tüni derýanyň akan ugry» ýaly ýer-ýurt atlary Daşoguz welaýatynyň Köneürgenç, Saparmyrat Türkmenbaşy etraplarynyň çäginde – gadymy

¹ Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. –Aşgabat, „Türkmenistan“, 1991, 60 sah.

² «Şasenem-Garyp». –Aşgabat, «Türkmenistan», 1979, 148 sah.

Köneürgenç, Was topragynda ýerleşýär. Ondaky wakalaryň Gadymy Uzboýuň bol suwunyň akan wagtynda bolup geçýändigini bellemek derwaýysdyr. Elbetde, Andalybyň «Şasenem-Garyp» dessanynyň ýazarydygy hakyndaky mesele ýöriteleýin ylmy derňewi talap edýär. Umuman, Andalybyň edebi mirasy özüniň köpgyraňlylygy bilen tapawutlanyp, ol edebi ösüşiň meseleleri dogrusynda täzeçe pikir ýöretmegä mümkinçilik berýär.

Nusgawy edebiýatda Nurmuhametden başga-da, Andalyp lakamyny göteren şahyrlaryň bolandygyny edebiýat ylmy habar berýär. Bu hakda edebiýatçy alym Nazar Gullaýew «Leýli hem Mejnun hakda söhbet» atly saldamly işinde ygtybarly çeşmelere salgylanyp: «Ş. Samynyň «Kamus al-aglamynda» XVI asyrdan biri Ystambylda, beýlekisi Kastamunda ýaşap öten Andalyp lakamly 2 sany türk şahyry, Muhammedaly Terbiýetiň «Danyşmendan-e Azerbaýjan» tezkiresinde ýaşan möwrüti näbelli Andalyp Töwrizi. Ryzagulyhan Hydaýatyň «Mejmeul-fusahasynyň» 2-nji tomunda XIX asyrdan ýaşap öten Muhammedhüseýinhan (Mämmetsöýünhan) Saba ogly Andalyp Kaşany hakda gysgajyk maglumatlar berlipdir. ...Andalyp Garajadagy (XVIII-XIX asyrlar) hem bar.»¹ diýip ýazypdyr. Edebiýatçy alym, professor Kakajan Ataýew: «Nurmuhamet Andalyp ussatlyk, kämillik babatdan beýleki Andalyplardan has belentde durýar» diýip belleýär.²

Edebiýaty öwreniş ylmynda Nurmuhamet Andalybyň ömri we döredijiligine degişli saldamly işleriň edilendigini ýatlamak ýakymlydyr. Şu ýerde okyjy köpçüligini gyzyklandyrýan şahyryň doglan senesi hakyndaky mesele dogrusynda, käbir işlerde aýdylýan-da bolsa, ýörite durup geçmegi derwaýys hasapladyk.

Edebiýatçy alymlar Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanynyň girişinde (mynajatynda) özi hakynda beren aşaky maglumatlaryna salgylanyp onuň doglan senesini kesgitlediler.

Ismim idi Nurmuhamet Garyp,

¹ Gullaýew N. Leýli hem Mejnun hakda söhbet. –Aşgabat, „Magaryf“, 1986, 338-339 sah.

² Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty. –Aşgabat, „Magaryf“, 1988, 49 sah.

Sözde tahallusym idi Andalyp.

Şährimiz Ürgenç welaýat idi,
Hanymyz Şahgazy hemaýat idi.

Asly mekanymyz ki Garamazydyr,
Adamy eşretde gyş-u ýazydyr.

Barça halaýyk içinde bet işim,
Ýetdi ellik başge meniň ýaşym.

Ýeri gelende bellesek, Andalyp bu maglumatlary «Nesimi» poemasynyň mynajatynda hem beripdir. Edebiýat ylmynda şol bir terjimehal maglumaty şahyryň iki eserinde gaýtalamajakdygy, onuň göçürijiniň säwligi netijesinde dörandigi hakynda garaýyşlar boldy. Şahyryň «Nesimi» poemasynyň tankydy tekstini taýýarlan edebiýatçy alym G. Nazarow olary öwrenip, bu mynajatyň iki esere hem degişlidigi hakyndaky pikiri aýdypdyr.¹ Andalybyň sygyrlarynyň hem poemalarynyň 1990-njy ýyldaky neşirinde bu mynajatyň şahyryň «Ýusup-Züleyha» dessanynda berilýändigigi üçin, poemadan aýrypdyrlar. Emma 2010-njy ýyldaky täze neşirde ol mynajat goşulyp, dogry edilipdir. Şahyr ady agzalan iki eserinde terjimehal maglumatlary ýazýan eserine baglanyşdyrmak üçin ýörite beýtler goşupdyr. Şonuň üçin bu ýerde hiç bir göçürijiniň säwliginiň bolmandygy belli bolýar.

Andalybyň terjimehaly bilen iş salyşan edebiýatçylar, ýokarda mysal getiren «Hanymyz Şahgazy hemaýat idi» setirdäki Hywa hany Şagazynyň hanlyk eden 1767-1768-nji seneden Andalybyň özüniň maglumat beren elli baş ýaşyny aýryp, ony, takmynan, 1710-njy ýylda doglan hasapladyrlar. Emma Andalybyň edebi mirasyny öwrenmekde köp zähmetini siňdiren edebiýatçy alym G. Nazarow şol wagtky Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň Golýazmalar

¹ Nazarow G. Nesimi (Giriş makala). Andalyp. Nesimi. –Aşgabat, «Ylym», 1978, 25 sah.

fondundaky 1228-nji bukjadaky «Ýusup-Züleýha» dessanyny Molla Sabyr weledi Şyhmuhammet Hüseyin weledi Abdurahman Nohurynyň hijri senäniň 1122-nji ýylynda göçürendigine hem onuň miladynyň 1710-1711-nji ýyllaryna gabat gelýändigine ünsi çekipdir. Şeýle-de, Şahgazynyň adynyň üç golýazmada, Şirgazynyň adynyň hem bir golýazmada gabat gelýändigine, ýöne «Hanymyz Şirgazy hemaýat idili» golýazmanyň beýleki maglumatlar bilen üstüniň ýetirilýändigini nygtapdyr. Şu ýerde Şirgazy hanyň 1714-1715-nji ýyllarda Hywa hanlygynyň tagtyna geçendigini nygtamak zerur. Şirgazynyň hanlyga geçen senesinden şahyryň ýörite nygtan 55 ýaşyny-ýyly aýryp, 1660-njy ýyly alýarys. Şeýlelikde, Nurmuhammet Andalybyň doglan ýyly belli bolýar. Şu ýerde ýene bir zada aýratyn ünsi çekmek mümkin. Andalyp «Hanymyz Şirgazy» diýmek bilen Şirgazy hanyň zamanynda 55 ýaşandygyny aýratyn tekrarlaýar. Şygry setirlerinde «Adym Nurmuhammet, tahallusym Andalyp, şäherim-welaýatym-ýurdum Ürgenç, Hanymyz hem Şirgazy» diýen terjimehal maglumaty berýär. Şahyr hanyň adyny ýörite getirip, Hywa hanynyň täze (ýagny, Şirgazynyň) bolandygyny nygtaýar diýen pikire eýerip, onuň 1660-njy ýylda doglandygyny hakyndaky senäni alýarys.

Edebi taryhy çeşmelerde Şirgazynyň 1720-nji ýyllara çenli parasatly syýasat alyp barandygy, ylmyň hem edebiýatyň ösmegine üns berendigi aýdylypdyr. Ol türkmenler babatynda hem ýowuz syýasat ýöretmändir diýilýär. Şu ýerde ýene bir ýagdaýa ünsi çekesimiz gelýär. 1715-nji ýyldan patyşa Russiýasynyň Merkezi Aziýa bilen gyzyklanmasy güýçlenýär. Rus imperatory Pýotr I tabşyrygy boýunça 1715-1717-nji ýyllarda Hazar deňziniň kenarlaryna Merkezi Aziýa üç gezek ekspedisiýa guralýar. Maksat sebiti içgin öwrenmek bolup durýardy. Patyşa Russiýasy Merkezi Aziýany tabynlygyna geçirmek isleýärdi. Şonuň üçin Şirgazy han 1717-nji ýylyň tomsunda Rus imperatory Pýotr I tabşyrygy bilen gelen Aleksandr Bekowiç-Çerkasskiniň 3 müň adamlyk ekspedisiýasyny mekirlilik bilen ýok edipdi. Sebäbi, Şirgazy han ilçiniň toply-tophanaly hem köp goşun bilen gelmegini geň görüpdür hem Aleksandr Bekowiç-Çerkasskiniň parahatçylykly maksat bilen gelendigine ynanmandyr. Bu babatda Şirgazy hanyň hereketleri dogry ýaly görünýär. Emma, şol döwürde sebitde goragsyz hereket etmek hem mümkin

däldi. Ine, şu ýagdaýlar hany türkmenler babatda ylalalaşykly syýasaty ýöretmäge iteripdir. Andalyp bu döwürde 55-57 ýaşlarynda bolup, onuň durmuş tejribesiniň ýetip, akyl-paýhasynyň kemsiz goýalyşan döwrüdi.

Edebiýatçy alymlar A. Bekmyradow hem A. Şyhnesow şahyryň «Ýusup-Züleyha» dessanyny Şirgazy han bolmazyndan öň ýazandygyny, emma, soň bu eserini Şirgaza bagyşlandygyny nygtapdyrlar. Munuň özi şeýle alanynda bolup biljek ýagdaýdyr. Emma Andalybyň bu eserini gönüden-göni Şirgazynyň tabşyrygy bilen ýazandygyny tassyklaýan maglumat ýok. Andalybyň:

Geldi ýene birnäçe hemderitler,
Gurby-şejegatga şiri meritler.

Geldi meniň gaşymga bir şasuwar,
Nutky nezih ýagşy söze intizar.¹

diýen setirleri onuň bu eserini hemdertleriniň – dost-ýarlarynyň haýyşy bilen ýazandygyny aňladýar. Edebiýatçy alymlar setirdäki «şasuwar» sözüne ähmiýet berip, ony hanyň, has takygy, Şirgazynyň wekilidigini nygtapdyrlar. Şahyr «şasuwar» sözüni bu ýerde çeper sözüň muşdagy, edebiýatyň gadyryny bilýän manyda ulanýar. Aslynda, «şasuwar» diýip, «çapyksuwar, edermen adama» aýdylýar. Edebiýatçy alym A. Bekmyradow bolsa «Andalyp ýokarky beýtlerden soň, «Geldi meniň gaşymga bir şasuwar, //Nutky ter ýagşy söze intizar» diýen beýdi getirýär. (Bu ýerde «nezih» sözi «ter» sözi bilen çalşyrylyp, türkmençeleşdirilipdir, ýöne ol ýerine düşmändir A.T.). Diýmek Şirgazy ýörite adam – şasuwar iberip, Andalyba «Ýusup-Züleyhany» türki dilde ýazmagy tabşyrypdyr diýip pikir edýäris. Başga hili netije çykarmaga esas ýok.»² diýip, meseläni kesgitli çözdüm edýär. Alym «Ýusup-Züleyha» ýordumynyň Gündogarda giňden işlenendigini, olaryň arasynda türki dilde ýazyylanlarynyň hem

¹ Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. –Aşgabat, „Türkmenistan“, 1991, 125 sah.

² Nurmuhammet Andalyp. Şygryrlar hem poemalar. –Aşgabat, „Türkmenistan“, 1990, 11 sah.

ep-esli bardygyny ünsden düşüren bolarly. Onsoňam, Hywa hany Şirgazy ýaňy han bolan döwürleri näme meşguldygyny şu gürrüňimiziň öňüsyrynda görüp geçdik. Bu wagt onuň edebiýatyň aladasyna eli ýetjegem däl.

Andalybyň «Ýusup-Züleýha» dessanynyň hem «Nesimi» poemasynyň mynajatyny dykgatly okap, onuň han köşgi bilen ýakyn aragatnaşykda bolmandygyna göz ýetirip bolýar. Sebäbi şahyryň saýlap alan durmuşy pukaradyr. Gürrüňini edýän mynajatymyzdaky käbir şygyr setirleri onuň takwa durmuşynyň bolandygyny subut edýär:

Nije mahal erur parahat işim,
Ýok idi hiç kimse birle danyşym¹

Barçalary içre men erdim zebun,
Aklym erdi gähi hoş, gähi jynun.

Gähi harabatda işim, gähi pygan,
Külbeýi-ahzan idi gähi mekan.

Bu sypat ömrümni ötürdüm, daryg,
Nury-hedaýatny neteý, tutdy myg.² –

Mysal alnan bu setirler Andalybyň hylwatda, takwa ýaşandygyny subut edýär. Sebäbi ol sopusylyk bilen gyzyklanypdyr. Mistiki taglymat bolan sopusylygyň hatda, iň bir öňdebaryjy (terkidünýä däl) mekdebi-de, ondan hylwata berilmegi talap edýär. Andalybyň sopusylyk mazmundaky eserleri entek öwrenilmän gelinýär. Beýle diýmek bilen, biz şahyryň sopusylyk bilen meşgullanandygy üçin, özüni Hywa köşgünden çetde tutupdyr diýjek bolmaýarys. Ýöne sopusylygyň terkidünýälik ideýalarynyň onuň durmuşyna täsiriniň

¹ Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. –Aşgabat, „Türkmenistan“, 1991, 125 sah.

² Şol ýerde 126 sah.

bolandygyny nygtamak isleýäris. Esasy mesele Andalybyň agrar gurluşly jemgyýetde köşgi adalatsyzlygyň öýi hasaplamagyndadyr. Şonuň üçin ol döredijiliginde ideal köşgi döredipdir we ony real jemgyýetdäki köşge garşy goýupdyr. Hywa hanlarynyň alyp baran talaňçylykly syýasatyny Andalyp hiç wagt goldamandyr. Bu onuň romantiki dünýäsine hem gabat gelmeýär. Onsoňam Andalybyň zamanynda edebiýat ösüşiň milli ýoluna düşüpdü. Şahyryň arzuwy türkmeniň öz döwletiniň bolmagynyň, öz köşgüniň bolmagynyň tarapdarydy. Hawa, ol «Oguznamany» şu belent maksatlar üçin ýazypdy. Şahyryň çeper döredijilikde beýan eden hem oňa ýiti närazylyk bildiren wakalarynyň durmuşy esasynyň bir gapdaly köşkdäki durmuş bilen baglanyşyklydy. Ikinji bir tarapdan Hywa köşgüniň syýasy sahnasyndan hatda, Şirgazy hanyň döwründe-de, «türkmenler meselesi» düýbünden aýrylmady.

Eger Andalyp bu eserini, aýdaly Şirgazynyň tabşyrygy bilen ýazan bolsa, oňa gönüden-göni bu hakykaty aýtmaga näme päsgelçilik berip biler. Bu birinjiden. Ikinjiden, nusgawy şahyrlarda öň döreden eserine gaýtadan dolanmak, syntgylamak, kemini düzetmek ýaly häsiýetler bar. Muňa «Yşk mülküniň şasy» Mollanepesiň «Zöhre-Tahyr» dessanynyň iki nusgada halkyň arasyna ýaýramagy mysaldyr. Biz şu ýerde ýene bir zada ünsi çekesimiz gelýär. Şahyr «Şährimiz Ürgenç welaýat idi, hanymyz Şirgazy hemaýat idi» diýen setirlerinde özüniň ýaşan zamany, eserini kimiň döwründe ýazandygyny ýañzydýar. Bu ýerde gürrüň Şirgazy han hakynda däl-de, eýsem onuň özi hakyndadyr. Eger Andalyp Şirgazy han hakynda söhbet etmegi maksat tutunan bolsa, onda ol ýeke setirde hany agzamak bilen oňnut etmezdi. Ol öwgi kasydanyň neneňsi ýazylýandygy, bu babatda Çündogar edebiýatynyň ýeten derejesini, döreden döplerini – kasydany oňat bilýän şahyr. Setirdäki «hemaýat» sözi mynajatyň umumy ruhuna laýyklykda «döwri», «zamany» manysynda gelýär. Onsoňam, entek, Şirgazy han türkmenler üçin «ýarylmadyk garpyzdy». Onuň nähili syýasat ýöretjegi belli däldi. Onuň Hywanyň hany hökmünde şahyryň hem türkmeniň synagyndan geçmegi, özüni syýasaty bilen görkezmegi gerekdi.

Ýene bir bellemeli ýagdaý, Andalyp bu ýaşlarda takwa şahyrdyr. Onuň elli baş ýaşamagam ylahy yşka berilmegine çen berýär. Şonuň üçin, ol Andalyp tahullasyny «garyp» sözi bilen bilelikde ulanýar. Emma Andalyp garyp ýaşapdyr diýilse, çenden çykyldygy bolar. Şahyryň zamanasynda medrese sowatly, araby-parsy suwara bilýän ylahy hem din ylmyndan ýüki ýetik adamyň garyp ýaşamajagy iki-ikiň dört bolşy ýaly aýandyr. Aslynda din adamlary hor-homsy ýaşamandyr. Onuň garyp diýmesi ylahy mazmundadyr. Bu söz Magtymgulynyň terjimehaly bilen baglylykda kemsiz düşündirilendigi üçin mundan artyk durmagy zerur hasaplamaýarys.

Emma edebiýatdan üşüikli okyjy Magtymgulynyň sopusylyk bilen içgin gyzyklanandygyny nazarda tutup, biziň bu garaýşymyz bilen ylalaşmazlygam mümkin. Ýöne yzda ýörite durmakçydygymyz üçin bir hakykaty ýüz ugra belläp ötesimiz gelýär. Eger biz Andalybyň tahmyslarynyň mazmuny bilen içgin tanşyp, şahyryň döredijiligini bitewi göz önüne getirsek hem ondaky, hut, sopusylyk mazmundaky eserleri hasaba alsak, onda Nurmuhammet Andalybyň hem sopusylyk taglymata baş galdyrandygyna göz ýetireris. Aslynda, Andalyby tahmys ýazmaklyga iteren ikinji bir sebäp, onuň tarykatda halypa, pir gözlegi bilen baglanyşyklydyr. Andalybyň sopusylyk mazmundaky şygrylary hem «Leýli-Mejnun» dessany Çündogar edebiýatynyň mistiki duýgyny açmagyň liriki hem epiki däpleriniň esasynda öwrenilmäge ýiti mätäçlik çekýär. Täze Galkynyşlar hem Beýik Özgertmeler zamanamyzyň edebiýat ylmynyň güýçli depginler bilen ösýän şu döwründe şahyryň sopusylyk garaýyşlary öwrenilmeli meseleleriň biridir.

Nurmuhammet Andalybyň kakasynyň ady Seýidahmet bolup, ol öz döwrüniň sowatly adamy bolupdyr. Gurbansoltan eje etrabynyň Nurmuhammet Andalyp adyndaky 1-nji orta mekdebiniň türkmen dili we edebiýaty mugallymy, Türkmenistanyň at gazanan halk magaryf işgäri Mäti Rahymow şahyryň ejesiniň adynyň Hansoltandygyny habar beripdir.¹ Eger Mäti Rahymow çykgytda görkezilen makalasynda okyja ýetirýän maglumatynyň çeşmesini görkezen bolanlygynda has ýerine düşerdi.

¹ Rahymow M. Asly mekanyň ki Garamazydyr. „Edebiýat we sungat“ gazet, 2010-njy ýylyň 19-njy fewraly.

Nurmuhammet Andalybyň ilkinji sowadyny kakasyndan ýa-da öz obalarynda alandygy mälimdir. Şahyryň Hywada hem Buharada okandygy hakynda maglumatlar bar. Çeşmelerde berilýän maglumatlarda hem ýörite hünärmenleriň bellemeklerine görä, şol döwürde Buhara ylmyň merkezi hökmünde şöhratlanypdyr. Ol ýerde ylmyň dürli ugurlaryndan sapak berlipdir. Sebäbi, eýýäm, XVI asyrdan Buhara sebitiň güýçli döwletleriniň birine öwrülipdi we ol ýerde ylmyň hem medeniýetiň ösmegi üçin ähli şertler bardy. Hywa hakynda aýdylanda bolsa, ol taryhda köp wagtlap Buharanyň täsirinde bolupdy. Biz bu hakynda yzda ýörite durýandygymyz üçin, häzirlilikçe şulary aýtmak bilen çäklenýäris.

Mirasgär A. Şagulyýew «Andalybyň yzlary»¹ atly makalasynda ýokarda adyny agzan informator mugallym Mäti Rahymow bilen söhbetdeş bolup, ondan eşiden rowaýatlaryny okyjylara ýetiripdir. Oňa görä, Nurmuhammet Andalyp Buharada okapdyr. Medresede okuwyň möhleti tamamlananda hanyň kowmundan bir oglany Bagdada okuwa ibermekçi bolupdyrlar. Şonda ol oglan Nurmuhammediň medresede iň sowatly talypdygyny hem ony özüne ýoldaş edinip äkitmek isleýändigini aýdypdyr. Şondan soň Andalyby hem ýoldaş hökmünde Bagdada okuwa iberipdirler. Andalyp Bagdatda Mansur Hallaç hem Seýit Nesimi hakynda eşidýär. Şol ýerdäki türkmenler şahyry Nesiminiň nesilleri bilen duşurypdyrlar hem Andalyp olaryň durmuş ýollaryny öwrenipdir. Andalyp Bagdatdan dolanyp gelip, dogduk mekany Wasa, öz obalaryna dolanyp gelýär. Buharada medresede müderris bolýar. Şol ýerde geljekki Hywanyň hany Şirgaza tälim berýär. Emma, her näçe ýakymly bolsa hem rowaýat rowaýat bolýar. Ýokarda-da, belleýşimiz ýaly, şu rowaýatyň düýp çeşmesi görkezilen bolsa, oňat bolardy. Çünki ylym anyk maglumatlara arka direýär. Dogrusy, biziň pikirimizçe, ýokarky gürrüňler ertekä çalyň edýär.

Ozaly bilen bellemeli bir hakykat bar. Rowaýatda berilýän maglumatlar ynsanyň ömründe uly yz galdyrjak pursatlar. Eger rowaýatlarda aýdylýan gürrüňler hakykat bolanlygynda, Nurmuhammet olar hakynda eserleriniň birinde, bolmanda, «Ýusup-Züleyhanyň» girişinde aýdardy ýa ýañzýdardy. Sebäbi ol tüýs

¹ Şagulyýew A. Andalybyň yzlary. „Türkmen dili“ gazetini, 2010-njy ýylyň 30-njy iýuny.

ýatlanylmalý ýer bolup dur. Bu bir. Ikinjiden, Bagdatly mesele. Öňde-de nygtaýşymyz ýaly, şol döwürlerde Buhara medreselerinde Bagdatdan kem okadylmandyr. Ol ýerde arap dili ýokary derejede öwredilipdir. Onsoňam, şahyryň ýaşan zamanýnda Bagdadyň apbasy halyflygy döwründäki şöhraty ýokdy. Arap dünýäsi şol sanda Bagdat 1258-nji ýylda mongollaryň gol astyna düşýär. Çingiz hanyň agtygy Hulagy han Bagdady basyp alýar. Şaýy-sünni garşylyklary umumy arap goşunlarynyň söweşeňlik ukybynyň gowşamagyna sebäp bolupdyr. Mongollardan soň Akgoýunly, Garagoýunly türkmenleriň, Teýmir agsagyň we teýmirlileriň, soňra sefewileriň we Osman imperiýasynyň arasynda elden ele geçýär. Ol 1798-nji ýyla çenli dowam edipdir. Hanna al-Fahury «Arap edebiýatynyň taryhy» (rus dilinde) atly işinde bu döwri ylmyň hem edebiýatyň iň pese gaçan döwri diýip belleýär.¹ Tersine, bu döwürde ylym Orta Aziýada gülläp ösýär. Elbetde, Andalybyň din ylymly adam bolany üçin onuň Mekke Medinä haja gidip gelendigini çaklamak bolar. Üçünjiden, Andalybyň Wasda ýaşandygy hakyndaky pikir hem ynandyryjy däl. Şahyryň döwründe Uzboýuň hanasynyň gurandygy sebäpli, ol ýerde ýaşayyş Amyderýanyň suwunyň gelýän ortaky akymy tarapyna geçipdi. Türkmenleriň Daşoguzdan Günorta hem Gündogara süýşmegi Andalybyň dogulmazynyň öňüsyrrasynda Abulgazynyň döwründe has ýitileşipdi. Abulgazy aýagyna ýykmak üçin şol döwürde türkmenleri suwdan gysmak syýasatyny hem alyp barypdyr. Taryhy çeşmelerde Derýalygyň beklenendigi hakynda köp maglumatlar berilýär. Onuň geçiren ýer-suw reformasy türkmen üçin juda hupbatly bolupdy. Suwarym suwuň ýok ýerinde (Wasda) oturymly ilatyň bolmajagy öz-özünden düşnüklidir. Şu sebäplere görä, ýokarky rowaýat taryhy esasly däl. Şahyryň zamanasynda Merkezi Aziýa sebiti, aýratyn hem Buhara medeni merkez hökmünde orta çykdy. Hywa hem bu babatda uly ösüşi başdan geçirýärdi. Şahyryň ylmy intellektual dünýäsiniň kemala gelmegi üçin, şu iki merkez ýeterlikdi. Çünki Hywa bilen Buharada Gündogaryň ylmynyň hem edebiýatynyň naýbaşy kitaplary hem uly alymlary ýerleşipdi.

¹ Ханна ал Фахуры. История арабской литературы. –Москва, „Издательство иностранной литературы» 1961, том I, стр. 291-305.

Nurmuhammet Andalybyň terjimehalyny dikeltmek derwaýys ol şahyryň edebi mirasyna çuňdan düşünmäge kömek edýär. Emma şahyryň durmuşy hakynda, her näçe gynansagam, suwytyly bir maglumat saklanyp galmandyr. Andalybyň durmuşy bilen baglanyşykly edilen işlerde onuň Gül atly obadaş gyzyňa aşyk bolandygy aýdylýar. Şahyr Güli alyp bilmändir. Oňa başga bir gyzy alyp beripdirler. Ol Güle aşyk bolandygy üçin özüne Andalyp diýen lakamy alypdyr diýilýär. Şahyryň Güle bagyşlap onlarça goşgy döredendigi aýdylýar. Emma bu pikirleri tassyklaýan anyk delilleriň ýetmezçilik edýändigini üçin, şahyryň terjimehalyny rowaýatlar esasynda dikeltmäge mejbur bolýandygymyzy boýnumyza almagymyz gerek. Elbetde, biz Andalybyň söýgi temasynda döreden islendik şygryny Güle bagyşlapdyr diýip bileris. Ýöne meselä sinňitli seretseň, şahyryň yşky şygrylarynda «gül» magşugyň keşbini açmak üçin ulanylan çeperçilik serişdedir. Gül-tiken, ot-kebelek-perwana, gül-bilbil, rakyp-agýar, uky-oýa, sag-hassa, dözmez-zalym, dirilik-jan-ajal, wepa-biwepa, gije-gündüz, ot-tütün... bular Çündogar edebiýatynyň öňden işlän çeperçilik serişdeleridir. Biziň pikirimizçe, nusgawy edebiýatda gaty köp şahyrlar özlerine edebi tahalluslary döredijilik dünýäsi bilen baglanyşykly saýlap alypdyrlar. Şahyryň edebi lakamy onuň dünýäsini, durmuş ýörelgesini we ornuny aňladypdyr. Eýsem Alyşiriň Nowaýy hem Fany, Döwletmämmediň Azady, Magtymgulynyň Pyragy, Mämmetweliniň Kemine, Gurbandurdyň Zelili kimin edebi tahalluslary, olaryň durmuş ýörelgesini aňlatmaýarmy?! Biz muňa orta asyr hem nusgawy edebiýatdan has köp mysallary getirip bilerdik. Ýöne mesele şeýle-de, düşnükli.

Andalybyň edebi mirasyny öwrenmekde köp iş eden TYA-nyň habarçy agzasy, edebiýatçy alym Annagurban Aşyrow şahyryň şygrylaryny çapa taýýarlapdyr we oňa sözbaşy makala ýazypdyr¹. Edebiýatçy alym A. Aşyrow Andalybyň «Leýli-Mejnun» dessanyndaky hem «Nesimi» poemasyndaky ylahy-mistiki dünýägaraýşy hasaba alyp, şahyryň Andalyp – Bilbil tahallusyny almagyny, onuň diňe Güle aşyklygy bilen bagly dældigi hakyndaky pikiri orta

¹ Aşyrow A. Dili dessanly şahyr. Nurmuhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. –Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy).

atypdyr: «Şeýlelikde, şahyryň Andalyp – Bilbil edebi tahallusyny almagy diňe bir onuň Güle aşyklygy bilen bagly däl bolsa gerek.»¹ A. Aşyrowyň pikirine görä, şahyryň Andalyp tahallusyny almagynyň bir sebäbi sopuçylyk bilen baglanyşyklydyr. Ýöne Andalybyň sopuçylyk mazmundaky döredijiligi, entek öwrenilenok. Hatda onuň «Nesimi» poemasynyň derňewlerinde hem şahyry sopuçylykdan sowmaga çalşyldy. Meseleden sowlup ötüleni kem görülmedi. Emma, hakykatdan hem Andalybyň döredijiligine sopuçylyk mahsusdyr. Onuň gazallarynyň hem tahmyslarynyň bir bölegi sopuçylyk mazmundadyr. Hatda, şahyryň «Leýli-Mejnun» dessanynda birbada hem ylahy, hem dünýewi yşkyň gürrüňi edilýär. Şahyr bu babatda «bir okda iki towşan urmagy» ussatlyk bilen başarypdyr. Umuman, Andalybyň dünýägaraýşynda sopuçylyk otыр. Şonuň üçin ol şahyryň dünýewi mazmunly eserlerinde hem kä ýerde öz ýüzüni görkezýär. Bu ýagdaý esasan, sopuçylygyň nagyşbendiçilik ugruny saýlan çeper zehinlere mahsusdyr. Sopuçylygyň nagyşbendiçilik ugry, beýleki ähli tarykatlaryň içinde durmuşa iň ýakynydyr, sopuçylygyň tekidünýälikden sap mekdebidir. Andalybyň halypasy Nowaýy hem sopuçylygyň nagyşbendiçilik ugrunyň wekilidir. Andalyp Haka – Alla aşyk bolan sopy şahyrdyr hem. Şahyr mistiki mazmunly eserlerinde Andalyp tahallusynyň yzyndan oňa laýyk sypatlandyrma atlary bilelikde ulanypdyr. Muňa mysal edip ussat şahyryň Andalyby-binowa, Andalyby-belakeş Andalyby-hasta, Andalyby-zar, Nurmhammet-garyp diýen ýaly epitet-tahalluslaryny görkezmek bolar. Şu ýerde Andalybyň «Ismim edi Nurmhammet garyp» diýen jümlesine aýratyn ünsi çekesimiz gelýär. Magtymguly şahyr hem özi hakynda «Bilmeýen soranlarga aýdyň bu garyp adymyz...» diýip, maglumat beripdi. Bu ýerde gelýän garyplyk sosial manyda däl. Sopuçylygyň düşündirişine görä, ähli bendeler, sâlik, mürit Alla garypdyr, onuň jemalyna, keramatyna zardyr. Şonuň üçin Magtymguluda bolşy ýaly, Andalypda gelýän garyp ady sopuçylyk manydadyr. Biziň hem aňlaýşymyza görä, şahyr Andalyp tahallusyny fiziki gözəl Güle aşyklygy üçin däl-de, eýsem dünýewi hem mistiki gözelligiň waspçysy – aşygy manysynda alypdyr. Şahyr haçanda, sopuçylyga baş

¹ Şol ýerde 190 sah.

goşanda, Andalyp tahallusynyň yzyndan epitetleri-sypatlandyrmalary ulanypdyr. Şundan hem şahyryň özüne tahallus saýlanda öz içki dünýäsinden, durmuş idealyndan ugur alýandygy mälim bolýar. Şu ýerde ýene bir ýagdaýy nygtasymyz gelýär. Sopusylyk edebiýatynyň epiki döplerinde bilbil mistiki duýgyny bermegiň serişdesi – şertli obrazy hökmünde ulanylypdyr. Oňa mysal edip Ferideddin Attaryň «Bilbilnamasyndaky» Bilbiliň keşbini getirmek bolar. Attaryň «Mantyk at taýrynda» we Nowaýynyň «Lisan at taýrynda» guşlara Haky gözleýjiniň –säligiň obrazy berlipdir. Mistiki edebiýatyň şu häsiýeti Nurmuhammediň tahallus saýlamagyna täsir edipdir. Şonuň üçin şahyryň Andalyp tahallusyny onuň mistiki dünýäsiniň şertli aňladylmasy hökmünde kabul etmek dogrudyr.

Türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda Nurmuhammet Andalyp hakynda edilen işler az däl. Hakykatda andalypşynaslyk ylmy döredi diýsek ýalňyşmaýarys. Andalybyň döredijiligi bilen dünýäniň dürli ýurtlarynyň alymlary, dürli wagtlarda gyzyklanypdyrlar. Hormatly Prezidentimiziň şahyryň döredijiligine bagyşlap halkara ylmy maslahat geçirmek hakynda ýörite Karar çykarmagy, türkmen hem daşary ýurt alymlarynyň ünsüni Andalyba gönükdirdi. Bu ugurda Beýik Galkynyş zamanamyzyň talaplaryny ödeýän ylmy işleriň ýola goýlandygy juda guwandyrjydyr.

Andalypşynaslyk ylmynda amal bolan işlere nazar salsak, edebiýatçy alymlarymyzyň ünsüniň şahyryň döredijiliginiň tekstlerinde bolandygyny görýäris. Şeýle-de, ol işler Andalybyň edebi mirasynyň deňeşdirme derňewlerine bagyşlanypdyr. Häzirki wagtda şahyryň biziň günlerimize saklanyp galan ähli döredijiligi ylmy jemgyýetçilige hem okyjylara elýeterli edildi. Şonuň üçin Andalybyň edebi mirasyny öwrenmegiň Täze Galkynyş zamanaly döwrüne gadam basandygymyzy aýtmalydyrys.

Andalybyň 350 ýyllyk ýubileý toýy bilen baglanyşykly gaty kän makalalar çap edildi. Olarda şahyryň terjimehaly hem döredijiligi bilen baglanyşykly dürli pikirler aýdyldy. Olar bilen okyjylar köpçüligi tanyş edildi. Munuň özi oňlanylmaly başlangyçdyr. Emma, gynansagam, ol makalalaryň käbiri tankydy seredilmäge degişli bolup, ylmy seljerme berilmegini talap edýär. Köpüsinde şol

bir pikirler gaýtalanýar. Elbetde, bu Andalybyň döredijiligi bilen okyjylary has oňat tanyşdyrmakda ähmiýete eýedir. Hormatly Prezidentimiz Täze Galkynyş hem Beýik Özgertmeler zamanymyzda şahyryň bitewi döredijiligine degişli ylmy barlag alyp barmaga ähli mümkinçiligi döredip berdi. Şahyryň ozal düýpden öwrenilmedik ýa-da kem-käs derňelen eserlerini öwrenmäge şert döretdi. Şonuň üçin şahyryň bitewi döredijiligine degişli ylmy barlaglary alyp baryp, onuň edebiýat meýdanyndaky ornuny kesgitlemek mümkinçiligi bar.

Andalybyň öwrenilişinde tekstologik barlaglar garaşylýan netijäni berdi. Indiki mesele şahyryň edebi mirasyny şahyrana dünýägaraýşy, şygry çeperçiligi hem edebi žanrlar bilen utgaşdyryp öwrenmek usulynda derňemek bolup durýar. Şunda edebi täzeçillik nukdaý nazardan şahyryň ulanan edebi kysymlarynda, şygry görnüşleridir şekillerinde edebi seljerme geçirmek zerur. Biz şu işimizde Andalybyň döredijiligini öwrenmegiň aşaky ugurlaryny maksat edinýäris:

- Andalybyň terjimehalyna degişli maglumatlarda edebi seljerme geçirmek.
- Şahyryň ýaşan zamanyny öwrenmek we onuň Andalybyň döredijiligine eden täsirini anyklamak.
- Andalybyň edebi usulyny kesgitlemek.
- Şahyryň çeper döredijilikde ulanan edebi görnüşlerini öwrenmek.
- Andalybyň döredijiligindäki Çündogar edebiýatynyň şahyrana däplerini bahalandyrmak.
- Andalybyň döredijiligindäki çeper täsir meselesini ýüze çykarmak.
- Şahyryň sopusylyk mazmundaky eserleriniň ideýa-çeperçilik köklerini aýdyňlaşdyrmak.

Umuman, Andalyp zamanasynyň kämil şahsyýeti bolupdyr. Ol Gündogar hem türkmen edebi çeper pikirlenmesiniň ösüşiniň taryhynda uly çeperçilik hadysa hökmünde edebiýat meýdanyna gelipdir. Edebi döredijiligiň dürli görnüşlerinde öz güýjüni synap görüpdir. Şahyr olaryň ählisinde hem ussatlygyň beýik nusgasyny görkezipdir. Andalybyň gazallarynyň, müsemmetleriniň, tahmyslarynyň, goşuklarynyň (poemalaryndaky we dessanlaryndaky), poemalarynyň, dessanlarynyň hersi özbaşyna çeperçilik mekdep bolup, diňe bir türkmen

edebiýatynyň däl, eýsem Gündogar edebiýatynyň taryhynda müdimi orun aldy. Andalybyň döredijiligi türkmen edebiýatyny Gündogar edebiýaty bilen baglanyşdyrýan köprüdir. Andalybyň edebi mirasy dünýä edebiýatynyň genjihazynasydyr.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

– Türkmen halkynyň ençeme alymlary, şahyrlary uzak asyrlaryň dowamynda öz köptaraply ylmy we ajaýyp çeper eserleri bilen türkmeniň adyny şöhratlandyrdy. Olar ylmy we çeper döredijiligi bilen dünýä medeniýetiniň ösüşine önjeýli goşant goşdy.

I bap

ANDALYBYŇ ZAMANASY WE ÇEPER EDEBIÝAT

Edebiýatyň taryhyny öwrenmegiň öz talaplary bar. Edebi ösüşde çeper hadysa hökmünde ýüze çykýan zehiniň şahyrana dünýägaraýşyna ýiti täsir edýän taryhy zamanany öwrenmek zerurdyr. Bu şahyryň döredijiliginiň taryhy durmuş bilen baglanyşygyny ýüze çykarmakda hem ondaky edebi ideýalaryň jemgyýetçilik gymmatyny kesgitlemekde ähmiýetlidir. Sebäbi zehine ideýany döwür berýär. Haýsydyr bir edebi däbiň şahyryň döredijiliginde öňnemeği, ýa bolmasa zehiniň edebi dolanyşyga getiren täzeçilligi taryhy döwür bilen baglanyşykly döreýär. Şu jähetden ilki bilen nusgawy şahyryň terjimehalyny dikeltmek hem onuň zamanasyna göz aýlamak edebiýat ylmy üçin juda peýdalydyr.

Nurmuhammet Andalyp türkmen edebiýatynyň taryhynda döredijiliginiň gerimi hem mazmunynyň köpgyranlylygy bilen tapawutlanýan şahyr. Şahyryň eýeren edebi дәpleri juda saldamly. Dogrusy, ol her kese başartjagam дәl. Onuň täzeçillik gözlegleri hem bu ugurdaky gazanan netijeleri asyryň edebi ösüşine täsirini ýetiripdir. Andalpybyň дәpleşen ýordumlary ussatlyk bilen işledişi hem tradision obrazlara täze öwüşgün çaýyşy özbaşyna edebi mekdebi emele getiripdir. Şahryň edebi mirasyndaky millilik onuň çeper döredijilikdäki täzeçillik gözlegleriniň netijesidir. Andalpybyň döredijiliginde bir tarapdan-a, Çündogar edebiýatynyň şahyrana дәpleri ymykly orun alypdyr. Ikinji bir tarapdanam,

şahyryň edebi mirasyny täzeçillik düşünjesi bilen şertlenen millilik bezeýär. Edebi däbiň hem täzeçilligiň ajaýyp sazlaşygy Andalyby söz sungatynyň ussady hökmünde tanadypdyr. Eýsem, Andalyby nähili taryhy döwür berdi?! Taryhy zamananyň haýsy wakalary şahyry çeper döredijilikde täzeçillik başlangyçlaryna iteripdir?! Haýsy meseleler Andalyby çuňdan oýlandyrypdyr? Ine, şeýle soraglara jogap bermezden onuň döredijiliginiň edebi gymmatyny kesgitlemek mümkin däl. Sonuň üçinem, geliň, gysgaça şahyryň ýaşan zamanyna göz aýlalyň!

Şu ýerde şahyryň ýaşan zamanyny teswirlemezimizden öňürti ýene bir ýagdaýa ünsi çekesimiz gelýär. Akyldar şahyrymyz Magtymgulynyň döredijiligi, has takygy, ondaky realizm bilen baglanyşykly XVIII asyryň edebi çeper pikirlenmesiniň ösüşi, ýagny, bu asyryň edebi ösüşiniň özboluşlylygy hakynda edebiýat ylmynda ymykly gürrüň edildi. Şunda Azadynyň hem Magtymgulynyň ýaşan döwri bilen baglanyşykly taryhy wakalara üns çekildi hem onuň edebiýata eden täsiri kesgitlenildi. Edebi barlagda bu ugur dogry gönükme bolup, belli bir netijeleri berdi. Edebiýatçy hem taryhçy alymlardan A. Aşyrowyň, M. Annanepesowyň, S. Garryýewiň, A. Bekmyradowyň, S. Myradowyň we başgalaryň saldamly işleri bellärliklidir.

Edebiýat ylmynda şeýle makalalaryň ýazylmagyna Magtymgulynyň döredijiliginde oýanan, ýöne dolulygyna kemala gelip ýetişmedik realizm sebäp boldy.¹ Magtymgulynyň döredijiliginde realizm diňe watançylyk hem harby-gahrymançylyk lirikada öz ýüzüni görkezip bildi. Emma şol bir wagtyň özünde şahyryň gahrymanynda romantik, dini-klerikal hem mistiki häsiýet hem bardy.² Şunuň özi hem Magtymgulyda doly bahaly realizmiň ýüze çykmandygyna, döwrüň edebiýatynda çeper usul garym-gatymlygynyň dowam edendigine subutnamadyr. Emma biz bu ýerde başga bir zada ünsi çekesimiz gelýär. Birinjiden, edebiýaty öwreniş ylmynda henize çenli, umuman, şahyryň taryhy döwre gatnaşygy

¹ Magtymgulynyň döredijiliginde realizm meselesi edebiýat ylmynda juda jedelli boldy. Biz bu meselede edebiýatçy alym M. Annamuhamedowyň pikirini dogry hasaplaýarys. Oňa görä, Magtymguly edebi ösüşde stil garym-gatymlylygynyň ýüze çykan XVIII asyrynda ýaşady. Bu hakynda seret: Annamuhamedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde... – Aşgabat, «Ylym», 1994. Magtymguly, gizlin syryň bar içde... (Ikinji kitap).- Aşgabat, «Magaryf», 1997.

² Annamuhamedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde... Aşgabat, «», 1994. 8-11 sah.

meselesine ýeterlik üns berilmän gelinýär. Eger ol ýa-da beýleki şahyryň döredijiliginde onuň ýaşan zamanasy bilen baglanyşykly anyk taryhy temada döredilen eser ýok bolsa, zehiniň taryhy döwre gatnaşygy meselesi barada ol hakynda edilen işlerde çynlakaý pikir ýöredilmändir. Biz XVII-XIX asyr nusgawy şahyrlaryň döredijiliginiň öwrenilişinde (Magtymguly, Zelili, Seýdi, Şüküri we Mollanepesden başga) bu ýagdaý bilen ýüzbe-ýüz bolýarys. Aýratyn hem bu asyrlarda Daşoguzda ýaşan şahyrlaryň döredijiligi entek tarplygyna dur diýlen ýalydyr. Munuň üçin Horezm türkmenleriniň taryhyny, Hywa döwletiniň gurluşyny we oňa türkmenleriň gatnaşygyny öwrenmek zerur. Ikinjiden, edebiýat ylmynda romantizm metodynyň taryhy hakykaty işlemeýändigini, oňa tipiki gahrymanyň mahsus däldigi, onda tipleşdirmäniň ýerine romantiki umumylaşdyrmanyň bardygyny, hut şunuň bilen baglanyşykda ondaky gahrymanyň idealdygy hakyndaky edebi garaýyşlar bu meseläniň ylmy barlagyň daşynda galmagyna getirdi. Emma, biziň pikirimizçe, munuň özi nädogrudyr. Sebäbi romantizme-de, realizme-de, ideýany durmuş berýär. Şahyr islese-islemese oňa örklengidir. Onuň gidere ýeri ýok. Şol sebäpli zehiniň çeper usulyna ýa döwrüň edebi metodyna seretmezden onuň ýaşan zamanasyny ilik-düwme öwrenmek esasy talapdyr.

Edebi metod meselesinde Nurmuhammet Andalybyň döredijiligi öwrenilmäge degişli bolup durýar. Ýöne biz turuwbaşdan Andalybyň romantizm usulynda eser döredendigini ýatlatmakçy hem-de şunuň bilen baglanyşykly söhbete ýörite dolanjakdygymyz üçin, häzirlikçe romantiki zehiniň taryhy zamana gatnaşygy babatynda ilkinji zerur pikirimizi aýtmak bilen çäklenmekçi.

Andalybyň döredijiligi Çündogar edebiýatynyň şahyrana däpleriniň içinde kemala gelýär we kämilleşýär. Ol orta asyr edebiýatynyň edebi däplerini kemsiz özleşdirmek arkaly edebiýatyň ösüşine ýiti täsir edip bilipdir. Eger Andalyp orta asyr Çündogar edebiýatynyň edebi däplerini, şygry görnüşlerini, çeperçilik ulgamyny ýeterlik öwrenmänliginde we özleşdirmänliginde, ol çeper döredijilikde beýle belent mertebä galyp bilmezdi. Şunda Andalyba çenli bolan edebiýat şahyryň

esaslandyran täzeçil şygryýet ýolunyň, has takygy, onuň edebi mekdebiniň ylmy-çeperçilik esasy bolup hyzmat etdi.

Orta asyrlarda Gündogar edebiýatynda döredijilik metodynyň romantizm bolandygy ylmy esaslandyryldy. Metod düşüňjesi döwürleýin edebiýata mahsusdyr. Metod haýsy hem bolsa bir döwrüň, zamananyň bitewi döredijilik ugrukmasydyr. Taryhy hakykata hem jemgyýete we barlyga bolan gatnaşygynda ýüze çykýan dünýägaraýşyň tapawutly häsiýete eýe bolan görnüşidir. Metody aýry-aýry şahyrlaryň bütewileşen, başgaça aýtsak, umumy häsiýetinde meňzeşlik bolan individual-özbaşdak çeper usullary emele getirýär. Gündogar edebiýatynda orta asyrlarda şu nukdaý nazardan romantizm edebi metod hökmünde ýüze çykýar. Nurmuhammet Andalyp çeper döredijilikde orta asyr romantizminiň edebi däplerini dowam etdiren şahyrdyr. Andalybyň çeper usulynyň romantizmdigini ýene bir ýola tekrarlap, biz romantizmiň edebi metod hem anyk alnan şahyryň çeper usuly hökmünde taryhy hakykata gatnaşygy meselesi hakyndaky söhbetimize geçýäris we şundan hem Andalybyň ýaşan taryhy zamanasyna çeper edebiýatyň nukdaý nazaryndan baha bermegi göz önünde tutýarys. Andalybyň döwrüniň taryhyny taryh ylmy ýazdy. Ýöne biziň şol taryha edebiýatyň nazaryýetinde baha bermegimiz gerek. Bu babatda taryhy wakanyň duýga ösüp geçmegi, siňmegi hem onuň obraza öwrülip gaýdyp gelmegi bir giden başgançakdan ybarat edebi kanunalaýyklygyň önümidir. Ine, şu hem taryhy edebiýatyň taryhdan tapawutly tarapydyr.

Romantizm edebi metod hökmünde taryhy döwri işlemeýär we ony hiç wagt maksat hem edinmändir.¹ Bu hakykatdan hem şeýledir. Ýöne, hiç bir duýgy boş, ýok ýerden döremeýär. Şonuň üçin edebiýatçy alym B. Taganowyň bu babatda: «Romantiki oýlanýan gahrymanyň realistik gahrymandan öz duýgularynyň delilsizligi, howaýylygy bilen parhlanýandygy bize mälim. Eýsem-de, bolsa biz (meselem, edebiýat barlagçysy) romantiki duýgynyň hem şahyr tarapyndan akyl ýetirilmedik predmetleýin düşüňjeleriň bazasynda döreyändigine göz ýetirýäris

¹ Bu hakda seret: Annamuhammedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde... Aşgabat, 1994; Täjimow A. Mollanepes (Ylmy derňewler). –Aşgabat, «MGI», 2010.

ahbetin. Çünki islendik duýgynyň hiliniň aýrybaşgadygyna garamazdan nähilidir bir delil esasynda ýüze çykýandygy, ýagny, hiç hili predmetsiz duýgynyň bolup bilmejekdigi düşnükli»¹ diýip, ýazmagy dogrudyr. Çünki hakykatdanam, hiç bir zat, ideýa öz-özünden döremeýär. Ýöne romantiki duýgyny akyl ýetirilmedik duýgy hasaplamagam juda şertlidir. Sebäbi romantiki duýgy boş ýerden döremändir. Biziň onuň romantiki filosofiýany arkalanýan edebi usuldygyny unutmazlygymyz gerek. Diýmek, Andalybyň şahyrana dünýäsi diňe bir arassa romantiki duýgy bolman, ol anyk taryhy durmuşyň esasynda ýüze çykan, özi-de, ylmy konsepsiýaly gant ýaly süýji, gunt ýaly agyr ideýalaryň jemidir. Munuň şeýledigini şahyryň çeper döredijilikde öňe süren pikirlerini onuň ýaşan zamany bilen deňeşdirenimizde has aýdyň görýäris. Hut, şol sebäpli hem Andalybyň ýaşan zamanyny öwrenmek edebi zerurlykdyr. Onsuz şahyryň çeperçilik dünýäsine aralaşmak mümkin däl.

Romantizmi edebi metod hem çeper usul hökmünde öwrenmekde saldamly işler edildi. Şunda edebiýat ylmy romantiki duýgynyň sap arassadygyny, ony durmuşyň sosial aladalaryndan üzňe garaýyşlaryň emele getirýändigini nazarda tutup, bu edebiýaty taryhy döwürden üzňe, özlüginde öwrenmek, onuň gymmatyny edebi däplilik nukdaý nazardan düşündirmek hakyndaky pikirler ýüz berdi. Şu meselede daşyndan seredeniňde romantizmiň klassisizme ýakynlygy ýüze çykýan ýalydyr. Emma bu beýle däl. Ýöne Gündogaryň romantizm metodynda Günbatarda dörän ähli usullaryň elementleri-alamatlary bardyr. Bu babatda romantizm ähli usullaryň hem metodlaryň başlangyjyny özünde jemleýär. Gelejekde bu mesele Gündogar hem Günbatar edebiýatynyň mysalynda ýörite öwrenilmegine degişlidir. Edebiýatçy alym I. B. Kartaşowa «Çeper edebiýatda romantizm» atly işinde fransuz romantizminiň teoretigi Sent-Bewiň «Edebi portretler. Tankydy oçerkler»² atly işine salgylanyp şeýle ýazýar: «Hatda iň belent, iň arassa, iň ajaýyp arzuwlaryň hem (romantiki-A.T.) nähilidir bir hakyky durmuş esasy bardyr. Çünki haýsy ýana seretsek hem biziň töweregimizde real

¹ Taganow B. Şeýdaýynyň lirikasy. (Kandidatlyk dissertasiýa.). – Aşgabat, 1993, 43 sah.

² III. Сент-Бев Литературные портреты. Критические очерки. – Москва, 1970, стр.82.

durmuş bar.»¹ Şonuň üçin zehin nähili çeper usulda eser döredýändigine seretmezden onuň döredijiligi real durmuş bilen baglanyşyklydyr. Iň bir arassa ideal duýgynyň hem hökmany real başlangyjy bardyr. Bu ýerde gürrüň, romantiki duýgynyň hem oňa bagly ýüze çykýan romantiki ideýanyň döremeginiň esasynda durýan sebäp hakynda barýar. Zehiniň eserinde öňe sürýän ideýasynyň häsiýeti, onuň ideallygy aýratyn meseledir. Romantiki ideýanyň özi, hakykatdanam, öz tebigaty, gurluşy babatda durmuş bilen baglanyşygy ýok arassa hyýaly bir garaýyş hem bolup biler. Hut, şu ýagdaýda ýaradylan obrazlar Gündogar hem dünýä edebiýatynda näçe diýseň bar. Türkmen edebiýatyndaky döwlerden başlap, uçýan halylara çenli ýaradylan tämiz hyýaly fantaziýa muňa mysaldyr. Romantizm edebi usul hökmünde taryhda döräp, onuň ýerine başga-başga usullaryň gelendigi hakyndaky pikir hem bir taraplydyr... Gündogar romantizmi Günbatar-Ýewropa romantizminiň watanydygy ýörite işlerde delillendirildi.² Orta asyr Gündogar edebiýatynyň döredijilik metodynyň romantizmdigini edebiýat ylmy kesgitledi.³ Hut, şol döwürde Çündogar edebiýatynda romantizm metodynyň içinde fantastiki keşpler hem ýordumlar döredilipdir. Ýewropa edebiýatyndaky fantastiki ýordumlar romantizm usuly bilen berk baglanyşyklydyr. Bu mesele şu wagta çenli ýöriteleýin öwrenilmän gelinýär. Ýewropa edebiýaty romantizmiň fantastiki ýordumyny işlemekde has öňe gitdi. XIX asyrda beýik fransuz ýazyjysy Žýul Wern (1828-1905) ylmy fantastiki edebiýatyň düýbünü tutýar. Ol ylmy fantastiki eserlerinde («Bäş hepde howa şarynda», «Kapitan Grandyň çagalary», «Syrly ada» we başg.) köp sanly çaklamalary (300 töweregi) öňe sürýär. Şolaryň köpüsini ylym açypdyr we olar durmuşda ulanylýar. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, romantizmde ideýalar durmuşdan badalga alýar we ahyrynda ýene durmuşa gaýdyp gelýär. Biz bu ýerde meselä umumy seretmek bilen aýdýarys. Romantizmiň çeper usul hökmünde realizmiň döremegine uly goşant goşuşy ýaly, onuň ylmy hyýalbentlik tarapynyň bardygyny hem aýtmak gerek. Aslynda, fantastiki obrazlar arassa romantizm

¹ Карташова И. Б. Романтизм в художественном литературе. – Москва, 1972, стр.31.

² Каганович С. Л. Русский романтизм и Восток. – Тошкент, «Фан», 1984; Конрод Н. И. Восток и Запад. – Москва, «Наука», 1972.

³ Täjimorew A. Mollanepes (Ylmy derňewler). – Aşgabat, «MGI», 2010. 15-46 sah.

gözleýänlere subutnamadyr. Şunda zehiniň çeper fantaziýasynyň hem romantiki, hem realistik häsiýete eýedigini ýatladyp, onuň romantizmdäki fantastiki obraz düşünjesi bilen gatyşdyrylmaly däldigini nygtamak isleýäris. Ýeri gelende bellesek, Andalybyň dessanlarynda romantiki fantaziýa hem fantastiki obrazlara orun berlipdir. Iň bärkisi şahyryň «Zeýnelarap» dessanyndaky Döwsepidiň keşbi muňa delildir. Andalybyň dessanlarynda romantiki fantastika mifologiýa bilen ugurdaşlykda hem ýüze çykypdyr.

Romantiki usulda eser döreden zehiniň ýaşan taryhy jemgyýetini öwrenmek onuň eserlerinde öňe süren ideýalaryna çuňdan düşünmäge mümkinçilik berýär. Şol bir taryhy zamana zehiniň alan edebi bilimine hem terbiýesine laýyklykda hem romantiki, hem real çeper beýan edilmek mümkinçiligine eýedir. Andalybyň çeper döredijiliginde öňe sürýän her bir ideýasynyň taryhy jemgyýetçilik esasy bardyr. Biz şahyryň döredijiliginde gozgalýan ideýalarynyň taryhy jemgyýetçilik wakalaryň esasynda dörändigini nygtaýarys we ylmy barlagymyzyň dowamynda garaýşymyzy delillendirmäge çalyşmakçydyrys. Şunda açylmaly mazmun ilkinji orna geçip, edebi däpler hem žanrlar, kysymdyr görnüşler ikinji orna geçýär. Biz meseläniň açaryny onuň ideýasynda görýäris. Eseriň gymmatyny onuň ideýasy kesgitleýär. Ol mazmuny berýär. Mazmunyň yzygiderli tertipde ýüze çykmagyny üpjün edýär. Mazmun öz gezeginde edebi görnüşi saýlaýar ýa-da şonda ýüze çykýar, göze görünýär, aýan bolýar. Şu edebi tertiplilik başlangyjyny, ilkinji badalgany real durmuşdan alýar. Taryhyň çeperçilik hadysa öwrülmegi ozaly bilen taryhy jemgyýetiň işjeňligine baglydyr. Andalybyň zamanynda türkmenleriň taryhy işjeňliginiň başy başlanýar. Ol işjeňlik zamananyň edebiýatynda Magtymguly kimin beýik şahyryň döremegini üpjün etdi. Aslynda, XVII-XVIII asyr edebiýatyň Milli Oýanyşyny berdi. Biz bu ýerde edebiýatdaky millilik hakynda aýdýarys. Halkyň aňyýetindäki milli düşüňjäniň kemala gelmeginiň bolsa, has aňyrlardan gözbaş alýandygyny nygtamak isleýäris. Durmuş näçe ýowuz hem adalatsyz bolsa, edebi ösüş şonça-da, ýokary bolýar. Sebäbi edebiýat durmuşyň mejbur etmegi netijesinde işjeňligini artdyrmaly bolýar. Bu kanunalaýyk hadysadyr. Çünki edebi eser şahyrana duýgynyň önümidir. Ýowuz durmuş bolsa

duýgulary gyjyndyrýar. Duýgynyň açylmagy üçin şert döredýär. Şeýlelikde, edebiýat daşky garşylyklaryň täsiriniň hasabyna çalt ösýär. Parahatçylyk zamanýnda edebiýat içki garşylygyň, ýagny, ahlagyň içinde ondaky «döwürmeleriniň» hasabyna ösýär. Mundaky ösüşi üpjün etmek üçin uly ussatlyk gerek. Bu mesele düýpli öwrenilse, türkmen edebiýatynyň ösüşini üpjün edip biljek edebi kanunalaýyklyk işlenip düzüler.

Nurmuhammet Andalyp, takmynan, 1660-1665-nji ýyllarda dünýä inip, 1740-njy ýyllarda hem aradan çykýar. Bu ýyllar türkmen halkynyň taryhynda iň bir galagoply döwür boldy. Şahyryň özi türkmeniň ykbalyna täsir eden nijeme wakalara, taryhy söweşlere şaýat boldy. Üstesine-de, Andalyp zamanasynyň taryh ylmy bilen içgin gyzyklanan şahsyýet. Ol diňe bir öz halkynyň däl, eýsem tutuş sebitiň, hatda, arap dünýäsiniň geçmişini, iň gadymy taryhy oňat özleşdiren edebi zehindir. Andalyp «Oguznama» poemasy bilen bagly oguz gadymyýetini öwrenen bolsa, «Nesimi» poemasy bilen baglanyşykly Bagdadyň taryhyny öwrenipdir. Onuň döredijiliginde Muhammet pygambere, Hezreti Ala aýratyn orun berilýär. Şahyryň «Ýusup-Züleyha» hem «Leýli Meýjnun» dessanlary hem «Kyssaýy-Pyrgun» poemasy dünýä edebiýatynda giňden ýaýran ýordumlar bolup, olar taryh bilen baglanyşyklydyr. Anyk şu babatda sözüimizi jemläp aýtsak, Andalyp gözbaşyny uzak taryhdan alyp gaýdýan däpleşen ýordumlary işleýär. Ine, şularyň ählisi jemlenip, şahyrda taryhy öwrenmeklige bolan meýli oýarýar. Ýöne, şu ýerde bir hakykaty aýratyn bellemek zerur. Andalyp däpleşen ýordumlary öz döwrüniň orta çykaran talaby esasynda işleýär. Olara öz zamanasynyň meselelerini siňdirýär. Edebi döredijiligiň bu täri Gündogar edebiýatynda öňden gelýän ýörelgedir. Biz bu hakynda yzda ýörite durarys. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, Andalybyň döredijiliginiň geriminiň şeýle derejede giň hem çuň mazmuna eýe bolan pikirleriň giden toplumynyň işlenmegi üçin, şahyra ideýany onuň ýaşan zamanasy beripdir. Çünki Andalybyň zamanýnda günübirin çözülmegini talap edýän meseleler, edebiýatda ynsan ahlagy hakyndaky pikiri ör-boýuna galdyrypdyr. Şahyr Gündogaryň edebi aňynda öňden bar bolan ahlak kadalary özbaşdak işläp, üstüni ýetirip, ýetmezini dolduryp, döwrüne görä üýtgedip, başardygyndan oňa milli ruh

çaýyp, ýaşayan zamanasyna hödürläpdir. Munuň şeýledigini şahyryň döredijilik gerimi we ondaky belli bir kada salnan, sistema-ulgama öwrülen ahlak ýörelge tassyklaýar. Andalybyň bitewi döredijiliginde öňe sürülýän ideýalar özbaşdak ideal dünýäni emele getirýär. Şahyryň pikir edişine görä, şol ideal dünýä ynsan durmuşynda nusga edilende jemgyýet derdinden halas boljak. Eýsem, Andalybyň ýaşan dertli jemgyýeti nähilidi?!

Nurmuhammet Andalybyň zamanasyna düşünmek üçin iki taryhy ýagdaýy hasaba almak zerur. Birinjisi, taryhy migrasiýa, ýagny, türkmen tire-taýpalarynyň göçe-göçlügine düşünmegimiz gerek. Bu mesele juda kyndyr. Sebäbi göçe-göçlük XVI asyrdan başlap, tä XIX asyryň ahyryna çenli dowam edipdir. Onuň içinde gapma-garşy pikirler köp. Şeýle-de bolsa, bar bolan taryhy-etnografik maglumatlaryň esasynda, şahyra çenli we onuň zamanynda hem ondan soňky bolup geçen migrasiýany degşirmek arkaly Andalyba dahylly bolan taryhy wakalary öwrenmek zerur. Ikinjisi, Andalybyň zamanyndaky syýasy ýagdaýdyr. Şu iki meseläniň kesgitlenmeginiň netijesinde Andalybyň çeper döredijilikde öňe süren ideýalary, şahyrana dünýägaraýşy aýdyňlaşýar. Sebäbi Andalyp ýaşan zamanasynyň intellektual aňyny özünde jemlemegi başaran juda paýhasly şahsyýetidir. Ol döwrüniň syýasy ýagdaýyndan akylly-başly netije çykarmagy başarypdyr. Muny şahyryň bütün döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýän halkyň agzybirliги hem ynsanperwerlik meselesi tassyklaýar. Edebiýat ylmynyň esasy wezipesi şahyryň juda giň hem köpgyranly döredijiliginde ýaýylyp ýatan şol ideýalary bir ýere jemläp, okyja elýeterli etmekdir. Munuň üçin onuň ýaşan zamanasyny ilik-düwme öwrenmek zerur. Çünki Andalybyň çeperçilik gözlegleriniň taryhy-jemgyýetçilik kökleri onuň ýaşan zamanasynyň galagoply wakalarynyň içinde gizlengi ýatyr. Munuň şeýledigini Andalybyň döredijiliginde türkmeniň döwlet hem watan meselesini gozgap, «Oguznama» ýazmagam tassyklaýar. Diňe bu-da däl. Şahyryň poemalarynda we dessanlarynda Adyl şa meselesiniň gaýta-gaýta gozgalmagy we olarda ynsan gatnaşyklarynyň kämil bolmalydygyndan söhbet açylmagy biziň bu pikirimize delildir. Meseläniň «gizlinligi», «açyk görünmeýänligi», olaryň romantiki usulda beýan

edilmegindedir. Eger şahyr olary real, bolşy ýaly şöhlendirenliginde, onda ol hiç bir subutnama talap etmeýän göze görnüp duran hakykat bolardy. Emma zamanany açmagyň romantiki täri, eger başgaça aýtsak, ideýany açmagyň romantizm usuly giň mümkinçilige eýedir. Dogry, munuň üçin lirikada gazalyň dil agyrlygyny hem daryşganlygyny aýyrmak zerurdy. Andalyp şu maksat bilen döredijilik ugruny poemaçylyk, ondan hem dessançylyk дәplere tarap burup goýberipdi. Ýöne ol romantizmiň talaplaryna wepaly bolup galypdyr. Andalyp her näçe gynansagam, realizm pikirlenmesiniň derejesine galyp bilmedi. Bu onuň kemçiligi hem дәldir. Sebäbi biz şahyryň ýaşan zamanasyndan has öňe geçip, ondan döwrüň döretmedik çeperçiligi, has takygy, çeperçilik derejede ýüze çykmalý edebi hadysanyň döremegi üçin taryhy-jemgyýetçilik şertleri taýýarlamadyk jemgyýetiň edebi aňnyndan, onuň ýadyna-oýuna düşmedik täzeligi talap etmäge hakymyz ýokdur. Emma Andalybyň edebi mirasy XVIII asyr edebiýatymyzda realizmiň oýanmagy üçin taýýarlyk mekdebi bolup hyzmat etdi. Andalyp Magtymgulynyň edebiýata getiren realizminiň edebi žanry bolan goşugy hem onuň milli edebi dilini beripdir. Bu hakykata asyryň şahyrlarynyň döredijiligini Andalybyň edebi täsiri nukdaýyndan öwrenmek arkaly göz ýetirmek mümkindir. Bu birinjiden. Ikinjiden, edebi ösüş Andalybyň eýeren edebi ýörelgesiniň, дәpleriniň üstünden hökman geçäýmelidi. Onsuz edebi pikirlenmede realizm oýanyp biljek дәldi. Ylmy derňewiň bu ugry gelejekde öwrenilmelidir. Garaz, Andalyp töwereginde bolup geçýän wakalara biparh garamandyr. Ol şol wakalary ýekän-ýekän pikir eleginden geçiripdir. Şonuň üçin şahyry tolgundyran şol wakalary hasaba almazdan, onuň şahyrana dünýäsiniň çuňluklaryna asla aralaşmak mümkin дәl. Elbetde, tekstologik derňewlerde bu talap öz-özünden aradan aýrylýar. Şonuň üçin Andalybyň döredijiligini tekstologik-golýazma derňewini eden alymlar bu mesele hakynda pikir ýöretmändirler. Oňa zerurlygam ýokdy. Emma şahyryň döredijilik usuly, çeperçilik gözlegleri hakynda söhbet etjek bolsak, onda biz hökmany onuň ýaşan zamanasyna ýüzlenmeli bolýarys. Onsuz şahyrana dünýägaraýşy kesgitlemegiň mümkin дәldigini ýene bir ýola tekrarlaýarys.

Taryhy maglumatlaryň tassyklamagyna görä, Andalybyň dünýä inmezinden sähel öňräk, XVI asyrdä türkmenleriň bir bölegi Maňgyslakda ýaşapdyrlar. Maňgyslak türkmenleri hakynda gymmatly maglumatlar A. Begjanowyň «Maňgyslak türkmenleri XVIII-XIX asyrlarda» atly kitabynda giňişleýin berlipdir.¹ Maňgyslak türkmenleriň nogaýlar, galmyklar, gazaklar, özbekler hem ruslar bilen taryhy we etnomedeni gatnaşyklarynyň bolan taryhy merkezidir. Taryhy nukdaý nazardan türkmen ykbalynyň ýeňil bolmadyk döwri hut, Maňgyslak bilen baglanyşyklydyr. A. Begjanow ady agzalan işinde Maňgyslak türkmenleri barada maglumat berip şeýle ýazýar: «Gadymy türkmen topragy bolan Maňgyslakda asyrlary öz içine alýan taryhymyzyň bir bölegi ýatyr. Maňgyslak türkmenleri diýen düşünje diňe bir şu ýarymadada ýaşan ilata degişli bolman, ol ondan has uly giňişlikleri öz içine alýar. Olar (türkmenler-A.T.) Bozajy ýarym adasynyň Demirgazyk-Gündogaryndaky Goltuk aýlagyndan başap, Günortada Garabogaz aýlagyna, Gündogarda bolsa Üstýurt belentliklerine çenli bolan meýdanlarda oturymly we göçme ýagdaýda ýaşapdyrlar. Maňgyslak türkmenleri Garabogaz kölüniň (aýlagynyň) gündogarynda Hojasuw, Gyzylgüp sebitlerinden Tüwer guýularyna çenli ýetip, Balkan türkmenleri bilen ýaýladaş bolupdyrlar.»²

Türkmenleriň Maňgyslakdan göçüp gaýdan döwri hem onuň sebäpleri dogrusynda dürli maglumatlar bar. Olaryň birinjisinde XVII asyryň ikinji ýarymynda türkmenleriň Maňgyslakdan Russiýanyň çäklerine Astrahana hem Türkmenistanyň häzirki çäklerine göçendikleri aýdylýar.³ Emma biziň pikirimizçe, türkmenleriň Maňgyslakdan göçmeginiň düýp sebäbi bu däldir. Şol döwürlerde «salyr soýuzy-birleşigi» bolup, ol «içki salyrlar» hem «daşky salyrlar» diýen iki topara bölünipdir. «Içki salyrlara» salyrlaryň özlari degişli bolup, «daşky salyrlara» (birleşigine) ýomutlar, ärsarylar, tekeler hem saryklar giripdir. Şu ýerde esenhan türkmenleriniň düzümi bölegi hakynda durup geçmegi makul görýäris. A. Begjanow «Maňgyslak türkmenleri» atly kitabynda esenhan türkmenleriniň düzümine çowdurlaryň, igdirleriň, abdallaryň, bozajylaryň hem burunjyklaryň –

¹ Seret: Begjanow A. «Maňgyslak türkmenleri XVIII-XIX asyrlarda». – Aşgabat, «Bereket-Bina», 1993.

² Şol ýerde 89 sah.

³ Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. (X-XVII asyrlar). – Aşgabat, «Magaryf», 1995, 181-184 sah.

jemi baş taýpanyň girendigi barada maglumat beripdir.¹ Tanyml etnograf alym A. Jykyýew bolsa esenhan türkmenleri birleşiginiň XVI asyrdä dörandigini ýazypdyr.² Türkmenler edermen halk bolupdyrlar. Olar Maňgýşlakdan gaçyp gaýtmadyrlar. Göçmegiň düýp sebäbi Uzboýuň guramagydyr. Suwuň ýok ýerinde ýaşaýyş bolmaýar. Inlis syýahatçysy Jenkinson 1558-nji ýylda Derýalygyň gurandygyny maglumat beripdir. Derýa joşan wagty Derýalyga suw akypdyr. Galan wagty ol gurapdyr. 1578-nji ýylda gadymy Uzboý belli-külli gurapdyr. Amyderýa öz hanasyny üýtgedipdir, oň ol Sarygamyşa guýan bolsa, indi Arala guýupdyr. Ýokarda biz Derýalygyň adyny agzadyk. Derýalyk Amyderýanyň Sarygamyş kölüne guýýan ýeridir. Sarygamyşdan Uzboý öz gözbaşyny alypdyr. Ol gadymy Was düzlüginin häzirki Ruhubelent etrabynyň üsti bilen Hazar deňzine guýupdyr. Uzboýuň ugry tä Hazar deňzine çenli ekerançylyk ýerler eken. Ol hem öz gezeginde üç bölege bölünipdir we ol ýerde oturan türkmen taýpalary (adakly, hyzryli, düýejiler) üç il adyny alypdyr. Bu barada W. W. Bartold maglumat beripdir.³ Belli taryhçy alym W. W. Bartold bu babatda Abulgazy Bahadyr hanyň «Şejereýi-teräkime» atly kitabyna salgylanypdyr. Elbetde, Abulgazynyň berýän ähli maglumatlaryny taryhy hakykat hökmünde kabul etmek birtaraplydyr. Abulgazynyň maglumatlarynyň bir bölegini tankydy nukdaýdan öwrenmegiň zerurdygyny bellemelidir. Şeýlelikde, «XVI asyryň aýagynda alililer gaýdyp Durun, Nusaý, Bagabat (Änew-A.T.), Abiwert we Mary etraplaryna ýaýrapdyrlar. Soňra Hyzryli taýpasy Horezme, ol ýerdenem Buhara, Samarkanda gidýär, bir bölegi bolsa ärsarylara goşulýar.

Gadymy Uzboýuň kenar ýakalary häzir hem ekerançylyk üçin amatly ýerlerdir. Uzboý Üstýurdyň günortasyndan Kiçi Balkanyň demirgazygyndan, hastakygy Uly we Kiçi Balkan daglarynyň arasyndan geçipdir. Uzboýuň guramagy diňe onuň kenar ýakalaryndaky ekerançylyk bilen meşgullanan taýpalara däl, eýsem tutuş Üstýurt düzlüğine ýaramaz täsir edipdir. Taryhy çeşmeler Üstýurtda türkmenleriň esasan, çarwaçylyk bilen meşgul bolandyklaryny habar berýär, bu

¹ Begjanow A. «Maňgýşlak türkmenleri XVIII-XIX asyrlarda». – Aşgabat, «Bereket-Bina», 1993, 56 sah.

² Джикиев А. Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху средневековья. – Ашхабад, «Туркменистан», 1991, стр.125-126.

³ Бартольд В. В. Сочинения. – Москва, «Издательство Восточной литературы», 1963, стр. 595.

dogrudyr. Üstýurt düzlügi Hazar deňziniň derejesinden 150 metr beýiklikde ýerleşýär. Şeýle-de bolsa, Uzboýuň guramagy oňa golaý-goltumda ýerleşen guýularyň suwunyň çekilmegine täsir edipdir. Derýa gurandan soň, baş-alty ýylyň dowamynda guýularyň guramagyna getiripdir. Uzboýuň guramagynyň sebäbi Amyderýanyň akymyny üýtgedip, Arala guýmagydyr. Emma ilki bada suwuň köp gelen ýyllary Amyderýa ýene-de, Sarygamyş kölüne guýupdyr. Birbada derýanyň hanasynyň ugrunda suw bolupdyr. Ýöne ol ekerançylyk etmäge ýetmändir. Emma guýularyň suwunyň saklanyp galmagyna täsir edipdir. Şonuň üçin Uzboý derýasy 1578-nji ýylda guran bolsa-da, suwuň kä ýyllarda köp bolup oňa gelmegi 50 ýyl töweregi derýa golaýdaky guýularyň suwunyň çekilmezligine täsir edipdir. Emma kem-kemden derýanyň hanasy gömülipdir. Uzboýa düýbünden diýen ýaly suw akmandyr. Bu bolsa ekerançylygyň düýbünden tozmagyna, hatda guýularyň suwunyň çekilmegine getiripdir. Diňe juda çuň guýularda suw saklanyp galypdyr. Ýagdaý şeýle bolansoň, diňe bir ekerançylyk däl, eýsem çarwaçylyk etmek hem kynlaşypdyr. Netijede türkmenler suwuň gelen ugruna tarap – gadymy ata-baba ýurtlaryna tarap süýşüp başlapdyrlar. Taryhda uly yz galdyran göçe-göçlük başlanypdyr. Bu ýagdaý tä XIX asyryň ortalaryna çenli dowam edipdir. Şeýlelikde, türkmenleriň Maňgyslakdan göçmeginiň düýp sebäbi, gadymy Uzboý derýasynyň guramagydyr.

Türkmenler Uzboýy dikeltmek ugrunda aladalanyptyrlar. Olar patyşa Russiýasyna ýüz tutupdyrlar. Hojanepes hut şu maksat bilen Pýotr I huzurynda bolýar we maksadyny mälim edýär. Ýeri gelende bellesek, knýaz Bekowiç-Çerkasskiniň 1715-1717-nji ýyllardaky ekspedisiýalarynyň maksatnamasynda Uzboýy öwrenmek meselesi hem bardy. Emma ol Hywa hany Şirgazy hanyň, umuman, Hywa hanlygynyň garşy çykmagy sebäpli şowsuz gutarypdy.¹

Ýeri gelende bellesek, Täze Galkynyş we Beýik Özgertmeler zamanamyzda Hormatly Prezidentimiziň ägirt uly tagallasy netijesinde «Altyn asyr» türkmen köli gurulýar. Gelejekde, kölüň suwuny süýjetmek bilen şol gadymy ýerlerde ekerançylyk täzedan janlandyrylar. Şu ýerde, ýöriteleýin ylmy işlerde Dehistanyň

¹ Türkmenistanyň taryhy. 9 synp. – Aşgabat, «TDNG», 2009, 98-97 sah.

gadymy döwürlerde, has takygy, VII-X asyrlarda tokaýlyk ýer bolandygy barada maglumatlaryň berilýändigini belläsimiz gelýär. Ol hakynda Dehistan medeniýetine bagyşlanan halkara ylmy maslahatda gymmatly maglumatlar aýdyldy.¹ Maglumatlara görä, Dehistandaky belent minaradan Köneürgençdäki sebite belli beýik minara görnüpdür. Biziň pikirimizçe, Dehistanyň ýerlerini suwlulandyrmakda diňe bir Etrek derýasynyň däl, eýsem Uzboýuň bol suwunyň täsiri bolandyr diýip çaklamak mümkin.

Hywa hany Arapmuhammediň çingizitlerden (gypjaklardan) alan aýalyndan bolan ogly Ispendiýar 1623-1642-nji ýyllarda Hywada han bolýar. Ol Ürgençden hem Maňgyslakdan toplanan 3 müň atly türkmen goşunynyň kömegine daýanyp Hywa han bolupdyr.² «Taryhçylaryň çen edişine görä, Ispendiýar iki sany türkmen taýpalaryna–salyrlara we ärsarylara daýanypdyr. Ol şu iki taýpany Horezme getiripdir, döwlet işlerinde iň köp sanly we gadymdan gelýän salyrlaryň wekillerini ulanypdyr.»³ Diýmek, salyrlar hem ärsarylar takmynan, 1622-nji ýyllarda şol wagtky Horezm ýurduna gelipdir. Olaryň Hywada oturdyklary barada maglumat bar.⁴ Salyrlar XVIII asyryň ikinji ýarymynda Horezmden Amyderýanyň boýlaryna, ondan hem Tagtabazar, Saragt töweregine göçüpdir. Ärsarylar Hywadan gaýdan soň Amyderýanyň boýlarynda öňräkden ýerleşen taýpadaşlarynyň ýanynda galypdyr. Gadymy Was topragynda tekeler hem oturypdyrlar. Daşoguzda türkmen taýpalarynyň gaty köp bölegi oturypdyrlar. Ol ýeriň ozaldan oturymly esasy ilaty ýomutlar bolupdyr.

XVII asyryň ikinji ýarymynda Maňgyslakdan göçüşiň uly tolkuny bolup geçýär. Ýomutlaryň aglaby köpüsi şu döwürde Daşoguza göçüp barypdyr. Ý. E. Bregeliň berýän maglumatyna görä, Horezm türkmenleriniň deň ýarysy ýomutlar bolup, galan ýarysyny başga tireler düzýär.⁵ Elbetde, Ý. E. Bregeliň berýän maglumatynyň 1873-nji ýyla çenli döwre degişlidigini bellemek gerek. Ýöne her

¹ Täze Galkynyşlar zamanasy we Dehistanyň gadymy taryhy. (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany). – Aşgabat, 2008.

² Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. (X-XVII asyrlar). –Aşgabat, «Magaryf», 1995, 171 sah.

³ Şol ýerde 174 sah.

⁴ Ballyýew A. Türkmen halkynyň iň gadymy we gadymy taryhyndan mugallymlar, okuwçylar, talyplar üçin gollanma. – Çärjew, 1993, 131 sah.

⁵ Брегель Ю. Е. Хорезмские туркмены в XIX веке. – Москва, «Издательство Восточной литературы», 1961, стр. 40.(Таблица 1).

niçigem bolanda, ýomutlar mydama Horezm türkmenleriniň agramly bölegi bolmagynda galypdyr.

Ý. E. Bregeliň «Horezm türkmenleri XIX asyrdaky» (rus dilinde) atly kitabynda berýän maglumatyna görä, ýomutlar eýýäm, XVIII asyrdaky Gazawat (häzirki Özbekistanyň Horezm welaýatynyň Koşköpür etrabyň «Ahun Babaýew» adyndaky kolhozy), Aksaraý, Buzgömen (Görogly etraby) ýerlerinden başlap, Köneürgenje çenli bolan aralykda ýerleşipdirler. Çowdurlar XIX asyryň 30-njy ýyllarynda oturymlylyga doly geçipdir.¹ Ýemreliler 1804-1806-njy ýyllarda Günorta Türkmenistandan göçüp barypdyrlar.² Eger Magrupynyň «Watanyň, galdy» goşgusyna esaslansaň, onda olaryň Ahala XVII asyryň ikinji ýarymynyň ortalarynda barandyklaryny çaklamak mümkin. Ýemrelileriň hany Ugurly han Nedir şanyň sag eli hasaplanypdyr. Ol Nedir şanyň ynamly adamy hökmünde Azerbaýjanda ýerleşen Garabagyň we Genjiň hökümdary hasaplanypdyr.³ Şol wagtky Hywa döwletine garadaşlylar, alililer 1825-nji ýyllarda göçürilip eltilipdir.⁴ Oguz taýpalarynyň biri hasaplanýan «ýazyrlar Türkmenistanda garadaşly ady bilen belli bolup, olaryň esasy bölegi Daşoguz welaýatynyň Gurbansoltan eje etrabynda ýaşaýarlar. ...Takmyndan, IX-XIV asyrlarda günorta-günbatar Türkmenistanda ýazyrlaryň döwleti agalyk sürüp»⁵ taryhda yz galdyrypdyrlar. Tekeler 1779-njy ýylda Ýañaryk diýen ýerde peýda bolupdyr. Olar ikinji gezek 1816-njy ýylda ýene-de az wagtlyk Daşoguzda oturypdyrlar. XVII-XVIII asyrlarda türkmen taýpalarynyň arasynda tekeler bilen ýomutlar san taýdan köpelip, iň güýçli tirelere öwrülýärler. Tekeler ýomutlar bilen birleşik döreden taýpadyr. Teke-ýomut birleşigi türkmen tireleriniň arasynda uly güýji emele getiripdir. Türkmen «Görogly» eposyndaky «teke-ýomut ili» düşüňjesi hem şunuň bilen baglanyşykly döräpdir. Tekeleriň bir bölegi Daşoguzda XIX asyryň ortalaryna çenli oturypdyrlar: «Hywa hanlygynda (Horezm, Was) galan ýomutlaryň we tekeleriň

¹ Şol ýerde 26-30 sah.

² Şol ýerde 31 sah.

³ Ballyýew A. Türkmen halkynyň iň gadymy we gadymy taryhyndan mugallymlar, okuwçylar, talyplar üçin gollanma. – Çärjew, 1993, 134 sah.

⁴ Брегель Ю. Е. Хорезмские туркмены в XIX веке. – Москва, «Издательство Восточной литературы», 1961, стр. 31.

⁵ Ballyýew A. Türkmen halkynyň iň gadymy we gadymy taryhyndan mugallymlar, okuwçylar, talyplar üçin gollanma. – Çärjew, 1993, 134 sah.

soýuzy XIX asyryň 30-njy ýyllaryna çenli dowam edip, tekeleriň Mary oazisine göçmegi bilen dargaýar.»¹ Şu ýerde Hywa hanlygynda iň irki arhiw maglumatlaryň 1824-1825-nji ýyllara degişlidigini aýtmak gerek. Olarda türkmenlere berlen ýerler, alynýan salgytlar öz beýanyny tapypdyr. Hywanyň sene ýazygçysy Agehiniň berýän maglumatyna görä, gökleňler 1817-nji ýylda Horezme barypdyrlar. Taryhçy Baýany olara 1847-nji ýylda Hanýabyň aşak akymyndan, Köneürgenjiň günbataryndan ýer berlendigini ýazypdyr. Gökleňler 1856-njy ýylda ýene Günorta Türkmenistana süýşüpdirler. XIX asyrdaky Horezmde sakarlaryň, mehinlileriň, salyrlaryň, atalaryň, çandylaryň, saryklaryň, araplaryň, hyzrylileriň barandyklary hakynda maglumatlar bar. Olar hakynda anyk bir zat aýtmak kyn. Ýöne olaryň köpüsini Hywa hanlarynyň zorluk bilen eltendiklerini bellemegimiz gerek. Sebäbi XIX asyrdaky Hywa hanlary türkmenleri Horezme göçürmek syýasatyny ýöredipdir. Olaryň bu syýasatdan iki maksady bardy. Birinjisi, gaýduwsyz türkmenleri goşuna almakdy. Ikinjisi, salgyt töletmekdi.

Andalyp bolsa 1660-1666-njy ýyllarda dünýä inipdir. Düýejiler hakynda Abulgazy Bahadyr han «Şejereýi-teräkime» eserinde maglumat beripdir. Onda ýazylyşyna görä, türkmenler Altyn Ordanyň hany Janybege tabyn eken. Janybeg Balkan sebitlerinde düýe bakmak üçin oňat ýeriň bardygyny bilipdir we ol ýere 30 sany maşgalany düýe bakmak üçin iberipdir. Şondan olara düýeji ady galypdyr. Haçanda Altyn Ordanyň hany Berdi beg aradan çykan soň (1353-nji ýyl) tagt üstünde dawa başlanýar. Olar soňra ärsarylara goşulypdyrlar. Iň soňunda hem Lebapda ýerleşipdirler. Düýejileriň bir bölegi ýomutlara hem goşulypdyr. Ýomutlaryň garaçuka-atabaý-düýeji ugry bar.² Düýejiler Daşoguzda hem bar. Ýöne olar häzir Garamazy obasynda däl-de, onuň gapdalyndaky obada ýaşaýarlar. Olaryň XIX asyrdaky Daşoguzda peýda bolandyklaryny tekrarlap aýdýarys. Bellemeli ýeri, Abulgazy olary Janybegiň nesli hasaplap, türkmen hem hasaplamandyr. Ý. E. Bregel hem Ýylanly raýonynda (şol wagtky) ýaşaýan

¹ Şol ýerde 146 sah.

² Atanyýazow S. Şejere. (Türkmeniň nesil daragty). – Aşgabat, «Turan-1», 1992, 265 sah.

düýejileriň özlerini özbek hasaplaýandygyny ýazypdyr.¹ Emma bu mesele jedellidir. Türkmen diliniň düýeji dialektiniň bardygyny bellemegimiz gerek. Onsoňam, şol bir etnotoparlar dürli halklaryň arasynda gabat gelýär. Bu biziň halklarymyzyň köküniň birdigini we soňra käbir halatlarda taryhy sebäplere görä, bir halkyň wekilleriniň ikinji bir halka goşulyşmasynyň hem bolandygyny görkezýär. Bu ýagdaý türki halklaryň bir kökden gaýdýandygyny, dogandygyny subut edýän ýagdaýdyr.

Andalybyň terjimehal şygylarynda onuň Garamazydan göçendigi aňmak bolýar. Şahyryň Garamazydan göçendigini çaklamak mümkin. Onuň:

Asly mekanym ki Garamazydyr,
Adamy eşretde gys-u ýazydyr.

Bil, ki Garamazy erur jaýymyz,
Zikri-Huda yşk ile dilhahymyz. -

diýip ýazmagam bu pikiri belli bir derejede tassyklaýar. Sebäbi her bir adam «asly mekanym» diýmek bilen öňki ýaşan, doglan ýerini aýdýar. Mysal alan ikinji beýdimizde, şahyr asyl mekany bolan Garamazy hakynda maglumat berýär.

Şunda Andalybyň ýeke özüniň göçmändigini hem bellemek gerek. Ýokarda biz ýemrelileriň, garadaşlylaryň XIX asyryň başlarynda, birinji ýarymynda Akdepe, Gurbansoltan eje etraplaryna göçürilip eltilendigini ýatlapdyk. Diýmek, Hywa hanlarynyň täze gelenlere hut, şol ýerden ýer bermegi, ol ýeriň boşap galandygyndan, eýesizdiginden habar berýär. Emma ol ýerler ekerançylyk üçin amatly ýerler. Doşoguzda-gadymy Horezmde ýomut türkmenleri has irki döwürden ornaşypdyr. Onda näme üçin ol ýerleri boş goýup, ýomutlaryň bir bölegi häzirki Görogly etrabynda (Aksaraý, Buzgömen, Ysmamyt ata, Yzmykşir), beýleki bölegi hem gadymy Köneürgenjiň töwereginde ýerleşdikä?! Gyzykly ýeri, näme

¹ Брегель Ю. Е. Хорезмские туркмены в XIX веке. – Москва, «Издательство Восточной литературы», 1961, стр. 43.

üçin ol ýerleri boş goýdularka?! Biziň pikirimizçe, ol ýerler ilki bada boş bolmadyk bolmaly. Taryhda Çingiz hanyň çozan gabatlary häzirki Gazojak töwereginde Amyderýanyň üçe bölünendigi we onuň bir golunyň Görogly etrabyňyň gum eteginden, Ysmamyt atanyň golaýyndan akyp, häzirki Gurbansoltan eje etrabyndan geçip, ýene-de Köneürgençde birigendigi hakynda maglumat bar. Diýmek, hakykatdan hem ol ýerler gadymdan ekerançylyk üçin ýaramly ýerler. Pikirimizi jemläp aýtsak, gürrüňini edýän ýerimizde-Gurbasoltan eje etrabynda başda ýomutlar oturan bolmaly. Soňra olar galagoply döwürde birbirinden habarly bolmak hem ýakyn oturmak üçin Köneürgenje hem Görogly etraplaryna çekilen bolmaly.

Edebiýatçy alym N. Gullaýew Andalybyň Garamazyda doglup, soňra onuň Hywa, Ürgenç sebitlerine göçendigi hakynda şeýle ýazypdyr: «Türkmen halkynyň beýik şahyry Nurmuhammet Andalyp, özüniň hem gaýry çeşmeleriň berýän maglumatyna görä, takmyn, 1710-11-nji ýyllarda dünýä inip, (bu irki maglumat bolup, ol soň nädogry hasaplandy-A. T.) soň ep-esli wagt häzirki Daşhowuz oblastynyň Ýylanly raýonyndaky (häzirki Daşoguz welaýatynyň Gurbansoltan eje etraby-A.T.) Garamazy obasynda, soňra bolsa, ähtimal, 55-60 ýaşlarynda ýaramaz kesele ýolugyp, Hywa, Ürgenç sebitlerine türkmenlerdir özbekleriň arasynda ýaşapdyr.»¹ N. Gullaýew hem şahyryň ömrüniň belli bir pursatlarynda Hywa tarapa göçendigini tassyklaýar. Bu döwürde şahyryň özbekleriň arasyna göçmejekdigi köre hasadyr. Andalybyň obadaşlary bilen bile, megerem, Şirgazy hanyň döwründe (1715-1728) Aksaraý, Buzgömen obalarynyň birine – türkmenleriň arasyna göçen bolmagy gaty ähtimaldyr.

Görşümüz ýaly, şahyryň zamanynda we ondan öň hem türkmenler ýurt gözleginde ygyp ýör. Her taýpa ekerançylyk bilen meşgul bolar ýaly ýer gözleýär. Sebäbi türkmen halkynyň asly ekerançylyk bilen meşgullanýan halk. Ol diňe taryhy sebäplere görä, belli bir döwürlerde çarwaçylyk etmäge mejbur bolupdyr. Dogry, türkmenler çarwaçylyk bilen meşgullanypdyr. Emma halkyň ganynda daýhançylyk etmek talaby bar. Türkmen ýöne ýere döretmändir «Iki göç, bir talaň»

¹ Gullaýew N. Leyli hem Mejnun hakda söhbet. – Aşgabat, «Magaryf», 1986, 339 sah.

diýen nakyly. Şonuň üçin ata-babalarymyz Uzboýuň guramagy sebäpli, suwuň ýakasyndan ýer gözläp, Amyderýanyň kenar ýakalarynda oturymlaşypdyr. Gadymy watanyňa dolanypdyr. Andalyp halkyň bu hasratlarynyň janly şaýady bolupdyr. Şonuň üçin onuň halkyň gadymy oguz taryhyndan söhbet açýan eserlerini döredendigini ýene bir ýola tekrarlaýarys.

Andalyp türkmen şahyrydyr. Ol bu babatda anyk maglumaty galdyrypdyr. Edebiýatçy alym K. Ataýew «XVIII asyr türkmen edebiýaty»¹ atly okuw kitabyňyň Andalypa bagyşlanan bölümünde şahyryň «Zeýnelarap» dessanynyň girişinde özüniň Seýilhan öwladyndandygyny habar berendigini ýazypdyr:

Andalyby kylma ýolda muztaryp,
Jenneti-ryzwany eýleýe nesip,
Ýagşylara hormat eýleýe Garyp,
Seýilhan öwladý iliden bolur.²

Şahyryň dessanlarynyň 1991-nji ýyldaky neşirinde onuň «Zeýnelarap» dessany ýerleşdirilipdir. Ýöne onda giriş berilmändir. Emma oňa seretmezden ýokarky mysal alan bendimiziň uly gymmaty bardyr.

Bu babatdaky Abulgazynyň maglumatlary bolsa, köp babatda ikerjeňlenme döredýär. Gynandyrýan ýeri, W. W. Bartold Abulgazynyň maglumatlaryny ygtybarly çeşme hökmünde kabul edipdir. Emma Abulgazynyň özüniň hem tassyklaýşy ýaly, ol türkmenler hakynda ýowuz syýasat alyp barypdyr. Şeýle-de, ol «Şejereýi-türk» hem «Şejereýi-teräkimede» öňden gelýän türki halklaryň taryhyny we edebiýatyny, dürli tire-taýpalary mangollaşdyrmak syýasatyny dowam edipdir. Şu ýerde, mongollaşdyrmanyň däbe öwrülen ýagdaýdygyny aýtmagymyz gerek. Mongol hökümdarlary wagtyň geçmegi bilen yslam dinini kabul edýärler.

Mongol hökümdarlarynyň yslamy kabul etmeginde kubrawyýa sopusylyk mekdebiniň täsiriniň bolandygy bellärliklidir. Beýik pir Nejmeddin Kubranyň

¹ Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty, – Aşgabat, «Magaryf», 1988, 50 sah.

² Andalyp. Lirik. – Aşgabat, 1976, 8 sah.

müritleriniň biri Seyfeddin Baharzi Buharada özbaşdak hanaka açyp, Kubrawy mekdebiniň taglymatyny özüniň ýüzlerçe okuwçylaryna öwredipdir. Onuň meşhurlygy uzak ýerlere ýaýrap, «Şeýhi älem» — «Bütün dünýäniň şyhy» diýen lakama eýe bolupdyr. Hut, şu beýik şyhyň hanakasynda Altyn Ordanyň başinji hökümdary Berke han özüniň yslam dinini kabul edýändigini ygylan edipdir. Olar hökümdar bolandyklary üçin köşk bilen baglanyşykly taryhy hem edebi ýazgylarda mongollaşdyrylma ýüze çykýar. Ýeri gelende bellesek, bu ýagdaý däbe öwrülip, hatda edebiýatyň dürli ýordumlaryna aralaşýar. Türkmenleriň «Oguznama» ýordumlarynda dürli mongol etnonimleriniň peýda bolmagynyň bir sebäbi, hut, şunuň bilen baglanyşyklydyr. Andalybyň «Oguznamasynda» hem «Çingiz han dessany» bölüminiň peýda bolmagy, türki edebiýatyň mongollaşdyrylma syýasatyna duçar edilmeginiň netijesidir.

Nurmuhammet Andalyp türkmen halkynyň syýasy işjeňliginiň pese gaçan döwründe ýaşapdyr. Şahyryň ýaşan zamanynnda türkmenleriň döwlet gurmak meselesinde öňki şöhraty ýokdy. Tire-taýpalar ägirt uly giňişlikde pytraňňy ýaşaýardy. Olar erkinligini gidermejek bolup öz aralarynda kiçeňräk birleşigi hem döredýärdiler. Muňa mysal edip, Andalybyň ýaşan zamanasyndan bary-ýogy bir asyr çemesi öň bar bolan esenhan, söýünhan türkmenlerini ýa-da XVI asyrdaky içki hem daşky «salyr birleşiklerini» görkezmek bolar. Şahyryň zamanynnda bu birleşmelerem ýitipdi. Uly tireler ownap baryýardy. Türkmenleriň Maňgyslakdan gaýtmagy bilen öňki birleşigi emele getirýän tireleriň hersi bir ýana gidýär. «Şol döwürlerde (XVII asyryň ikinji ýarymy-A.T.) türkmenleriň üçünji tolkuný Balkan daglaryndan Ahal etraplaryna, Horezmden Mary oazisine tarap süýşen teke türkmenleridir. Şol döwürde tekeler bilen saryklaryň, tekeler bilen ýomutlaryň gutarnykly suratda bölünüşendigi, özbaşdak taýpalara öwrülendigi mälimdir.»¹ XVII asyrdan ýomut türkmenleriň san taýdan juda köpelip, güýçli tirä öwrülendigine seretmezden, olaryň bir şahasy Etrek-Gürgen sebitlerine tarap gidipdir, beýleki şahasy Horezme baryp, ol ýerde öňden oturan taýpadaşlaryna goşulyşypdyr. Az sanlysy Balkanda galypdyr. Şu asyrdan tekeler hem ýomutlar

¹ Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. (X-XVII asyrlar). — Aşgabat, «Magaryf», 1995, 184 sah.

ýaly, san taýdan köpelip, güýçli taýpa öwrülipdir. Emma olar hem ikä bölünipdir. Tekeler «günortada Ahala, Etege, gündogarda-da saryklar, salyrlar bilen Mara aralaşypdyrlar we kem-kemden Tejene, Sarahsa ýaýrapdyrlar.»¹ Ýagdaý salyrlar bilen ärsarylar babatynda-da şeýledir. Olar uzak wagtlap şu üç döwlete salgyt töläpdir. Elbetde, halkyň arasynda akyly-paýhasly adamlar döwlet gurmagyň zerurdygyna düşüňdirler.

Türkmen halkynyň şu düşen ýagdaýyny Andalyp synlap otyrды, olaryň pytrap gitmeginiň, göçhä-göçlüginiň janly şaýadydy. Şahyr romantizmiň terbiýesini alan adam. Andalybyň bitewi döredijiligi doly gelip ýetmändir. Bu onuň şahyrana kalbynyň çuňluklaryna aralaşmagynda kynçylyk döredýär. Täsin ýeri, Andalybyň biziň günlerimize gelip ýeten döredijiliginde ýekejede kasydaçylyk däbe eýerilip döredilen şygry ýok. Bu onuň romantiki talabynyň juda ýokary bolandygyna özboluşly subutnamadyr. Ýogsa Çündogar edebiýatynyň şahyrana däplerini juda kämil bilýän Andalyp Buharadyr Hywa hanlaryna kasyda bagyşlaýjak ýaly. Sebäbi şahyr Buharada okapdyr. Hywa hanlygynyň syýasy durmuşyndan ýakyndan habarly. Şu ýerde Andalybyň Şirgazy han bilen ýakyn gatnaşykda bolandygy, onuň bilen duşuşandygy, gaýygyny bejerip berendigi, hatda, hany okadandygy hakynda döwürleýin metbugatda makalalaryň çap edilendigini aýdasymyz gelýär. Emma ylym rowaýata däl-de, anyk maglumata arka direýär. Her näçe gynansagam, ol rowaýatlaryň köpüsiniň taryhy esasy ýok. Hatda olar şahyryň dünýägaraýşyna ters gelýär. Şonuň üçin olarda hakykatyň juda ýoýulýandygyny ýene bir gezek nygtasymyz gelýär.

Andalyp öňde belleýşimiz ýaly, Gündogar romantizminiň belent ahlagy bilen terbiýelenen şahyr. Onuň ynsan ahlagy hakynda öz garaýşy, düşünişi bar. Onuň adamdan, anyklap aýtsak şadan, handan wezir-wekilden, baýdan, molladan, hatda pukaradan hem talaby bar. Gynansagam, şol talaby ödäp bilýän ýok. Munuň özi romantizme hem onuň romantiki zehinine mahsus bolan edebi kanunalaýyk hadysadyr.

¹ Şol ýerde 184 sah.

Şahyryň ýaşan zamanasyny, umuman, XVII-XIX asyr türkmen taryhyny Hywasyz, Buharasyz, Eýransyz öwrenmek, edil şolar ýaly, ol döwletleriň şol döwürdäki, hatda, ondan öňdäki taryhyny türkmentsiz ýazmak mümkin däl. Munuň özi türkmenler zamanasynyň syýasy durmuşynda işjeňlik görkezendiklerini aňladýar. Ýeri gelende bellesek, hut türkmenleriň kömegine daýanyp, tagty eýelän hanlar Andalybyň ýaşan zamany bilen berk baglanyşykly bolan Hywa hanlygynda hem bardyr. Eýran, Buhara hem Hywa döwletleri batyr hem gaýduwsyz türkmenleri goşunda saklap bilse armany bolmandyr. Türkmenler olar tarapyndan nökەرlige alnypdyr.

Andalybyň zamanasynyň syýasy wakalaryna düşünmek üçin XVII asyryň başlaryndaky wakalary hem hasaba almak zerurdyr. Taryhçy alym W. W. Bartoldyň habar bermegine görä, Timurdan soň Orta Aziýada agalyk asly Altyn Ordadan bolan özbak hany Şeýbanynyň eline geçýär. Ol Daşkendi, Ferganany, Buharany, Horezmi hem Horasany özüne birikdiripdir. 1510-njy ýylda Şeýbany han Maryda şa Ysmaýyl bilen bolan söweşde öldürilipdir. Şeýbanynyň eýeçiligindäki ýerleriň bir bölegi Şa Ysmaýyla, bir bölegi Persiýa, bir bölegi teýmirililere şa Ysmaýylyň garamagynda bolandygy üçin, olara gaýtarylyp berilýär. Onuň ýerinde iki sany özbaşdak döwlet Samarkant hem Buhara we Horezm döwleti döreýär. W. W. Bartold Horezm döwletiniň dörän döwrüni, takmynan, 1511-nji ýyl diýip görkezipdir.¹

Andalybyň epiki döredijiliginde öňe sürülýän Adyl şa idealynyň döremeginiň düýp sebäbi şahyryň zamanasynyň han-beglerinden göwnüniň suw içmändigini bilen düşündirilýär. Şahyryň döreden Ýusup, Hezret Aly, Sagdy-Wakgas ýaly obrazlary durmuşda höküm sürýän ýowuz, rehimsiz hanlaryň garşysyna gönükdirilipdir. Eýsem, Andalybyň zamanynda kimler täji-tagtyň eýesidi we olara nähili sypatlar mahsusdy?!

XVI asyryň başlarynda Hywa döwletine Arapmuhammet hanlyk edýär. Ol 1602-1621-22-nji ýyllarda Hywany dolandyrypdyr. Taryhy maglumatlara görä, onuň çingizitlerden bolan aýalyndan Ispendiýar hem Abulgazy, naýmanlardan

¹ Бартольд В. В. Сочинения. – Москва, «Издательство Восточной литературы», 1963, стр. 595.

bolan aýalyndan Habaş hem Ilbars atly ogullary boupdyr. Arapmuhammediň ýene bir ogly Owgan Muhammet bolup, ol atasy aradan çykandan soň doganlaryndan gorkusyna Russiýa gaçypdyr.¹ Arapmuhammediň ogullary Habaş bilen Ilbars naýman hem uýgur taýpalaryna daýanyp atasyna garşy çykypdyr we baş ýyla çeken göreşden soň, Arapmuhammedi ele salyp, ilki gözünü oýdurýarlar, soň hem öldüripdirler. Beýleki aýalyndan bolan iki ogly: Ispendiýar ilki Eýran şasy Apbasyň ýanyna, soňra Astrabat türkmenleriniň arasyna, Abulgazy hem Buhara gaçypdyr.

Ispendiýar 1842-nji ýylda aradan çykýar. 1639-njy ýylda Eýrandan gelen Abulgazy 1643-nji ýylda Aral özbeklerine daýanyp, Hywa hanlygyna dalaş edipdir we 1646-njy ýylda Hywanyň doly hukukly hany bolup, tä 1663-nji ýyllara çenli Horezmi dolandyrýar. Abulgazynyň döwründe türkmenler Hywa hanlygynyň taryhynda iň agyr süteme döz gelmeli bolýarlar. Abulgazynyň türkmenler babatynda alyp baran syýasaty juda zulumly bolupdyr.

Abulgazy 1603-nji ýylda Köneürgençde dogulýar. Ol türkmenler sebäpli 1822-23-nji ýylda Hywa han bolup bilmändi. Emma ol Eýrandan gaçyp gelende, ärsarylara myhman bolup, gysy geçirýär. Soňra iki ýyllap tekeleriň myhmansöýerliginden peýdalanyndyr. Ondan soň başda galmyklaryň arasyna gidýär, ol ýerdenem Amyderýanyň Arala guýýan ýerindäki özbekleriň arasyna barýar we olara daýanyp Hywa han bolýar.²

Abulgazy özüni ymykly berkitmek üçin, Hywada ýer-suw reformasyny geçirip, Amyderýanyň boýundaky ähli suwarym ýerleri özbeklere paýlap beripdir. Döwleti edara etmek üçin özbeklerden 360 adamy wezipä belläpdir, ýene-de 32 adamy özüne maslahatçy hem iň ýakyn kömekçi edip alypdyr. Abulgazynyň bu geçiren reformasy türkmenleriň garşysyna gönükdirilipdi. Türkmenler Horezmde ýerden-suwdan mahrum bolýarlar. Abulgazy türkmenlere Hywa bazarlaryna gelip söwda etmegi gadagan edýär. Ekerançylyk ýerleri olaryň elinden alýar. Ol ähtiýalanlyk bilen türkmenleri ýaraşyk etmäge Hazaraspa toýa çagyryýar we şol

¹ Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. (X-XVII asyrlar). – Aşgabat, «Magaryf», 1995, 169 sah.

² Şol ýerde 175 sah.

ýerde duýdansyzlykdan peýdalanyp 2000 adamy gylyçdan geçirdýär. Türkmen obalaryny talaýar. «Bu ýagdaý türkmen taýpalarynyň köpüsini Horezmi taşlap, Tejene, Ahala gitmäge mejbur edýär. Abulgazy türkmenleri yzarlap gaýdyp, 1647-nji ýylda Tejene çozýar. Bu ýerden türkmenleriň bir bölegi Bamydyr Börmä çekilýär. 1649-njy ýylda Abulgazynyň goşunlary ol ýerlere-de ýöriş edýärler. Börme galasynyň golaýynda türkmenler bilen han goşunlarynyň arasynda gazaply söweş bolýar. Ol türkmenleriň üstüne başga-da talaňçylykly ýörişleriň ençemesini gurapdyr. Abulgazynyň ýazmagyna görä, şol ýörişlerde jemi 20 müň türkmen pida bolupdyr. Her niçik bolsa-da, türkmenler öz garaşsyzlygyny saklamak üçin Abulgazynyň gazaply harby syýasatyna garşy aýgytly göreşipdirler.»¹

1663-nji ýyldan 1688-nji ýyla çenli Hywa döwletini Abulgazynyň ogly Anuşa han dolandyrypdyr.² Anuşa hanyň döwründe hem türkmenleriň ýagdaýy o diýen öwerlik bolmandyr. Sebäbi Abulgazynyň ýowuz syýasatyndan soňra, türkmenler aýňalyp, syýasy hem harby güýje öwrülip bilmändir. Şonuň üçin Anuşa han belli bir derejede türkmenler hakyndaky Abulgazydan gaýdýan syýasaty ýumşadypdyr. Anuşa han Darganata türkmenlerinden Toty atly gyza öýlenipdir. Hanyň türkmenler bilen garyndaşlyk gatnaşygyny açmagy azda-kände türkmenleriň ýagdaýynyň gowulanmagyna täsir edendir diýlip çaklanylýar. Anuşa han hanlyk eden döwründe ençeme gezek Buharanyň hem Samarkandyň üstüne ýöriş edipdir. Oňa türkmenleriň hem gatnaşan bolmagy mümkin diýlip çaklanylýar. Sebäbi Hywa hanlygyndaky türkmenler hökmany nökerlige adam bermäge borçly edilipdir. 1685-nji ýylda Anuşa han Samarkandy eýeläp, özüni onuň hany diýip ygılan etdiripdir. Şu ýerde Buhara hakynda hem birki agyz aýtmalydyrys. Buharany 1597-nji ýyldan 1740-njy ýyla çenli, has takygy ony Nedir şanyň özüne tabyn eden döwrüne çenli (1739 ý.), aştarhanylar dolandyrýardy. Aştarhanylar şeybanylardan soň häkimligi öz eline alypdylar. Olar Çingiz hanyň ogly Juçynyň nesli hasaplanypdyr.

¹ Türkmenistanyň taryhy. 9 synp. – Aşgabat, «TDNG», 2009, 20 sah.

² Türkmenistanyň taryhy. 9 synp. – Aşgabat, «TDNG», 2009, 21 sah.

Anuša han patyša Russiýasy bilen söwdany ýola goýmaga gyzyklanypdyr. Ol 1675-nji ýylda Russiýa döwletine Maňgýşlakda Garagan aýlagynda söwda galasyny gurnamagy teklipe edipdir. Emma ol teklipe Garagan türkmenleriniň bähbidine bolmany üçin, hanyň teklibi türkmenler tarapyndan goldanmandyr. Buhara hany Anuşany tagtyndan aýyrmak üçin, Hywa hanlygynyň öz içinde oňa garşy topar döredipdir. Netijede, 1688-nji ýylda (ikinci bir maglumaty görä 1687-nji ýylda) hanyň öz ogly Eren (oňa Ereň, Yrnak hem diýlipdir) hanyň baştutanlygynda Anuşany tutup gözünü oýupdyrlar hem öldüripdirler. Şeýlelikde, Hywa hanlygynda haýynlyk dowam edýär. Hywanyň hanlary Arapmuhammedi we Anuşany öz ogullary gözünü oýýar hem ölüme höküm edýär. Nurmuhammet Andalyp hem halk köşkünde bu masgaraçylygyny gahar bilen kabul edýär. Sebäbi Hywa köşkünde ynsana ýaraşmajak iň bir ýaramaz, pes pyssy-pyjurlyga ýol berilýärdi. Halkyň aladasy edilmeyärdi. Salgytlar agyrdy.

1688-nji ýylda Hywa tagtyna Anuša hanyň ogly Eren çykýar. Emma ol hem atasynyň ýoluny tutup, Buhara goşun çekýär. Ýene-de, Buhara hanlarynyň gurnamagynda Hywanyň hany Eren han öz ýakyn adamlary tarapyndan zäherlenip öldürilýär. Anuša hanyň Toty hanymdan iki ogly bolupdyr. Onuň ikinji ogly hem gelin-gyzlara kowalaşyp, gije gaýdyp gelýärkä, atdan ýykylyp ölýär. Toty hanym oglunyň ölendigini eşidip, haýdan-haý Darganata (häzirki Birata) gidýär we hana, ýagny, ikinji ogluna juda meňzeş doganyny alyp gelýär we ony «han daýylaryna gitdi, indi gaýdyp geldi» diýip yglan edýär. Emma munuň üsti açylýar. Toty hanym aýylganç jezalandyrylyp öldürilýär. W. W. Bartoldyň berýän maglumatyna görä, bu waka 1695-1696-njy ýyllarda bolup geçýär.

1715-1728-nji ýyllar aralygynda Hywa Şirgazy han bolýar. Şirgazyны hem Buharadan getirip han goýýarlar. Munuň hem sebäbi Buhara hem Hywa özbekleriniň aňyrsy çingizitligi bilen düşündürmek mümkindir we Buharanyň Hywada täsiriniň ýokarlanmagy bilen baglanyşyklydyr. Ikinji bir tarapdan özbekleriň agzybirligi saklamak üçin tapan çözüdidi. Sebäbi olar Hywa, Buhara hem Samarkant döwletleriniň ysnyşykly bolmagynyň tarapyndadylar.

Şirgazy han ilki baş ýylyny Hywa döwletini ösdürmek üçin parahatçylykly syýasaty ýöredipdir. Onuň ylma, edebiýata üns berendigi hakyndaky maglumatlar bar. Ol soň Magtymgulynyň okan Şirgazy han mederesesini gurdurýar.

Şirgazy hanyň döwründe patyşa Russiýasynyň Merkezi Aziýa bilen gyzyklanmasy artýar. Bu döwürde Maňgyslak türkmenleri hem Russiýa bilen söwda gatnaşygyny ýola goýmagyň tarapdary bolupdyr. 1714-nji ýylda Hojanepes Söýün ogluny (ol 1678-nji ýylda demirgazyk Maňgyslakdaky Ýykylgan diýen obada barly maşgalada doglupdyr) rus imperatory Pýotr I kabul edipdir. Hojanepes Amyderýany öňki hanasyna akdyrmagy isleýändiklerini, bu işde türkmenleriň kömek berjekdigini aýdypdyr. Şol wagty patyşa Russiýasynyň Merkezi Aziýa babatynda uly matlaplarynyň bardygyny bellemegimiz gerek. Netijede, hut Pýotr I tabşyrygy bilen 1717-nji ýylyň tomsunda Bekowiç-Çerkasskiniň ekspedisiýasy Hywa ugraýar. Şirgazy ony hilegärlik bilen ýok edýär. Döwrüň şu dartgynly syýasy ýagdaýy Şirgazy hany türkmenler, bolsa-da, Hywadaky türkmenler bilen parahatçylykly syýasaty alyp barmaga mejbur edipdir diýmäge esas berýär.

1728-1740-njy ýyllarda Hywany Ilbars han dolandyrypdyr. «Ilbars han (1728-1740 ý.) gazaklardan getirilen han bolup, özüni Çüngiz hanyň neslinden hasaplapdyr. Ol başdan Nediri äsgermezçilik edip, 1735-nji ýylda ýaz aýlary üç mün adamdan ybarat atlylaryny Horasana çapawulçylyga iberipdir.»¹ Goşunda gulluk eden nökere atalyk ýerler berlipdir.

1740-njy oktyabr aýynda Nedir şa Buharadan Hywa goşun sürýär. Gazaply söweş bolýar. Oňa 6000 atlylar gatnaşyp, gahrymançylyk görkezýär. Ýöne ýeňiş Nedir şanyň tarapynda bolýar. Ilbars han öldürilýär. Nedir şa türkmenleri goşunynda gulluk etmegi teklipl edýär. Emma olar şanyň teklibini kabul etmeýärler.² Biz şunuň bilen Andalybyň zamanasy hakyndaky söhbetimizi jemlemekçi. Sebäbi 1740-njy ýylda türkmeniň beýik şahyry Nurmuhammet Andalyp takmynan, 80 ýaşlarynda aradan çykýar. Hywa hanlygynda bolsa, ýene

¹ Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. (XVIII asyr – XX asyryň başlary). – Aşgabat, «Magaryf», 1995, 30 sah.

² Şol ýerde 30-34 sah.

bulam-bujar döwür başlanýar. Eýýäm 1770-nji ýylda Hywada Muhammedemin han Horezmi edara edip başlaýar.

Biz ýokarda Andalybyň ýaşan zamanyny synlap geçdik. Şunda iki ýagdaýa – göçe-göçlüge hem türkmenleriň Hywa döwleti bilen gatnaşygyna, türkmenleriň döwrüň syýasatyndaky ornuna göz aýladyk. Hakykatdanam, şahyr juda ýowuz zamanada ýaşapdyr. Mundan uly bir netije çykarmak mümkin.

Gadymy Uzboýuň guramagy bilen türkmenler Türkmenistanyň çäklerine dolanypdyrlar. Tireler ägirt uly giň territoriýa ýaýrapdyr. Olaryň öňki birleşikleri dargapdyr. Halk belli bir döwürde Hywa, Buhara döwletleriniň elgaramasyna öwrülipdir. Andalyp bularyň baryna janly şaýat bolupdyr. Andalybyň ýaşan taryhy döwri şahyrda şu aşakdaky ideýalaryň işlenmegine getiripdir.

1. Nurmuhamet Andalybyň ýaşan taryhy jemgyýetiniň ýowuz häsiýeti onuň döredijiliginde romantizmiň edebi-çeper usul hökmünde ýüze çykmagyna şert döredipdir. Şahyryň ýaşan jemgyýeti näçe ýowuz, galagop, adalatsyz boldugy saýy edebi zehinde romantizme şonça-da, meýil oýanýar. Bu edebi kanunalaýyklygy esaslandyran belli rus edebiýat tankytçysy W. G. Belinskiý bolup, ol türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda edebiýatçy alymlar M. Annamuhamedowyň XIX asyr türkmen şahyry Abdüşükür Şükürä, B. Taganowyň Şeýdaýa, şu setirleriň ýazarynyň Mollanepese bagyşlan işlerinde ylmy taýdan delillendirilidi.¹ XVII-XVIII asyryň taryhy wakalary orta asyrlar Çündogar edebiýatynyň edebi terbiýesini alan Nurmuhamet Andalybyň şahyrana dünýägaraýşyna ýiti täsiri edip, onuň döredijiliginde utopiki filosofiýanyň ýer almagyna, edebi gahrymanynyň ideal jemgyýet arzuwy bilen taryhyň gatyna siňmegine we gündogaryň mistiki taglymaty bolan sopusylyga ýykgyň etmegine getiripdir.

2. Türkmenleriň anyk taryhyny düşündirmek üçin Andalyp «Oguznama» poemasyňy ýazypdyr. Şunda «Oguznamanyň» ýazylmagyny, däplililik nukdaý nazaryndan däl-de, taryhy zerurlyk jäheden düşünmelidir. Şahyryň Abulgazy Bahadyr hanyň «Şejereýi-teräkime» («Türkmenleriň nesil daragty») atly

¹ Annamuhamedow M. Şüküri we XIX asyr türkmen poeziýasynda romantiki stil. – Aşgabat, «Ylym», 1978; Taganow B. Şeýdaýynyň lirikasy. Kand. dissertasiýa. – Aşgabat, 1993; Täjimow A. Köňül köşgüniň soltany. – Aşgabat, «TMGI», 1998., Mollanepes (Ylmy derňewler). – Aşgabat, «MGI», 2010.

oguznamasyny kabul etmändigini, onda berilýän käbir maglumatlaryň ýasamadygy üçin ylalaşmandygyny we onuň şahyryň bu tema gaýta ýüzlenmegine itergi berendigini nygtaýarys.

3. Nurmuhamet Andalyp Hywa hanlarynyň alyp baran zulumly syýasatyny ýazgarypdyr. Olaryň müňlerçe ynsanlaryň ömür tanapynyň kesilmegine getiren talaňçylykly ýörişlerini, halkyň boýnuna atan agyr salgytlaryna ýiti närazyçylyk bildiripdir. Şu hem şahyryň epiki döredijiliginde adyl şa obrazynyň işlenmegine sebäp bolupdyr.

4. Andalpybyň ýaşan taryhy jemgyýetinde ata-ogul, dogan gatnaşyklary ýitileşipdir. Biz bu ýagdaýy Hywa hanlary Arapmuhamediniň, Anuşyň hem onuň ogullarynyň mysalynda görüp geçdik. Şeýle ýagdaý bu temanyň däpleşen ýordumlaryň mysalynda işlenmegine getiripdir we ol edebi däbe öwrülipdir. Nyzamynyň hem Nowaýynyň «Hamsalaryna» girýän poemalarda Bähram Guruň obrazynyň saýlanyp alynmagy biziň pikirimize delildir. Andalyp şu maksat bilen «Ýusup-Züleyha» dessanynda Ýakubyň hem onuň ogullarynyň, hususanda, Ýusubyň obrazyny gaýtadan edebi dolanyşyga girizipdir.

5. Andalpybyň dünýägaraýşynda halklaryň dostlukly ýaşamaklary hakyndaky ideýa oýanypdyr. Şahyr şu ideýany açmak üçin, «Zeýnelarap», «Baba Röwşen» atly dessanlarynda yslam dinini goramak, yslama uýýan halklaryň bilelikde duşmana garşy göreşmek meselesini orta çykarypdyr. Şahyr şu maksat bilen Hezret Alynyň hem onuň ogly Muhammethanapyýanyň obrazlaryna ýüzlenipdir.

6. Taryhy döwür Nurmuhamet Andalypda hanyň, döwleti edara edýän baştutanyň parasatly, mert hem rehim-şepagatly bolmalydygy hakyndaky ideýany oýarypdyr. Bu ideýa Andalpybyň epiki döredijiliginde Ýusup, Hezret Aly kimin halkyny söýýän gahrymanlaryň, Seýit Nesiminiň ölümüne sebäp bolan Emir kel, nijeme ýaňy dünýä inen bigünä çagalaryň ölümüne galan Pyrgun patyşanyň keşpleriniň janlandyrylmagyna getiripdir.

7. Andalyp ýaşan jemgyýetiniň ahlagynyň iki aýagy bilen agsaýandygyny görüpdir. Şonuň üçin ol tutuş döredijiliginde ynsan ahlagynyň belent bolmalydygyny ündäpdir. Ol bu meselede Çündogar edebiýatynyň «gözellik

dünýäni hapysalykdan halas eder» diýen pikirine uýupdyr. Şu maksat bilen zenan gözelligini, yşky wasplapdyr.

Umuman, Nurmuhamet Andalyp ilki bilen öz zamanasynyň ogludyr. Şahyr her näçe hyýalbent, arzuwment, romantik bolsa-da, onuň jemgyýetden, durmuşdan çykyp gitjek ýeri ýok. Ol zamanynyň ogludyr. Zehiniň nähili çeper usuly ýörelge edinýändigine seretmezden, oňa ideýany real durmuş berýär. Şol ideýanyň nähili dünýägaraýyşda açylýandygy, eýýäm, başga mesele. Gynansagam, edebiýat ylmyndaky arzuwment usully şahyryň dünýäsinden real hakykaty gözlemeli däl diýen düşüňjä uýlup, nusgawy edebiýatymyzdaky romantizm özüni orta çykaran durmuşdan üzne öwrenilmäge çalşyldy. Emma ýönekeý bir hakykat bar. Zehiniň terjimehalyny dikeltmezden nähili taryhy jemgyýetde ýaşandygyny anyklamazdan, onuň çeper döredijilikde öňe süren temalarynyň ideýa-çeperçilik köklerine aralaşmak mümkin däl.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

– Adamzat medeniýetimiziň ösmegine, baýlaşmagyna ägirt uly goşant goşan akyldarlarymyzyň ruhy-ahlak taglymatlarynyň, filosofik garaýyşlarynyň düýp mazmunyny açyp görkezýän pikir-garaýyşlar häzirki zaman jemgyýetiniň ruhy sagdynlygy, nesillerimiziň ahlak päkligi üçin örän möhümdir.

II Bap

GÜNDOGAR EDEBİYATYNYŇ DÖREDIJILIK METODY WE ANDALYBYŇ ŞAHYRANA DÜNYÄSI

Nurmuhammet Andalyp edebi mirasyny Çündogar edebiýatynyň Nyzamy Genjewi, Jelaleddin Rummy, Abdyrahman Jany, Alyşir Nowaýy, Muhammet Fuzuly ýaly uly akabalarynyň derejesinde öwrenip boljak şahyrdyr. Andalpyň örän giň hem çuň mazmunly döredijiligi bolup, ol gönüden-göni orta asyryň romantizm edebiýatynyň edebi däplerini döredijilikli dowam etdiripdir. XVII-XVIII asyryň türkmen edebiýatynda Andalypdan başga hiç bir şahyr, Gündogaryň uly akabalarynyň edebi miraslarynyň öwreniliş derejesinde ylmy derňewleri alyp barmaga edebi material bermeyär. Munuň bir sebäbi, Andalypdan soň, türkmen edebiýatynda düýbünden täze edebi ugruň, edebiýatyň emele gelendigi bilen düşündirilýär. Çünki bu asyrlarda edebi ösüşde uly çeperçilik hadysa bolup geçdi. Olar hakynda ilkinji maglumatlaryň aýdylandygyny bellemelidir.¹ Ýöne onuň taryhy jemgyýetçilik sebäbi dolulygyna düşündirilmedi. Şonuň üçin meselä öz garaýşymyzy bermegi dogry tapýarys. Edebi ösüşde çeper usul öwrülişikleriniň ýüze çykmagynyň sebäbini iki döwürden – orta asyrlardan hem XVII-XVIII asyrlaryň jemgyýetçilik durmuşyndan gözlemek gerek. Sebäbi edebi pikirlenmäniň çeperçilik hadysa hökmünde ýüze çykmagy üçin şert döredýän real durmuşdyr.

Eger biz orta asyrlaryň taryhyna ser salsak, edebiýatyň düýbünden başgaça ösändigini görýäris. Muňa düşünmek üçin edebi pikirlenmäniň nämeleri işläp, nämeleri hem işlemändigini hasaba almak zerur. Orta asyrlarda edebi aň romantiki pelsepäniň esasynda ösüpdir. Bu edebiýat durmuşa real çemeleşmändir. Ony mesele edip hem goýmandyr. Tersine, ol ynsanyň belent maksatlary hakynda

¹ Annamuhammedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde... – Aşgabat, 1994; Täjimow A. Mollanepes (Ylmy derňewler). – Aşgabat, «MGI», 2010.

romantiki pikir ýöredipdir. Şu pikir ýöretmede obýektiw hem subýektiw sebäpleri anyklamak zerur.

Edebiýaty öwreniş ylmynda orta asyr edebi ösüşe zoonallyk häsiýetiň mahsusdygy bellendi.¹ Türkmen edebiýatynda çeper mazmunyň differensirlenişiniň mysalynda zehinli edebiýat nazaryýetçisi D. Nuralyýew bu mesele bilen belli bir derejede ýüzbe-ýüz bolupdy.²

Orta asyr Gündogaryna uly nesilşalyklar mahsus bolupdy. Ol ägirt uly meýdany öz içine alýardy we onuň çäkleri özbaşdak ösüşli döwletler bilen araçäkleşýärdi. Şu giň meýdanyň akyl-paýhasy şalyk döwletleriň köşklerinde bir ýere jem bolýardy. Ylym hem edebiýat bu döwürde bitewi ösýärdi. Harun al Raşidiň Akademiýasynda dünýä ylmy arap diline terjime etmek ýola goýlupdy. Gadymy Köneürgenç – Horezm, hindi, grek filosofiýasy hem-de ylmy arap diline terjime edilýärdi. Şonuň bilen baglanyşykda hem musulman Gündogarynda uly açyşlar edilýärdi. Muhammet Horezmi, Abu Nasyr Faraby, Abu Reýhan Biruny, Ibn Sina, Mahmyt Zamahşary, Muhammet Gazaly ýaly onlarça alymlaryň ylmy garaýyşlary musulman medeniýetini ägirt uly tizlik bilen öňe alyp gitdi. Orta asyryň öňde atlaryny agzan edebi akabalarymyz şol uly medeniýetden ýetdik paýyny alypdyrlar. Onuň üçin olaryň eserlerini diňe bir okamak hem ýeterlik däl, ylmy töwerek (sreda) hem gerekdi. Orta asyrlaryň medeniýetinde bu mesele çözüldi. Şonuň üçin ol döwürlerde beýik edebiýat hem ägirt uly zehinler döräpdir.

Nurmuhammet Andalyp ylymda hem çeper döredijilikde Gündogaryň Beýik Oýanyşyna arka direýän uly zehinleriň edebiýata getiren edebi däplerini dowam etdirip, uly üstünlige ýetmegi başarypdyr.

Andalyp Gündogaryň beýik imperiýalarynyň synan zamanynda ýaşady. Has takygy, şahyryň döwründe orta asyrlardaky beýik döwletler hem, onuň köşk edebiýaty hem, uly akaba öwrülen ulama şahyrlar hem ýokdy. Üstesine, döwletler hem halklar ownuk tirelere dargap barýardy. Bu ýagdaý edebiýata täsir etmelidi.

¹ Конрод Н. И. Восток и Запад. – Москва, «Наука», 1972.

² Nuralyýew D. Edebiýatyň mähek daşy. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 55-56 sah.

Edebi pikirlenmede «öwrülişik», çeper usul döwülmeleri bolup geçmelidi. Ýöne ol entek şahyryň edil ýaşan gabatlarynda ýüze çykyp ýetişmedi. Gaýtam, şahyryň özi şol edebi hadysanyň içinde bolup çykdy. Bir tarapdan orta asyr Gündogaryň agras hem beýik arzuwment ideýalary, ikinji bir tarapdan durmuşyň orta çykaran meseleleri Andalybyň şahyrana dünýäsine täsir edýärdi. Dogrusy, halkyň gündelik durmuşynda bolup geçýän sosial hadysa şahyr onuň öz tebigatynda düşünip hem biljek dälidi. Munuň üçin real oýlanmalydy. Onuň üçin bolsa, edebi aňda çeper usul «öwrülişigiň», «döwülmäniň» bolmagy hem oňa şahyryň gatnaşmagy gerekdi. Emma durmuş hakykatyna real seslenmeklik Andalybyň tebigatynda ýokdy. Şahyr orta asyryň arzuwment ideýalary, ideal ahlagy bilen terbiýelenipdi. Orta asyr edebiýatynyň ahlagy gözeldi hem näzikdi. Onuň gahrymany juda salyhatly, sypaýy, arzuwçyl, hyýalbent hem ýumşakdy. Romantizm edebiýatynyň ideal gahrymany bardy. Emma şahyryň ýaşan galagop, ýowuz jemgyýetiniň öňe çykaran meselerine real seslenmegi üçin, zehiniň onuň özi ýaly gönümel, barlyşyksyz bolmagy gerekdi. Munuň üçin bolsa, şol durmuşyň özi bilen ýaşamalydy. Berk, gaýym, gerek bolsa gödek bolmalydy. Biziň beýle diýmegimiz XVIII asyrdaky ýüze çykan realizme asla kembaha garadygymyz dälidir. Edebiýata real pikirlenýän gahrymanyň gelmegi bilen edebi aň durmuş hakynda anyk pikir ýöretmek mümkinçiligini aldy. Taryhy jemgyýetiň galagop häsiýeti edebiýata real pikirlenýän gahrymany berdi. Şeýlelikde, edebi pikirlenmede ösüş derejesindäki çeperçilik hadysa döredi. Edebiýat çynlakaý halkyň ykbaly hakynda real pikirlenip başlady. Gündogar halklarynyň arasynda edebiýatyň real pikirlenmek ukybynyň hut, türkmen edebiýatynda döremegi guwandyrjy ýagdaýdyr. XVIII asyr romantizmde Andalyp, realizmde Magtymguly kimin beýik ussatlary berdi. Şunda Magtymguly milli şahyr hökmünde Gündogarda hem Günbatarda ilkinji boldy.¹

Nurmuhammet Andalyp galagop durmuşdan çetleşenini kem görmeýär. Onuň kalby orta asyr romantizminiň belent ideýalarynyň aşygydy. Şahyr şonuň üçin baş-bütin gazal pikirlenmesine siňýär. Emma edebiýat her niçigem bolsa, durmuşyň kanunlary bilen ýaşamaly bolýar. Durmuş bolsa özündäki ähli zada,

1 Amansähedow M. Şygry sungaty we şahyrana şahsyýet. – Aşgabat, «Ruh», 2004.

şonuň ýaly edebiýata hem diýenini etdirýär. Şeýdip, döwrüň orta çykan talaplary esasynda edebi ösüşde öwrülişik bolup başlaýar. Ol Andalyba romantizmiň öz içinde täzeçillik gözlemäge ýörelmedik ýoly salgy berýär. Bu hakynda indiki bapda durarys.

Andalybyň zamanynda dowam edýän durmuş edebiýata täze-täze talaplary goýýardy. Ol edebi zehinlerden şu günki gün hakynda pikir ýöretmegi talap edýärdi. Bu öz gezeginde edebi ösüşde orta asyr romantizminiň iň agyr ugry bolan sopuçylygyň, mistiki taglymatyň pese gaçmagyna getirdi. Sebäbi, indi nesilşalyklardaky ýaly sopuçylyk mekdepleri, hanakalary hemaýat edýän döwlet ýokdy. Ägirt meýdany tutup ýatan şalyk döwletlerem ýok. Şalyk döwletleriň imperial ideýalaryny goldaýan edebiýat hem taryhda galypdy. Şu ýerde imperial ideýa hakynda aýdasymyz gelýär. Nesilşalyk döwletlerde şol imperiýany goldaýan ideýalar edebiýatda ýörgünli bolupdyr. Imperial ideýalarda diňe imperiýanyň bähbidi göz önünde tutulypdyr. Bu orta asyrlarda-da, ondan soňam şeýle bolmagynda galypdyr. Onda hatda şol nesilşalygy döreden milletiň milli duýgulary hem ikinji, üçünji, dördünji... orunlara geçip gidipdir.¹ Andalybyň zamanynda edebi aňda ýüze çykan realizmiň elementleri çeper edebiýatda dünýewi pikirleriň has rowaç almagyna itergi beripdir. Ol iň soňunda edebi pikiri realizme getirmelidi. XVIII asyrda sopuçylygyň edebi sahnada pesläp, bir asyrdan soň, ýagny, XIX asyryň ikinji ýarymynda edebi çeper pikirlenmeden doly düşüp galmagy edebi pikirlenmede, hut, realizmiň oýanmagy bilen baglanyşykly boldy. XVIII asyr dürli edebi akymalaryň, usullaryň dowam eden döwri boldy. Bir tarapdan öňden gelýän edebi usullar bir-de usul derejesine, bir-de edebi akym derejesine düşýärdi. Ikinji bir tarapdan täze usullaryň döremegine meýil oýanýardy. Asyryň edebi ösüşinde birnäçe çeperçilik sistema-ulgam hereket edýärdi. Olaryň hiç birem ornuny gideresi gelenokdy. Edebiýatçy alym M. Annamuhammedow «Magtymguly, gizlin syryň bar içde...» atly iki jiltiden ybarat kitabynda Magtymgulynyň şahyrana şahsyýeti bilen baglanyşykda bu edebi hadysa hakynda şeýle ýazýar: «Magtymguly birden üç-dört sany çeperçilik sistemanyň

1 Ödäýew O. Garaşsyzlyk diwany. – Aşgabat, «Ruh», 1999, 165 sah.

çaknyşygynda ýaşan şahyrdyr. Şahyryň gahrymanynyň häsiýetindäki çylşyrymlylyk hem hut şu ýerden gelip çykýar. Bu gahryman bir görseň, takwa adam, bir görseň optimist, bir görseň arzuwçyl romantik bir görseň satirik-realist, bir görseň adamyň mistiki tebigatyna gaçan sopy, garaz, häsiýetde diýseň öwüşgün köp.»¹ Magtymgulynyň gahrymanyna berlen şu kesgitleme Andalyp üçin hem ulanarlykdyr. Munda diňe realistlik – real pikir ýöretme Andalypda ýokdur. Galan ähli sypatlar Andalybyň gahrymanyna mahsusdyr. Andalybyň käbir gazallarynda hem müsemmetlerinde juda ruhubelent, arzuwçyl romantiki gahryman bar. Onuň az sanly gazallarynda hem tahmyslarynda sopy gahrymany görmek bolýar. Şahyr bir görseň jykyra, daýhançylyga – durmuşa («Jykyr» goşgusy) guwanyp otyr. Onuň «Oguznamasynda» gahryman türkmeniň oguz zamanyndan söhbet açyp, asuda durmuşyň aladasyny edip ýör. Şahyryň epiki gahrymanlarynyň häsiýetinde hem öwüşgün köp. Hatda, şahyryň lirikasynda («Boldy, Andalyp» gazalynda, Nowaýynyň gazalynda ýazan «Çäbikgine» atly tahmysynda) satirik gahrymanam bar. Ol «Ýusup-Züleyha», «Baba Rõwşen», «Zeýnelarap» dessanlarynda idealyny taryhyň gatyndan agtarýar. Hatda şahyr dowam edýän zuluma bolan ýigrenjini hem Müsür faraonunyň üsti bilen beripdir. «Nesimi» poemasynda we «Leýli-Mejnun» dessanynda şahyryň kalby ýitigini mistikadan – sopusylykdan agtarmaga meýil edýär. Andalyp şol bir wagtyň özünde orta asyryň edebi däbine-de ýerläp bilenok. Şahyr onuň žanrlaryny dar, içgysgynç, dilini «ýat» görýär. Oňa milli ruh ýetmeýär. Şonuň üçin Andalyp edebi žanr gözleginde bolup, ol lirikada goşugy, epikada dessany saýlap alýar. Şu zatlaryň özi edebiýatda çeper usul öwrülişiginiň şineläp başlandygyndan habar berýärdi. Diýmek, Andalyp hem onuň içinde hem başlangyjyndadyr. Şu babatda ol Magtymguly bilen bir pozisiýada durýar. Asyryň edebiýatynda ýüze çykan realizmiň başlangyjynda Andalyp, ahyrynda, jemlenişinde Magtymguly dur. Ýöne, Andalypda real gahryman ýokdur. Ol romantizm edebiýatynyň wekilidir. Ony aýtsaň Magtymguly hem romantik, hem realist şahyrdyr. Tersine, Andalyp arassa romantikdir. Emma onuň döredijiliginde realizmiň ülüşleri-elementleri bardyr. Ýöne olar sistema öwrülmedik, ulgama

¹ Annamammedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde... – Aşgabat, «Ylym», 1994, 11 sah.

birleşmedik ownuk hem pytraňňy hakykatlardyr. Garaz, Andalybyň gahrymanynyň häsiýetindäki şular ýaly köp öwüşgünlilik onuň ýaşan taryhy jemgyýeti hem döredijilikde eýeren edebi däpleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ikinji bir tarapdan munuň özi edebi ösüşde täze edebiýatyň döremegi üçin şertleriň bişişýändiginden habar berýär. Biz şu ýerde, bir ýagdaýa ünsi çekmek isleýäris. XVIII asyrdaky dini-klerikal stil-usul täze döremeýär. Onuň ideýalary orta asyrlarda ortadoksal yslamyň öňe süren ideýalarydyr. Bu esasan, sopuçylygyň edebi akym derejesinde döräp bilmedik şahyrlarynyň dünýägaraýşynda bardy. Oňa dini dünýägaraýyşly şahyrlaryň ählisi degişlidir.¹ Şabende bilen Magrupydaky epiki-folklorçylyk usulyň kämilleşmeginde Andalybyň täsirini görmek bolýar. Sebäbi bu asyrda dessançylyk däbiň başlangyjynda Andalyp otyrdy. Andalyp dessançylygyň ýazuwly däbini esaslandyrýar we ony halk döredijiligine mahsus bolan agzeki edebi дәplere ýakynlaşdyrýar. Şu ýerde sopuçylygyň Azady bilen Gaýybyda ylmy-mistiki akym derejesine çenli aşaklandygyny bellemek gerek. Ýeri gelende bellesek, M. Annamammedowyň ýokarky çeper usul kesgitlemesi uly ähmiýete eýe bolup, ylmy barlaglary dowam etmekde çelgi bolup hyzmat edýär. Edebiýatçy alymyň şol nygtan usullarynyň üstüne ýaňy döräp gelýän realizmi goşmak hökmandyr. Ýöne ol entek ýaňy ýüzüni görkezipdi. Onuň bitewi çeperçilik ulgama ösüp geçmegi has öňdedi. XVIII asyrda realizmiň ösmeginde Magtymguly bilen Magrupynyň uly hyzmaty boldy. Bu mesele edebiýat ylmynda belli bir derejede işlenildi. Ýöne bir ýagdaýa ünsi çekmek isleýäris. XVIII asyrda realizm diňe watançylyk hem durmuşy lirikada ýüze çykdy. Emma beýleki ugurlarda romantizmiň дәpleri, onuň çeperçilik ulgamy XIX asyrda hem dowam etdi. Türkmen edebiýatynda realizm XX asyryň birinji ýarymynda ilkinji romanyň ýazylmagy bilen özüniň ösüşiniň ýokary basgançagyna galyp bilipdi. Ýöne ol hem sosializmiň ideýalaryna gulluk etdirilýändigini bilen belli bir galypa salyndy. Ýöne şuna seretmezden edebi zehinlerimiziň iki asyrlap gözläp tapmadyk täze kyssa kysymynyň peýda bolmagy, hakykatdanam, uly çeperçilik hadysa bolupdy. Biz umumy bähbitden ugur alyp, realizmiň edebi usul hökmünde iň soňkusy daldigini

¹ Şol ýerde 11 sah.

nygtamakçy bolýarys. Günbatar orientalistleri Gündogaryň romantiki edebiýatyny aşa tebigatçylykda aýyplan hem bolsalar, olar Ýewropa romantizminiň watanynyň Gündogardygyny ykrar etdiler. Bu mesele ýörite işlerde seljerildi. Gündogaryň romantiki edebiýatynyň rus we Ýewropa çeper aňyna eden täsiriniň ol halklaryň edebiýatyny baýlaşdyrmakda uly ähmiýete eýe bolandygy barada S. L. Kaganowiç şeýle belläpdir: «Şeýlelikde, rus şahyrlaryndan tas ýatdan çykarylan Rançodan başlap, beýik Puškine çenli ähli şahyrlar Gündogary we onuň edebi baýlyklaryny öz halklarynyň edebiýatyny baýlaşdyrjak ylham çeşmesi hökmünde kabul edipdirler.»¹ Günbataryň durmuşy aşa okgunly ösüşi bilen Gündogaryňkydan parhlanýar. Şonuň üçin Ýewropa edebiýaty birnäçe edebi usullary başdan geçirdi. Ol ýerde dörän realizm basym ýazyjylary kanagatlandyрман başlady. Bu barada edebiýat ylmynyň janköýeri hem zehinli ýazyjy O. Ödäýewiň pikiri gyzyklydyr: «Realistik metod dünýä öz täze sözünü aýtmaga gelen beýik ýazyjylar üçin darlyk edip başlady. Şonuň üçinem XX asyr görüp-eşidilmedik möçberdäki täze formalaryň hem metodlaryň asyry boldy.»² Munuň mysaly hökmünde Ýewropada ýüze çykan modernizmi, naturalizmi, irrosionalizmi, sýurrealizmi görkezmek bolar.

Romantizm orta asyrlarda ähli babatdan alanyňda taýýar usuldy. Bu usulyň obrazlar hem çeperçilik ulgamy, çeper keşbi hem häsiýet açmakdaky ulanýan liriki detallary, ideallar dünýäsi we estetiki idealy, ýordum ugry hem kompozision gurluşy, iň esasy-da, şygyr hem kyssa kysymy, şygyr görnüşleri we şekilleri işlenendi. Bir söz bilen aýdanyňda taýyn edebi usuldy. Şonuň üçin ol döwür bilen ylalaşmaýan, onuň adalatsyz durmuşyna sygmaýan zehin üçin «ähtibarlydy». Ýeri gelende bellesek, orta asyr romantizminde mistiki taglymat bolan sopusçylyk doly kemala gelen edebi çeperçilik sistema öwrülipdi. Şu ýerde biz çeperçilik düşünjesini aýdyňlaşdyryp ötmekçi. Biziň diýýän çeperçiligimiz giň manydadyr. Ol şygryň tehnikasy–bogun hem kapyýa sazlaşygy, diliň obrazly aňladýş serişdeleri (metafora, metateza, metonimiýa, sinekdoha we ş.m.), poetiki sintaksis

¹ Каганович С. Л. Русский романтизм и Восток. – Тошкент, «Фан», 1984. стр. 35.

² Ödäýew O. Garaşsyzlyk diwany. – Aşgabat, «Ruh», 1999, 47 sah.

we gaýrylar bilen asla çäklenmeýär. Edebiýatçy alym M. Annamammedow Magtymgulynyň sopusylyk dünýäsine aralaşmakda bu mesele bilen ýüzbe-ýüz bolupdyr. Şonuň üçinem, ol käbir edebiýatçylaryň çeperçilige dar manyda düşünişip, ony şygryň mazmunyndan hem ideýasyndan üzňe öwrenmegi endik edendiklerine jan ýandyrypdyr. Ol eseriň çeperçiligine giň manyda düşünmegiň zerurdygyny ýörite nygtapdyr: «Biziň pikirimizçe, çeperçiligiň baş şerti şahyryň ruhy baýlygyndadyr, onuň oýlap tapan şahyrana sistemasyndadyr. Eseriň gymmaty bolsa, ägirt uly jemgyýetçilik ideýasyndadyr, pafosyndadyr. Pafos şygryň hem, şahyryň hem belentliginiň baş şertidir. Jemgyýetçilik pafosy, ruhy bolmadyk, döwri açmak derejesine ýetip bilmeýän eserden ussatlyk gözlemek nädogrudyr.»¹ Edebi metodlar hem usullar hakyndaky edebi seljermede bu pikir örän gymmatlydyr. Aýratyn hem romantiki edebiýaty öwrenmekde ähmiýetlidir. Sebäbi edebiýat barlagçysy hut şol düşüňjeleriň üstünden geçip şahyryň syrly dünýäsine aralaşyp bilýär.

Orta asyrlarda romantiki usulyň bolandygy ýörite işlerde seljerildi.² Şonuň üçin ol hakynda gaýtalap oturmagyň zerurlygy ýok. XX asyrdan umuman, edebiýaty öwrenmekde uly işler edildi. Gazanylan netijeler, ýetilen sepgitler kiçi-girim däl. Ýöne hakykatyň hatyrasyna bir ýagdaýy hasaba almagymyz gerek. Ylmy barlaglar döwrüň talabyna görä, marksistik-leninçilik taglymat esasynda alnyp barylýdy. Ol edebiýatyň teoretiki meselelerinde has ýiti duýuldy. Şu hem öwrenilýän meseläniň belli bir derejede birtaraplaýyn çözülmegine getirdi. Sebäbi köplenç ilki netijä gelnip, soň ylmy barlag alnyp barylýdy.

Biziň gürrüňini edýän romantizm meselämiz aslynda filosofiki düşüňjedir. «Romantizm utopiki filosofianyň poetiki stilidir».³ Islendik metod derejesinde ýüze çykyan edebi ugur arkasyny haýsy hem bolsa bir filosofiýa direýär. Mesele

¹ Annamammedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde... – Aşgabat, «», 1994, 10 sah.

² Хайитметов А. Парк адабиётинг ижодий методи тарихидан. – Тошкент, «Фан», 1970.; Конрад Н.И. Восток и Запад. – Москва, «Наука», 1972.; Каганович С.Л. Русский романтизм и Восток. – Тошкент, «Фан», 1984.; Караев Я. Этапы азербайджанского реализма. – Баку, «Язычы», 1983.; Mämmet Ç. Azärbayçan ädäbiýatynda romantizm. – Baky, «Elm», 1963.; Annamammedow M. Şüküri we XIX asyr türkmen poeziýasynda romantiki stil. – Aşgabat, «Ylym», 1978.; Rejebow R. XVIII – XIX asyrlar türkmen edebiýatynyň döredijilik stili. – Aşgabat, «Ylym», 1995.; Täjimow A. Mollanepes (Ylmy derňewler). – Aşgabat, «MGI», 2010. we başgalar.

³ Annamammedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde... – Aşgabat, «Ylym», 1994. 10 sah.

Gündogar romantizmi barasynda hem şeýledir. Gynandyryňan ýeri, Gündogar filosofiýasy hem onuň akyl ýetiriş düşüňjeleri Günbataryňky ýaly (filosofiýany öwrenijiler tarapyndan) belli bir ulgama salynmandyr. Ýogsa Gündogaryň Abu Nasyr Faraby, Muhammet Horezmi, Abu Reýhan Biruny, Ibn Sina, Omar Haýýam, Muhammet Gazaly ýaly onlarça akyldarlary bar. Olaryň filosofiki garaýyşlary gönüden göni Platonyň, Aristoteliň we beýleki tanymal filosoflaryň işleri bilen baglanyşyklydy. Orta asyr Gündogarynyň Nyzamy Genjewi, Emir Hysrow Dehlewi, Abdyrahman Jamy, Alyşir Nowaýy, Muhammet Fuzuly, Seýit Nesimi kimin onlarça zehinleriniň döredijiligi, hut, Gündogaryň Beýik Oýanyşyny döreden aklyldarlaryň işlerinden suwlanyлды. Mistiki taglymat bolan sopusylykda onuň düşüňjeleri belli bir tertibe salnypdy. Muňa mysal edip sopusylygyň tarykat hem ahwalat konsepsiýasyny görkezmek bolar. Sopusylygyň tarykat hem ahwalat makamlary absolýuta akyl ýetirmegiň mistiki düşüňjeleridir. Elbetde, bu babatdaky materialistik düşüňjeler bilen mistiki düşüňjeler akyl ýetirişiniň metodolgiýasy taýyndan özboluşlydyrlar. Mundan başga-da, Gündogaryň romantiki edebiýatynyň uzak wagtlaп işläň ölüm-bakylyk, haýyr-şer, halal-haram, sogap-günä, zulum-adalat, ýagşylyk-ýamanlyk kimin onlarça meseleleri diňe bir edebiýatyň temasy bolman, eýsem şol bir wagtyň özünde Alla hem adama we tebigata hem barlyga akyl ýetirmegiň pelsepe düşüňjeleridir. Gündogar hut, şol aňlatmalaryň üsti bilen akyl ýetirmekdäki gelen garaýşyny beýan edipdi. Ibn Sinanyň metafizika ylmyndaky ruh, jan, beden gurluşlary hem olaryň özara gatnaşygy hakyndaky ylmy garaýyşlary uly ähmiýete eýedir.¹ Gelejekde bu mesele düýpli öwrenilmelidir. Şeýle-de, zerurlyk hem tötänlik, sebäp we netije, mazmun we forma hakyndaky garaýyşlaryň kemala gelmeginde Gündogar filosofiýasynyň täsirini inkär etmek bolmaz. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, edebiýatyň romantizm metody, hem onuň romantizm usuly ylmy esasly düşüňjelerdir. Hut şonuň üçin Çündogar edebiýatynyň uly akabalary ölmez-ýitmez eserleri döredip bilipdirler. Biziň öwrenýän şahyrymyz Nurmuhamet Andalyp orta asyrlardan gelýän şol uly

¹ Абу Али Ибн Сина. Избранное. («Восточная философия», «Руководство по философии», «Трактат об определении», «Трактат об этике») – Душанбе – Ашгабат, 2003, том I-II.

ylmy esasly edebiýaty döretmäge gatnaşdy. Onuň çeper döredijilikde öňe süren ideýalary umumadamzat gymmytlygy derejesinde beýge galdy.

Gündogar romantizmi esasan, sowet ylmy tarapyndan öwrenildi. Bu edebiýaty öwrenmekde synpylyk nukdaý nazaryndan çemeleşildi. Şunda orta asyr Gündogaryna feodalizm gurluşly jemgyýet hökmünde baha berlip, nusgawy şahyrlaryň çeper edebiýatda öňe süren ideýalaryny iki topara böldüler. Aslynda romantizmiň döremegini feodal gurluşa garşy edebi göreş diýip düşündirdiler. Şu nukdaý nazardan A. Haýitmetowyň «Çündogar edebiýatynyň döredijilik metody» atly işinde aşakdaky gelen netijesi juda şertlidir.: «Şeýlelikde, biz feodal düzgünleriň ýokary galan Orta Aziýada esasan üç edebi akymy görýäris. Onuň birinjisi feodal gurluşly durmuşyň talaplaryna gabat gelýän hem onuň hökmürowanlygyny goldaýan feodal köşk edebiýaty, ikinjisi feodal düzgüne zähmetkeş halkyň närazylygyny bildirýän, oňa garşy göreşi dogry tapýan progressiw dünýewi edebiýat, üçünjisi bu döwürdäki maddy we ruhy durmuşdan gutulyşy ylahyýetden, mistikadan agtaran sopuçylyk (tasaffuw) edebiýatdyr. Progressiw dünýewi edebiýat feodal-köşk edebiýatyna we dini mistiki edebiýata garşy göreşde ösdi.»¹ Orta asyr Orta Aziýa edebiýatyny şu zeýilli üç topara bölmeklik, biziň pikirimizçe, juda şertlidir. Sebäbi orta asyr şahyrlary hiç wagt syýasy-synpy göreş alyp barmadylar. Orta asyr edebiýatynyň döredijilik metodynyň romantizmdigini ykrar etmek bilen ony synpy düşüňjeli saýmaklyk bir ýere sygyşmaýar. Onuň göreşi indiwiidualdyr. Ol hiç wagt adamy maddy üpjünçiligi nukdaý nazardan bahalamady. Romantizmde gahryman sosial gatlak düşüňjesinden azatdyr. Ol diňe ahlagy görýär. Ony ynsanyň ahlagy gyzyklandyrýar. Romantiki zehin aslynda, feodalizm diýlen düşüňjäniň nämediginem bilenok. Ol umumy ýowuzlyga garşy. Adamyň adamy ezmegine garşy. Şunda ol hiç bir zada parh goýanok. Bu birinjiden. Ikinjiden, Gündogar edebiýatyny köşk edebiýaty, progressiw dünýewi edebiýat hem mistiki edebiýat diýip bölmekligiň özi birtaraplydyr. A. Haýitmetowyň ýörite öwrenen şahyry Nowaýynyň mysalynda hem bu pikirimizi subut edip bileris. Eger şeýle bolsa,

¹ Хайитметов А. Шарк адабиётинг ижодий методи тарихидан. – Тошкент, «Фан», 1970, 42 sah.

Nowaýy ýokarda görkezilen üç ugra hem degişli bolýar. Sebäbi Nowaýy köşkte gulluk etdi, onda kasydaçylyk dăp hem bar. Nowaýy progressiw dünýewi pikiri ündän şahyr. Nowaýy «Lisan at taýr» ýaly sopusylyk mazmundaky eseri ýazan şahyr, özem sopusylygyň nagyşbendiçilik ugrunyň wekilidir. Şonuň üçin edebiýatyň şu ýokarky kimin topara bölünmegini dogry tapmaýarys. Has takygy, orta asyr Gündogar edebiýatynyň marksizmiň garşy bilen ölçenip, onuň synpylaşdyrylmagyny nädogry hasaplaýarys. Ýöne Çündogar edebiýatynda köşk edebiýatynyň hem mistiki edebiýatyň hem bolandygyny inkär etmeýäris. Bular Gündogar romantizminiň ýüze çykyş formalarydyr. Olar biri-birine garşy dăldirler. Olaryň ählisini adalatsyzlyga garşy göreş birleşdirýär. Başgaça aýtsak romantizmiň estetiki idealy bitewileşdirýär. «Romantiki şahyrlar hakyky gözellig hökmünde adamyň köňlüne düşünipdirler»¹, ynsanyň material ýagdaýy olary gyzyklandyrmadyr. Ýeri gelende bellesek, Gündogar romantizmini feodal gurluşly jemgyýete garşy dörän edebi metod hökmünde şöhlendirilmegi bir tarapdan XX asyryň syýasy talaplary bilen baglanyşykly bolsa, ikinji bir tarapdan rus-Ýewropa romantizminiň döreýşi hakyndaky garaýyşlardan ugur alynmagy bilen bagly boldy. Sebäbi Ýewropa romantizmi buržuaz jemgyýetde ýüze çykdy. Şonuň üçin A. Haýitmetowyň ýokarky garaýyşy buržuaz jemgyýetde dörän romantizm babatynda dogrudyr.

«Häzirki wagtda öňki formasiýalaýyn çemeleşme ulanylyşdan galdyryldy. Onuň ýerine Günbatarda we dünýäde öňden ulanylyp gelinýän: ýönekeý jemgyýet, dăp bolan jemgyýet ýa-da agrar jemgyýet, industrial jemgyýet hem postindustrial jemgyýet – industrial jemgyýetden soňky jemgyýet düşünjeleri jemgyýetçilik ylmylarynda ylmy dolanyşyga girizildi. Ýönekeý jemgyýete adamzadyň miwe çöplemek hem awçylyk bilen meşgul bolan döwri degişlidir. Adamzadyň ekerançylyk hem maldarçylyk bilen meşgullanyp başlan döwri dăp bolan jemgyýet, başgaça aýdylanda agrar jemgyýet diýlip atlandyrylýar. Bu döwürde döwlet döräpdir. Sungat hem medeniýet ýüze çykyp, ösüp başlaýar. Bu jemgyýet Ýewropada XVII asyra çenli dowam edýär. Ol Gündogaryň käbir halklarynda, şol

¹ Русский романтизм. (Под ред. Н.А. Гуляева). – Москва, «Высш. школа», 1974, стр. 6.

sanda Türkmenistanda XIX asyryň ikinji ýarymyna çenli dowam edýär. Industrial jemgyýet ykdysadyýetde dürli maşynlaryň ornaşdyrylmagy bilen başlanýar we ol XX asyryň ortalaryna çenli dowam edýär.»¹

Biz işiň birinji babynda şahyryň ýaşan zamanyny görüp geçdik. Taryhy jemgyýetiň ýowuzlygy Andalyby romantiki dünýä iteripdir. Zehiniň ýaşayan jemgyýeti näçe ýowuz boldugysaýy, onda şonça-da, romantika güýçli meýil artýar. Andalybyň zamanasy hakykatdan hem ýowuzdy. Onda orta asyrlardan gelýän adamyň hukugyny depelemek, ýesir almak, gul edip satmak, gyrnak saklamak ýaly aýylganç zulum dowam edýärdi. Ýeri gelende bellesek, jemgyýetiň bu agsaýan tarapy, Andalybyň «Ýusup-Züleýha» dessanynda ör-boýuna galdyrylypdyr. Mundan başga-da, şahyryň zamanasynda çapawulçylykly ýörişler birsydyrgyn dowam edýär. Horezm türkmenleriniň XVII-XVIII asyrlardaky köpçülikleýin taryhy migrasiýalary han döwleti tarapyndan edilýän sütem bilen baglanyşykly bolupdyr. Üstesine, çekip-çydardan juda agyr salgytlar, eklenjiň uly alada öwrülmegi, jemgyýetde garyplaryň, ýetim-ýesirleriň, dul gelinleriň sanynyň artmagy, tyg ujundan erkek adamlaryň köpçülikleýin gyrylmagy, parahat durmuşyň bolmazlygy, hanyň raýatlary hakynda düýbünden alada etmezligi şahyrana zehinde beýle jemgyýetden çetleşmek duýgusyny oýarypdyr. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, Andalybyň zamanasynda sosial ýowuzlyk, zulum edebi aňa ýene-de, romantizmiň talaplaryny gaýtaryp getiripdir. Gaýtadan, däpleşen ýordumlaryň işlenmegine talap bildiripdir. Edebiýatda ideal adam hakyndaky düşüňjäniň ýörgünli bolmagyna alyp barypdyr. Garaz, döwür şahyra romantizmiň, arzuw-hyýalyň, umyt-islegiň, köňül ýüwürtmäniň gapylaryny giňden açypdyr. Hawa, şeýle sosial-taryhy şertlerde Andalyp romantizme barypdyr.

Zehiniň romantizme ýykgyň etmegi üçin, diňe bir jemgyýetçilik şertler ýeterlik däldir. Onuň zamanasynyň sowatly, intellektual pikirli, durmuşa hem adama şahsy garaýyşly bolmagy hökmanydyr. Andalyp zamanasynyň juda sowatly, akyldar ynsanydy. Ol öňde hem belleýşimiz ýaly, arap-pars dillerini we edebiýatyny oňat özleşdiripdir. Şahyr Gündogaryň beýik söz ussatlary Nowaýynyň

¹ Täjimow A. Mollanepes (Ylmy derňewler). – Aşgabat, «MGI», 2010.

hem Jamynyň diňe bir gazaldyr «Hamsa» eserlerini däl, eýsem olaryň ylmy diwanlaryny hem okapdyr. Biz Andalybyň Jamynyň gazallary bilen tanyşdygyny, olary döredijilikli işländigini öňde ýatlapdyk. Garaz, Andalyp Gündogar romantizmine belet. Şonuň üçin ol romantizme juda taýýarlykly gelyär. Sebäbi ol orta asyr romantizm edebiýatynyň terbiýesini alypdyr. Şeýlelikde, şahyryň liriki hem epiki gahrymanlary ideal keşplerdigi bilen tapawutlanýar.

Şeýle bolansoň, Andalyp ýaşayan jemgyýetini inkär edýär. Sebäbi ol ondan idealyny tapmaýar. Jemgyýetde Andalybyň gözleýän adamy ýok. (Ýöne onuň şol gözleýän adamsyny gözleýänler weli bar. Olar şahyryň «hemdertleri»). Şonuň üçin Andalyp köňle hem taryhyň gatyna «gaçýar». Liriki gahrymanyň köňle gitmegi, özüniň köňli bilen geňşmegi zehiniň romantizme meýil bildirýändigini aňladýan ilkinji alamatdyr. Romantizmde zehiniň «köňül» bilen gürleşmeginiň, derdinişmeginiň sebäbi, onuň jemgyýetde özüni ýalňyz duýmagy bilen baglanyşyklydyr. Andalybyň «Boldy Andalyp» atly baş beýtden ybarat, terjimehal satiriki goşgusy bar. Satirikada nähilem bolsa reallyk bölekleyin ýüze çykyar. Şahyr şu gazalynda özüniň ýeke bolandygyny, ýekelige ymtylandygyny beýan edipdir:

Daş era eýläp watan, daşwakga boldy Andalyp,
Toprakga bagryn basyp, gurbakga boldy Andalyp.

Bolmasa gurbakga, daşwakga ol nebsi ýaman,
Ne üçin bir öýde daýym ýekge boldy Andalyp.¹

Görşümüz ýaly, şygry satiriki häsiýetlidir. Şonuň üçin onda real elementler beýanyny tapýar. Beýtlerden aňlanyşyna görä, Andalyp köplenç ýeke ýaşapdyr. Şahyr ýalňyz. Şu ýalňyzlygyň bir çeti onuň şahyrana dünýägaraýşy bilen baglanyşyklydyr.

¹ Nurmuhammet Andalyp. Şygrylar hem poemalar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 36 sah.

Biz şahyryň köňlüne ýüzlenmesinde uly manynyň bardygyny belläpdik. Gündogaryň romantiki edebiýatynda köňle ýüzlenmek özboluşly däbe öwrülipdir. Şahyryň özüni hem döwrüni köňli bilen geňeşmeginiň dowamynda subýektiwlik artyp ugraýar. Ol barha we barha döwründen närazy bolup başlaýar. Şu närazylyk onda, arassa hyýalbentligi, arzuw-islegi oýarýar. Arzuwçylyk belli bir ulgama öwrülip, ol obrazlara siňýär. Şu dowamly ösüşiň, pikirlenmäniň dowamynda zehinde täze bir dünýägaraýyş emele gelýär. Bu dünýägaraýşa aşa arzuwçylyk, hyýalbentlik, ideallylyk mahsusdyr. Munuň özi romantizm usulynyň kemala gelendigini habar berýär.

Romantizmde gahryman idealdyr. Real däldir. Bu gahrymany köňül gyzyklandyrýar. Köňlün arassalygy, päkligi onuň isleýän kúýsegidir. Şonuň üçin bu gahryman köňülde ýaşaýar, ol köňülden çykyp bilenok. Sebäbi köňülden çyksa, durmuşa gaýdyp barmaly, ol ýeri bolsa onuň üçin hapysalykdyr. Romantigiň köňli we onuň durmuşa düşünişi hut şeýledir. Şonuň üçin ol ideal obrazlary ýaratmak bilen ony jemgyýete, hapysalyga garşy goýýar. Gahrymanyny real durmuşa göz edýär. Romantizm edebiýatyna mahsus alamatlaryň ýene biri şahyryň taryhyň gatyna siňmegidir. Bu diýildigi öz zamanasyndan idealyny tapmadyk zehin, ony geçmişden agtarýar. Şunda ol taryhy gahrymanlaryny ideallaşdyryp, edebi dolanyşyga girizýär. Aslynda taryhy gahrymanlaryň däpleşmegi romantizmiň şu talaby bilen düşündirilýär. Zehin ýöne ýerden, hiç bir sebäpsiz däpleşen ýordumy işlemeýär. Şahyrana däpleşen ýorduma düşünjelilikde anyk talaplar bilen barýar. Andalybyň epiki döredijiliginiň tas hemmesi diýen ýaly däpleşen ýordumlaryň esasynda döredilipdir. Bu ýerde mesele asla, olardaky gahrymanyň taryhy mazmunynda däldir. Tersine, olaryň zehiniň ýaşaýan zamanynyň meselelerine sesini goşmakdaky mümkinçiligindedir. Andalybyň döredijiligindäki Ýusubyň, Hezret Alynyň, Muhammethanapyýanyň, Züleyhanyň, Sagdy-Wakgasyň keşpleri şahyryň öz ýaşan döwrüniň öňe çykaran ideýalaryny açmaga gulluk etdirilýänligindedir.

Çündogar edebiýatynda romantizm söýginiň üsti bilen obrazy açmagy hem durmuşy beýan etmegi däbe öwürpdir. Romantikler hut, ideal gyzyň obrazynyň

üsti bilen ideal jemgyýet hakyndaky garaýyşlaryny beripdirler. Biz bu pikirimizi Mollanepesiň romantizminiň mysalynda ýörite gürrüň edipdik.¹ Şonuň üçin bu barada şulary aýtmak bilen çäklenýäris.

Nurmuhammet Andalybyň liriki şygrylarynyň biziň günlerimize gelip ýeteni onçakly köp däl. Şahyryň az sanly gazallary, müsemmetleri hem tahmyslary saklanyp galypdyr. Ýöne biz häzir şahyryň lirikasynyň möçberi hakynda däl-de, ondaky romantiki dünýägaraýyş hakynda söhbet edýändigimizi ýatladýarys. Şu sanalan şygyr žanrlary orta asyr Gündogar edebiýatynda romantiki ideýany açmak üçin ulanyldy. Ol XVII-XVIII asyr edebiýatymyzda-da, dowam etdi. Şu ýerde edebiýat ylmynda adalga meselesinde birligiň saklanmanýandygyny belläsimiz gelýär. Ýokarky sanalan şygyr žanrlary žanr, forma, görnüş, şekil ýaly dürlüçe atlandyryldy. Biz okyjy bilen düşünişmezligiň bolmazlygy üçin, edebi kysymlar hem görnüşler hakynda gysgaça durup geçmekçi. Çeper edebiýat şygryýet (lirika), kyssa (proza), şygyr-kyssa (liro-epika) hem drama diýen dört kysyma bölünýär. Kysymlar žanrlara bölünýär. Käbir žanrlar öz gezeginde görnüşlerden durýar. Görnüşler hem gerek halatynda, tebigatyna laýyklykda şekillere bölünýär.

Andalybyň şygryýetinde gahryman idealdyr. Şahyryň yşky-liriki gazallarynda ideal gahryman ideal gyzyň çeper keşbini hem häsiýetini açýar. Romantizm edebi metod hem usul hökmünde ideal gyzyň-magşugyň obrazyny açmak üçin giden bir çeperçilik serişdeleri, liriki detallary işläpdir hem ony belli bir sistema-ulgama salypdyr. Andalyp şolaryň içinden iň kämillerini gazallarydyr müsemmetlerinde ulanypdyr. Tahmyslarynda çeperçilik ussatlygyny halypa hasaplan şahyrlary bilen deňeşdirip görüpdür. Geliň, häzir Andalybyň bir gazalynyň mysalynda şahyryň çeperçilik ussatlygyny görüp geçeliň. Onuň «Ne bela hup» gazalynda zenan gözelligi wasplanýar. Şahyr şygyrda tutuşlygyna orta asyr Çündogar edebiýatynyň gazal obrazlylygyna siňipdir:

Eý reşki-peri, mähri-jemalyň ne bela hup,
Weý niluferi dek goşa halyň ne bela hup.

¹ Seret: Täjimow A. Köňül köşgüniň soltany. – Aşgabat, «TMGI», 1998.

Pikriňde bolup, gözlerime jilwe nemaýan,
Her sagady-her lahza hyýalyň ne bela hup.

Laglyň gamydan taşlady Hydyr aby-haýatyn,
Köwser suwy dek safý-zulalyň ne bela hup.

Eý hüýr, ýüzüňniň biri aý, birisi gün dek,
Bu aý-u kuýaş üzre hilalyň ne bela hup.

Başdan aýagyňdyr açylan gülşeni-huby,
Ser tä begadam täze nahalyň ne bela hup.

Öldürse gözüň, iki lebiň leýk berer jan,
Janbagşlygyň hub-u, kytalyň ne bela hup.

Baksam ýüzüňe Andalyp asa ajap ermes,
Pyrkatzede bolanga wysalyň ne bela hup.¹

Gündogar romantizminde zenan gözelligini ähli zatlardan beýikde tutmak dăp bolupdyr. Şahyr beýtde magşugyň mähri-jemalynyň, goşa halynyň owadandygyny wasp edýär. Pikir beýtde magşugyň gözelliginiň güwäsi bolan has anyk deliller getirilip ösdürilýär. Magşugyň gözelligi, owadanlygy «lagla» deňelip, onuň arzuwynyň gamyndan Hyzyr, ýagny Hydyr ata dirilik suwuny unudypdyr, ondan geçipdir, zenan görki Köwseriň dirilik suwy deýin nähili gowy diýilýär. Bary-ýogy iki setirde örän çuň hem giň mazmun çeper beýan edilipdir. Gazalyň sözlük düzümini adaty sözler däl-de, sap çeperçilik serişdeleri tutýar. Ine, şu ýerde-de, Andalybyň ussatlygy açylýar. Onda çeperçilik diňe bir tehniki serişde hökmünde däl. Çeperçilik serişde hökmünde ulanylýan sözler keşbi hem

¹ Nurmhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. –Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy)

häsiýeti açmagyň liriki detallardyr. Liriki detal adaty bir söz däldir, ol zehiniň çeperçilik ussahanasynda taplanan, kämilleşdirilen hem synagdan geçirilen edebi-çeper birliklerdir. Olar gazalyň ideýasyna siňipdir. Şeýlebir sazlaşygy emele getiripdir weli, olary biri-birinden aýyrmak mümkin däl. Şu ýerden hem çeperçiligiň şahyrana oýlanyşyň, ideýa-mazmunyň aýrylmazlygynyň, kapyýa hem bogun we beýleki tehniki serişdeler bilen bitewidigine göz ýetirmek bolýar. Gazaldaky «eý reşki-peri», «niluferi», «goşa hal», «laglyň gamy», «aby-haýat», «Köwser suwy», «safy-zulal»... ýaly çeperçilik serişdeleri çeper portret hem häsiýet açmak üçin ulanylýar. Olar beýdiň sözlük düzümini göterim babatynda alanyňda-da, ep-eslidir. Şu hem şahyryň lirika ussatlyk bilen erk edýändigini görkezýär. Çeperçilik Andalybyň gazallaryna seredeniňde, onuň tahmyslarynda has ýokarydyr. Beýtde ýordum barha ösýär. Ýedi beýtden ybarat gazalyň başinji beýtinde magşugyň gözi öldürse, iki lebi jan berýär. Aşyk magşugynyň jan bagyşlamasynyň (öldürip-direldip durmasynyň) gowudygyny aýdýar. Romantizmde häsiýetiň çeper portret bilen ugurdaş açylýandygyny bellemek isleýäris. «Ne bela hupda» Andalyp aşygyň ruhy ahwalynyň üsti bilen magşugyň owadanlygy mälim bolýar. Biz dilberin şeksiz owadandygyny aşygyň üsti bilen bilýäris. Hatda onuň görk-görmegini, synalarynyň owadandygynam aşygyň dilinden eşidýäris. Aşyk gahryman söz arkaly magşugynyň portretini, suratyny çekip berýär. Şahyryň suratkeşlik maksady bilen ulanan liriki detallarynda, magşugyň häsiýeti hem ýüze çykypdyr. Bu gazalda magşuk hereketde açylmandyr. Emma dilberin hereketde açylyşy hem bardyr. Magşuk hereketde açylande häsiýet has anyk detallarda ýüze çykýar.

Zenan mertebesini şeýle derejede beýik tutmak diňe romantizmde mümkindir. Sebäbi romantizmde obýektiwizm subýektiwizme tabyndyr. Bu ýerde hiç bir hili çäklendirme ýokdur. Ähli hakykat köňülde bolup geçýär. Şahyryň köňlüniň çägi ýok. Ol kosmiki giňişlige eýedir. Şonuň üçin ol çeper fantaziýasynyň ýetdiginden isledigiçe wasp edýär. Emma realizm edebiýatynda hakykatdan gaty bir daş düşmä ýol berilmeýär. Andalybyň döredijiligindäki magşuk gyz durmuşdaky duýgusy ynjadylan, gynnaga öwürülen gyzyň garşysyna

goýlan keşpdir. Sebäbi real durmuşda zenanyň mertebesi, yşk-söýgi aýak astyndady. Duýgular depelenýärdi. Andalyp magşugyň obrazyny belende galdyrmakda edebi däbe eýerip, dowam edýän durmuşyň ýowuz kanunlaryna, adalatsyzlyklaryna ýiti närazylyk bildiripdir. Şahyryň lirikasynda zenanyň mertebesiniň diňe bir saklanman, hormatlanman, eýsem beýge galdyrylyşyna näçe diýseň mysal getirip bolar. Özem şahyr bu meselede dürli liriki ýordumlary ussatlyk bilen ulanmagy başarypdyr. Şahyryň tahmyslary bolsa, şol bir wagtyň özünde onuň tutan ýolunyň dogrudygyna, närazylygynyň ýerliklidigine subutnamadyr. Sebäbi Andalyp tahmys ýazan ussatlary Nowaýy, Jamy, Fuzuly we başgalar bilen pikirdeşdir. Munuň şeýledigine bolsa, tahmysyň özi subutnamadyr.

Andalyp epikada hem romantiki durmuş ýörelgesini dowam edipdir. Ol poemalarydyr dessanlarynda ideal obrazlary döredýär. Ol şunda diňe bir yşky ýorduma baglanyp oturmadyr. Eger orta asyr edebiýatynda yşky ýordumlaryň üsti bilen ideal jemgyýet islegi ideal gyzyň obrazynyň üsti bilen berlen bolsa, Andalyp bu babatda taryhy keşpleriň ideal keşbini ýaratmak arkaly öz pikirini aýdypdyr. Onuň epiki däbe eýerip döreden eserleriniň ählisiniň içinden ideal jemgyýet arzuwy eriş-argaç bolup geçýär. Şahyr epiki döredijiliginde ideal obrazlaryň ulgamyny döredipdir.

Umuman, Andalybyň döredijilik usuly romantizmdir. Onuň döredijiliginde romantiki gahryman bar. Bu gahryman çeper keşp hem häsiýet babatynda orta asyr Gündogar romantizminiň gahrymanyndan juda bir parhlanmaýar. Onuň şygryýet gahrymany umumygündogarlynyň psihologiýasynda açylýar. Milli alamat, häsiýet Andalybyň lirikasynda seredeniňde, onuň dessanlarynda has ýiti ýüze çykýar. Şahyryň gazal gahrymanyna orta asyr edebiýatynyň häsiýeti mahsusdyr. Sebäbi gazal hem onuň esasynda emele gelen müsemmet žanry milli duýgyny açmaga niýetlenmändi. Emma XVIII asyryň ikinji ýarymyndan gazal hem müsemmet milli mazmuny açmak üçin hem işledilipdir. Mazmunyň millileşmegi häsiýetiň millileşmegine getirýär. Umuman, bu mesele Andalybyň döredijiliginde ýöriteleýin öwrenilmeli meseleleriň biri bolup durýar. Emma şunuň özem žanrlary ideýanyň kesgitleýändigine subutnama bolup, ol her bir žanryň özüniň işleýän

ideýasynyň bardygy hakyndaky pikiri ýalana çykarýar. Andalybyň gazallarynda millilige seredeniňde umumygündogarlyk häsiýetiň güýçlüdigi dogrudyr. Emma munuň özi şahyrda milli pikiriň ýokdugyny aňlatmaýar. Şahyrda milli pikir bardy, ýöne milli ruhy edebiýata salmagy, gahrymanlaryna siňdirmegi üçin, onuň döredijiliginiň kämilleşmegi we munuň üçin başga žanry saýlamagy gerekdi. Şeýlelikde, Andalyp şygryýetde arassa romantikliginde galdy. Emma onuň dünýägaraýşyna milli aňyýet barha orun alýardy. Milli duýgy Andalybyň dünýäsini erkine goýmandyr. Ol şahyryň şygryýetinde azda-kände orun almaga hem dalaş edipdir. Muny şahyryň lirikasyna müsemmede agram salynmagy bilen düşündirip bolar. Ýöne ol entek romantiki millilikdi. Ol esasan, şahyryň şygryýetiniň diline täsir edipdir. Biz Andalybyň şygryýetiniň dili hakynda, onuň tahmyslary barada gürrüň edenimizde ýörite durarys. Şahyryň milli duýgusy, onuň epiki döredijiligi bolan poemalarynda we dessanlarynda has aýdyň ýüze çykyndyr.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

– Geçen döwürler bize beýik ussatlary berdi. Biziň Nesimi, Ýunus Emre, Garajaoglan, Andalyp, Magtymguly, Mollanepes, Zelili, Seýdi, Mylly Täçmyradow, Bäşim Nuraly, Berdi Kerbabayew, Weli Muhadow, Yzzat Gylyjow, Alty Garlyýew, Nury Halmämmedow, Gurbannazar Ezizow ýaly köp sanly beýik ussatlarymyz bar. Biziň wezipämiz olaryň ýoluny mynasyp dowam etdirjek ýaşlary taýýarlamakdan we terbiýeläp ýetişdirmekden ybaratdyr.

III Bap

ANDALYBYŇ ŞYGRYÝETINDE GÜNDOGAR EDEBIÝATYNYŇ ÇEPERÇILIK DÄPLERI

XVII-XVIII asyrlarda ýaşap geçen türkmen şahyry Nurmuhamet Andalybyň döredijiligi Gündogar edebiýatynyň edebi däplerini hem milli söz senedimiziň şahyrana täzeçilligini özünde jemläpdir. Şahyrda orta asyrlaryň gazal pikirilenmesini unaýan dünýewiligem, idealyny mistikadan agtarýan sopusylygam, türkmeniň ykbalyna jan ýandyryp, onuň aladasyna ýugrulan milliligem bar. Şahyryň ussatlygy ideýany edebi kanunalaýyklygyň içinde, kesgitli çeperçilik ulgamyň çäginde berip bilmeginde açylýar. Andalyp beýan edýän mazmunyna laýyk formany tapmagy başarypdyr. Şahyr edebi görnüşiniň mazmuna gatnaşygyny anyk kesgitlep bilipdir. Şunda aňyrdan gelýän edebi ýörelgeleri saklapdyr. Ol çeperçilik tilsimlerini şol ýörelgäniň, edebi däbiň içinden geçiripdir.

Biz Andalybyň döredijiligi arkaly türkmen edebiýaty bilen Gündogar edebiýatynyň baglanyşygy meselesini dogry çözüp bilýäris. Onuň edebi mirasy öwrenilende ösýän şahyrana dünýägaraýşyň içinde zehiniň edebi žanrlara gatnaşygynyň mysalynda edebi ilerlemäni, öňe gitmeleri ýüze çykarmak mümkin. Şahyryň ulanan edebi žanrlarynyň haýsy hem bolsa birine artykmaç agram bermek, edebi derňewiň dowamynda garaşylýan netijäni almakda kynçylyk döretjekdigini bellemek hökmanydyr.

Andalybyň döredijiligine köpžanrlylyk mahsusdyr. Şahyryň edebi mirasynda ýüze çykan bu häsiýet şeýlekin döräýen, ösüşsiz, doňup duran hadysa däl. Ol dowamly ösüşiň netijesinde ýüze çykan çeperçilik ulgamdyr. Muňa düşünmek üçin Andalybyň edebi žanrlara çemeleşmeginiň kanunalaýyklygyny yzarlamak zerur. Bu barada edebiýatçy alym A. Şyhnepesowyň pikiri juda gymmatlydyr: «Onuň döredijiligi türkmen edebiýatynyň öz ösüşinde orta asyrlardan XVIII-XIX asyr

döwrüne geçişiniň ähli özboluşlygyny hem-de kanunalaýyklygyny özünde saklaýar. Şahyryň eserlerinde edebiýatymyzyň özboluşly çeperçilik döwri bolan orta asyrlara mahsus aýratynlyklar hem, ondan düýpli tapawutlanýan XVIII-XIX asyrlara häsiýetli bolan aýratynlyklar hem jemlenendir. Andalypda orta asyrlarda edebiýatyň ýüzüni kesgitläň aruz hem, türkmen dessançylygy hem, XVIII asyrdaky Magtymgulynyň edebi mekdebiniň döremegi bilen çeperçilik ösüşiniň ykbalyny kesgitläň goşukçylyk hem bardyr. Onuň eserleri diňe bir san taýdan köplügi bilen däl, eýsem dürli çeperçilik ugurlaryň tejribesini jemlänligi bilen hem edebiýat meýdanyna aýratyn orny eýeleýär.»¹ Edebiýatçy alym pikirini dowam edip, «şeyle alanynda, mazmun howaýy zat bolup, ol şekiliň aňyrsynda gizlenýär. Mazmuna diňe şekiliň üsti arkaly baryp bolýar. Mazmuny diňe şekil arkaly ele getirip bolýar» diýen pikiri öňe sürýär we edebi derňewi şahyryň ulanan şekillerinden başlamalydygyny aýdýar. Emma haýsydyr bir žanryň ýa görnüşiniň hem şekiliň işledilmegi üçin edebi talap bolmalydyr. Şol talaby kesgitleýän ideýadyr. Ideýany mazmuna getirmek, ýorduma salmak, wakada açmak üçin, elbetde, forma tapmaly bolýar. Başgaça aýtsak, žanry kesgitlemek zerurlygy döreýär. Zehiniň öz ideýasyny açmaga oňaly žanry edebi kanunalaýyklyk esasynda saýlap bilmegi üçin, uly sowatlylyk, edebi-ylmy çözügüt çykaryp bilmek derejesindäki ukyp gerek. Munuň üçin edebiýatyň nazaryýetini oňat bilmeli. Andalyp edebi kanunalaýyklygy juda oňat özleşdiripdir. Ol gazaldan dessana çenli çylşyrymly ösüş ýoly geçipdir. Şunda ol goşuk bilen poemany hem özleşdiripdir. Şahyryň gazalyň hem tahmysyň içindeki täzeçillik gözlegleri ýöriteleýin ylmy derňewi talap edýär. Şahyryň gahrymanynyň gazala sygman, ýerleşmän müsemmede gelmegi, şol bir wagtyň özünde gazaldan gaty bir uzaga gitman, oňa ýygy-ýygydan dolanmagy, goşuga gazalçylyk däpler bilen barmagy, hakykatdan hem, bular uly derňewiň söhbetidir. Özbaşyna ylmy barlagyň çeşmesidir. Şeýle edebi hadysanyň romantizm metodynyň ösüşiniň soňky basgançagynda döreýändigini aýtmagymyz gerek. Munuň özi edebi ösüşde öňden dowam edip

¹ Şahnepesow A. XVIII asyryň türkmen edebiýaty. – Aşgabat, 2010.(Golýazma), 51-52 sah.

gelyän edebi дәplerde «döwülmäniň», özgerişiniň başlanjakdygyny habar berýän ýagdaýdyr. Edebiýatda bir edebi usulyň başga bir usula orun bermegine taýýarlykdyr. Sebäbi edebiýat indi öňki kanunlar, ýörelgeler bilen ýaşap bilmeýär. Beýle hili ýagdaý haçanda taryhy döwür, jemgyýet edebiýata milli talaplary bildiren halatynda, jemgyýetçilik gurluş zamanasynyň edebi intellektual aňynyň önünde gaýragoýulmasyz meseleleri keserdip goýanynda ýüz berýär. Andalybyň döwri edebiýata şeýle talaby bildiren zamana boldy. Ine, şu hem ony täze pikirini, ideýanyň hem edebi žanrlaryň gözlegine atarypdyr. Biz bu ýerde şahyryň boýnuna realizmi dakjak bolmaýarys. Andalypda realizm şahyrana dünýägaraýyş, usul hökmünde döremedi. Ýöne Andalybyň gazaldan mäsemmede, müsemmetden goşuga, poemadan dessana, ýazuwly edebiýatyň çagataýça usulyndan halky dessançylygyň ýazuwly däbine gelmeginiň özi hem belli bir derejede durmuşy lirika - «Jykyr» muhammesi, onda realizmiň elementleriniň orun alandygyny kepillendirýär. Bu babatda aýdanymyzda düýbünden arassa usulyň bolmaýandygynyň, islendik edebi usulda beýleki usullaryň alamatlarynyň ýaşaýandygynyň edebiýat ylmynda subut edilendigini ýatladýarys.¹ Emma Andalybyň Çündogar edebiýatynyň romantiki дәplerine wepaly bolup galandygyny nygtamak isleýäris. Biziň realizm bilen baglanyşykly aýdýanlarymyz milli öwüşginiň içinde, onuň eserleriniň jemgyýetçilik pafosynda uçganaklapdyr. Romantizmiň arassa hem agyr ugry mistikadyr. Andalyp şu babatda dürli edebi žanrlary öz idealyna gulluk etdiripdir. Gündogaryň mistiki edebiýatynyň obrazlylygyny, şertlilikini, mistiki simwolizmini döredijiliginde hiç bir çäklendirmesiz peýdalanyapdyr. Şahyr Çündogar edebiýatynyň mistiki duýgyny açmagyň liriki hem epiki däbinden habarly hem ondan baş çykaryp bilýär. Mistiki duýgyny gizlin bermekde Gündogar hem onuň bir şahasy bolan türkmen sopusylyk edebiýatynyň uly üstünlik gazanandygyny, tutuş çeperçilik ulgamyny-sistemasyny

¹ Григорьян К. Н. Русский романтизм. Москва, «Наука», 1978.; Гуляев Н. А. О реализме в романтизме. Вопросы романтизма. – Москва, «Высш.школа», 1974.; Каганович С. Л. Русский романтизм и Восток. – Тошкент, «Фан», 1984.; Караев Я. Этапы Азербайджанского реализма. – Баку, «Язычи», 1983.; Каримов Э. А. Развитие реализма в узбекской литературе. – Тошкент, «Фан», 1975.; Конрод Н. И. Восток и Запад. – Москва, «Наука», 1972.; Mämmäd Çäfär. Azärbayçan ädäbiýatynda romantizm. – Baky, «Elm», 1963.; От романтизма к реализму. – Ленинград, 1978.; Петров С. М. Проблема романтизма. – Москва, «Наука», 1967.; Rejebow R. XVIII – XIX asyrlar türkmen edebiýatynyň döredijilik stili. – Aşgabat, «Ylym», 1995.

döredendigini ýatladasymyz gelyär. Şahyrana zehinleriň aglabasynyň, bolsa-da, XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda sopuçylyk duýgyny açmagyň epiki däplerine seresap çemeleşendigini, hatda, köp halatlarda lirika bilen oňnut edendiklerini bellemek gerek. Emma Andalyp, özi tarapyndan kämilligiň belent derejesine ýetirilen dessan žanrynda-da, sopuçylyk babatda örän batyrgaý hereket edip, täzelik girizipdir. Onuň «Leýli-Mejnun» dessanynda mistiki simwolizm ýokary çeperçilikde beýan edilipdir. Biz şahyryň sopuçylyk garaýyşlary hem çeperçiligi hakynda ylmy barlagyň zerurdygyny nygtamak isleýäris.

Andalypdan galan edebi miras tutuşlygyna alanynda az däl. Ýöne şahyryň biziň günlerimize gelip ýeten şygrylary köp däl. Andalybyň şygrylarynyň ygtybarly hasaplanýan soňky neşirine¹ salgylanyp, şahyryň 7 gazalynyň, 1 murapbagynyň, 5 muhammesiniň, 1 müseddesiniň, 23 tahmysynyň, 1 tezmininiň – jemi 38 şygrynyň biziň günlerimize gelip ýetendigini aýtmak mümkin. Täze Galkynyş hem Beýik Özgertmeler zamanymyzda Andalybyň pars dilinde ýazan 1 gazaly, 3 muhammesi hem 1 tahmysy jemi 5 şygry tapyldy. Şeýlelikde, şahyryň jemi 43 şygry bize mälimdir. Soňky neşire Andalybyň «Mürze Hemdem» dessanyndan alnan 28 şygry ýerleşdirilipdir. 28 şygryň 24-si gazal, 1-i muhammes, 3-si goşuk žanryndadyr. Şu ýerde, şahyryň şygryýeti öwrenilende edebi seljerme onuň arassa şygrylarynda geçirilmelimi ýa-da zerur halatynda onuň poemalarynda hem dessanlarynda gabat gelyän şygyr görnüşlerine hem ýüzlenmek mümkinmi? diýen kanuny sorag döreýär. Biziň pikirimizçe, eger biz şahyrana zehiniň edebi dünýäsini dolulygyna öwrenjek bolsak, onda hiç bir hili çäklendirmek hakynda gürrüň bolup bilmez. Edebi derňewde islendik çäklendirilme şahyrana şahsyýetiň dolulygyna açylmagyna ters täsir edýär. Eger biz, Andalyp hakynda gürrüň etsek, Andalybyň dessanlarynda onuň şygryýetinde gabat gelmeýän, şygyr žanrlaryna gabat gelyäris. Ýa-da, şol bir žanryň içindäki öwürümlere şaýat bolýarys. Eýsem, ol täzeçillikleri hut, şahyryň şygryýetinde, lirikasynyň içinde gabat gelmeýändigini üçin, ondan aýryp bolarmy?! Elbetde, ýok! Şonuň üçinem, Andalybyň ussatlygy,

¹ Nurmuhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. –Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy)

şygryýetindäki edebi dăp hem täzeçillik hakynda söhbet etjek bolsak, onda ylmy barlaglary şahyryň bitewi döredijiliginde alyp barmalydyr. Edebiýaty öwreniş ylmynda hem gaty köp mesele babatda netije çykaryldy. Ýöne, köplenç näme üçin? diýen sowaly bermekden saklandylar. Şu hem ylmy derňewiň ýüzleý bolmagyna alyp bardy. Sözüimizi jemläp aýtsak, Andalybyň şygry çeperçilik ussatlygyny öwrenmek üçin, onuň ähli döreden goşgularyny hasaba almagymyz gerek. Gerek ýerinde onuň dessanlaryna, poemalaryna çuňdan aralaşyp bolar.

Rus edebiýatçy alymy N. A. Gulýaýewiň «Ýazyjynyň kesgitli bir ýa-da az sanly eserlerine salgylanyp, onuň dünýägaraýşy we hakykata akyl ýetirişi – döredijilik stili barada gutarnykly pikire gelmek adalatly dăldir»¹ diýip bellăpdir. Biz alymyň bu pikirini öňde, Andalybyň döredijilik usuly hakynda gürrüň edenimizde ulanmakçydyk. Ýöne ýörite maksat bilen ony häzire galdyrdyk. Biz şu taýda döredijilik usuly hakynda öz ýanymyzdan garaýşymyzy orta atmakçy. Edebiýat ylmynda ýazyjynyň döredijilik metody hem usuly we edebi akymlar hakynda köp gürrüň edildi. Ýöne şu mesele edebi žanrlardan üzňe öwrenildi. Has takygy, edebi usulyň edebi žanrlara bolan gatnaşygy dolulygyna işlenilmedi. Munuň sebäbi XVIII-XIX asyr edebiýatymyzyň bitewi derňelmänligi bilen baglanyşykly bolsa gerek. Şahyrana dünýägaraýşy, çeper usul, edebi žanr hem çeperçilik aýry-aýrylykda derňeldi. XX asyryň segseninji ýyllarynda edebiýatçy alym M. Annamammedow öz işlerini edebi derňewiň şahyrana dünýägaraýşyny şygry çeperçiligi bilen utgaşdyryp öwrenmek usulynda alyp bardy.² Alym A. Bekmyradow bolsa, döredijiligi edebi žanr nukdaý nazardan öwrendi.³ Arassa çeperçiligi – şygryň tehniki taraplaryny öwrenen edebiýatçylar hem boldy. Emma edil N. A. Gulýaýewiň ýokarda çeper usuly kesgitlemek bilen bagly aýdyşy ýaly, ylmy derňewiň bir ugry esasynda zehiniň şahyrana şahsyýetini hem onuň edebiýat meýdanyndaky ornuny kesgitlemek mümkin dăldir. Onuň üçin zehiniň edebi

¹ Гуляев Н. А. О реализме в романтизме. Вопросы романтизма. – Калинин, 1974, стр. 9.

² Annamammedow M. Şüküri we XIX asyr türkmen poeziýasynda romantiki usul. – Aşgabat, «Ylym», 1978. Magtymguly, gizlin syryň bar içde... – Aşgabat, «Ylym», 1994. Magtymguly, gizlin syryň bar içde... (Ikinji kitap). – Aşgabat, «Magaryf», 1997. Halk göreşleriniň çeper ýazgysy. Abdysetdar Kazy. «Jeňnama», sözbaşy. – Aşgabat, «Mirap», 1994.

³ Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana dăp hem täzeçillik gözlegleri. – Aşgabat, «Ylym», 1989.

žanrlara bolan gatnaşygyny aýdyňlaşdyrmak gerek. Biz Andalyby öwrenmekde hem şu talabyň zerurdygyny duýýarys. Andalybyň döredijiligine žanr köpdürlüligi mahsusdyr. Onda edebiýatyň dürli žanrlarynda döredilen eserlere gabat gelinýär. Munuň sebäbi Andalybyň özüni dürli edebi žanrlarda synap görendigi bilen düşündirýärler. Biz muňa şübhelenýäris. Sebäbi beýle-de, bir özüni synamak bormy?! Beýle-de, bir özüni terezä salmak bormy?! Dogry, nezireçilik däbiniň bardygyny biz bilýäris. Ýöne Andalypda mesele düýpden başgaça diýip düşünýäris. Oýlanyşyp görüň, Andalybyň Nowaýynyň 17 gazalyna tahmysy bar. Zehiniňi synap görmek bire, ikä, üçe ýagşy, ýöne onuň töwereginde aýlanyp durmak bolmaz-a! Eýsem, Andalybyň döredijiligindäki žanr köpdürlüligini nähili düşündürmek mümkin?! Oňa edebi pikirlenmäniň ösüşi hem çeper usulyň žanrlara gatnaşygy nukdaý nazaryndan düşünmek mümkindir.

Biz öňde çeper eseriň gymmatyny onuň ideýasynyň kesgitleýändigini aýdypdyk. Çündogar edebiýatynda edebi ideýa iki hildedir. Birinjisi romantiki, ikinjisi realistiki ideýadyr. Orta asyr Gündogar edebiýatynda hem Andalybyň döredijiliginde ideýa romantiki häsiýetlidir. Sebäbi orta asyr Gündogar edebiýatynyň döredijilik metody romantizmdir. Andalybyň hem döredijilik usuly romantizmdir. Ýöne Andalybyň romantizm usuly orta asyr romantizminden tapawutlylykda epikada millileşipdir. Milli duýgy bilen romantiki duýgynyň biri-birini inkär etmeýändigini, olaryň özara oňuşyandygy hakyndaky pikiri, biz, Mollanepese bagyşlan monografiýamyzda aýdypdyk. Şu ýerde, romantiki duýgy bilen milli duýgynyň bir ýere sygyşmaýandygy hakyndaky pikiriň öňden dowam edendigini-de ýüzugra belläsimiz gelyär. Munuň özi biziň şu edýän gürrüňimize gytaklaýyn degip geçýändigini hem nygtamak isläp, esasy pikirimize dolanmakçy.

Andalybyň şygyr žanrlaryna tötänleýin eýermeýändigini, onuň žanr meselesine gaty oýlanyşykly çemeleşendigini görmek bolýar. Ol Gündogar edebiýatynda liriki poeziýanyň ýörgünli bolan gazal, müsemmet, tahmys, müstезat žanrlarynda şygyr ýazypdyr. Andalyp olaryň şahyrana pikiri bermekdäki mümkinçiligini saldarlapdyr. Şunda ady agzalan žanrlaryň talaplarynyň ýokarydygyna, olaryň aruz kadasyny saklap eser döretmegiň kyndygyna, asyl

gazalyň türki dilli ýazuwly edebiýat üçin oňaýsyzdygyna göz ýetiripdir. Muny şahyryň gazallarynyň, umuman, şol žanrlardaky eserleriniň sanynyň çäklidigi hem tassyklaýar. Nurmuhammet Andalybyň şygyr gahrymany idealdyr. Onda subýektiwizm güýçlüdir. Şonuň üçin, ol orta asyr romantizm edebiýatynyň gaty köp žanrlaryny öz idealyny bermek üçin ulanypdyr. Orta asyr romantizminiň ähli şygyr žanrlaryny, görnüşlerini öz maksatlary üçin ussatlyk bilen işledipdir. Gazal, müsemmet, kasyda, müstezat, rubagy, terjygbent ýaly gaty köp edebi žanrlar orta asyr romantiki edebiýatynda kämilligiň çür depesine galdyrylypdyr. Şunda olaryň içinde iň köp ulanylany gazaldyr hem ondan dörän müsemmetdir. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, orta asyr romantizmi özüniň şygyr hem çeperçilik ulgamyny döredipdir. Romantizm uzak wagt dowam etmek bilen gözelligi idealyny hem ideýany açmak üçin çeperçilik serişdelerini, liriki we epiki ýordum esaslaryny, çeper garşylyk (konflikt) gurluşyny, edebi žanrlaryny işläp, taýýar edipdir.

Edebiýatçy alym A. Bekmyradow her bir žanryň formasynyň, ideýa-tematik äleminiň, poetikasynyň, beýan ediş tärleriniň, obrazlar sistemasynyň we gaýrylarynyň bardygyny Magtymgulynyň goşuk žanrynyň mysalynda düşündirýär.¹ Şunda ol goşuk žanrynyň aýratynlygyndan ugur alypdyr. Şol sebäpli ol şahyryň döredijiligini diňe žanrlar boýunça «öwrenmegiň garaşylýan netijäni» berjekdigine ynanypdyr. Biz uzynragam bolsa, edebi mirasy öwrenmekde uly işleri bitiren alymyň bu hakydaky pikirini getirmekçi: «Biziň pikirimizçe, geçmiş şahyrlaryň döredijiligini diňe žanrlar boýunça öwrenmek garaşylýan netijä eltip biler. Edebiýatçy L. G. Frizmanyň dogry aýdyşy ýaly, «Biz häli-şindi Şekspiriň tragediýasy, Puşkiniň poemasy, Balzagyň romany, Çehowyň nowellasy diýýäris» (Фризман Л. Г. Жизнь лирического жанра. –М., «Наука», 1973, стр: 4.). Bu geçmiş Gündogar edebiýatynda hem şeýle. Rubagy diýilse Omar Haýýam, kasyda diýilse Enweri, tuýug diýilse Siwasly, gazal diýilse Nowaýy, dessan diýilse Andalyp ilki ýadyňa düşýär. Galyberse-de, ol ýa-da beýleki žanr öňden bari bar hem bolsa, diňe uly söz ussatlarynyň galamynyň

¹ Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyryna döp hem täzeçillik gözlegleri. – Aşgabat, «Ylym», 1989, 9-10 sah.

gudraty bilen belentlige göterilýär, täze-täze reňk açýar. Muny belli sowet alymy M. B. Hrapçenko şeýle düşündirýär: «Emma haýsy döwrüň edebiýatynyň gurluşynda žanrlaryň roly näçe möhüm bolsa-da, olaryň kemala gelmegi hem özgermegi ol ýa beýleki derejede individual stilleriň ösüşleri bilen bagly bolýar. Aýry-aýry söz ussatlarynyň tutanýerli erjelligi hem hyjuwy bolmasa, onda žanrlarda-da, şonuň bilen bir hatarda edebi hereketde-de täze alamatlaryň ýüze çykmagy mümkin däl. (Hрапченко М. Б. Художественное творчество. Действительность человек. –М., «Наука», 1973, стр: 349.).»¹ Biziň pikirimizçe, Gündogar edebiýatyny rus edebiýatynyň garşy bilen ölçemek bolmaýar. Dogry, Gündogarda her žanryň ussatlary bar. Ýöne olar žanrlar bilen däl-de, eserleriniň ideýa-çeperçiligi bilen beýikdir. Eger şeýle aýtmak mümkin bolsa, gazal döretmekde Nowaýydan-da ussatlar ýok däl. Gürrüň kasyda-da şeýledir. Çündogar edebiýatynyň gazal, kasyda, rubagy, tuýug, dessan hem beýleki žanrlarynda romantizm usulynyň işlän çeperçilik serişdeleri ulanyldy. Bu žanrlaryň hersiniň aýry-aýry, arassa özüniň çeperçilik serişdesi ýokdur. Şonuň üçin pylanynyň pylan eseri diýilýän düşünje juda dar manydadyr. Onsoňam, A. Bekmyradowyň M. B. Hrapçenkodan getiren sitatasy, göwnümüze bolmasa, onuň öz aýdýan pikirine garşy ýaly bolup dur. M. B. Hrapçenko «emma haýsy döwrüň edebiýatynyň gurluşynda žanrlaryň roly näçe möhüm bolsa-da, olaryň kemala gelmegi hem özgermegi ol ýa beýleki derejede individual stilleriň ösüşleri bilen bagly bolýar» diýip anyk aýdypdyr. Biz bu ýerde edebiýaty žanrlar boýunça derňemeklik netijesiz diýjek bolmaýarys. Döredijiligi žanrlar boýunça derňemek, onuň bir ugurdaky ussatlygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Ynha, Andalybyň döredijiliginde gazal, müsemmet, müstezat, goşuk, mesnewi-poema, dessan žanrlary ussatlyk bilen işledilipdir. Andalybyň edebiýat meýdanyndaky ornuny aýdyňlaşdyrmak ýa şahyryň şahyrana ussatlygyny, döredijilik usulyny kesgitlemek üçin, onuň edebi mirasyny diňe žanrlar boýunça derňemek garaşylýan netijäni bermeyär. Sebäbi zehin žanrdan žanra kämilleşip barýar. Onuň dünýägaraýşynda uly özgerişler bolup geçýär. Biz mysal üçin, Andalybyň dessan döredijiligini onuň

¹ Şol ýerde 6 sah. .

kämillik döwrüniň önümi hasaplaýarys. Bu babatda ýene-de köp zatlary (her žanryň mümkinçiligi, obrazlylygy, işleýän ideýa-mazmuny we ş.m.) aýdyp bolar. Şonuň üçin, zehiniň edebi mirasyny edebi metod, döredijilik usul nukdaý nazardan öwrenmek möhüm diýip düşüňäris. Şunda usulyň tabynlygyndaky, oňa gulluk etdirilýän edebi žanrlary hasaba almak, elbetde, hökmandyr. Munda edebi žanryň nähili dünýägaraýşy açmaga gönükdirilýändigini nazarda tutulýar.

Mysal üçin, Andalyp Magtymgulydan ýarym asyrdan hem öň goşugy öz döredijiliginde ussatlyk bilen ulanypdyr, oňa romantiki öwüşgin, ideýa beripdir. Edebi çeper täsir nazaryýetinden bu iki ussadyň edebi mirasyny deňeşdirip öwrenmek gelejegiň işidir. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, çeper döredijilikde haýsy ideýany işlemelidigini eseriň žanry kesgitlemeýär-de, eýsem žanryň haýsy maksatlar üçin ulanylmalydygyny ideýa kesgitleýär. Ideýa ilkinjidir. Ideýa mazmundyr, özendir. Žanr görnüşdir, formadyr. Ýöne dar manydaky forma, görnüş dälidir. Ol ideýanyň beren mazmuny bilen bile göze gelýär. Munuň şeýledigini Andalybyň döredijiligindäki edebi žanrlar hem tassyklaýar.

Biz öňde Andalypdan gelip ýeten şygrylaryň sanynyň juda çäklidigini aýdypdyk. Bu ýerde bir hakykaty bellemek gerek. Andalybyň bize gelip ýeten şygrylarynyň hemmesem, kämilligiň çür depesindäki eserler. Şahyryň şu kämillage birden ýetmedigi öz-özünden düşnüklidir. Onuň şygrylarynyň agramly böleginiň ýitip gidendigi, näbelli sebäplere görä saklanyp galmandygy hakyndaky pikir şu nukdaý nazardan ygtybarly görünýär. Ýöne onuň biziň elimizde bar bolan az sanly şygrylary hem şahyryň çeperçilik ussatlygy, kämillik deresi hakynda söhbet etmäge esas berýär.

Andalybyň şygryýetinde gazalçylyk döp esasy orunda durýar. Andalybyň bary-ýogy baş beýtli 3, ýedi beýtli 1, sekiz beýtli 2 hem on bir beýtli 1 sany gazaly şu günki edebiýat ylmyna mälimdir. Onuň täze neşirinde «Mürze Hemdem» dessanyndan üç beýtli 4, dört beýtli 3, baş beýtli 10, alty beýtli 4, ýedi beýtli 1, on bir beýtli 1, on iki beýtli 1, şeýle-de, parsça hem 1, jemi 32 gazaly bellidir. Mundan başga-da, şahyryň «Nesimi» poemasynda 16 (Nesiminiň gazallary bilen bilelikde, olar 8 sany), «Oguznamasynda» 2 şygyr gazal görnüşinde ýazylypdyr.

Andalybyň dessanlarynyň 1991-nji ýyldaky neşirinde ýerleşdirilen dessanlarynda «Leýli-Mejnunda» 10, «Ýusup-Züleýhada» 9, «Babaröwşende» 1, «Zeynelarapda 10 gazala duş gelinýär. (Elbetde bu sanlar şertlidir.). Şeýlelikde, Andalybyň poemalarydyr dessanlarynda jemi 48 gazaly bar. Andalybyň eserleriniň neşir maglumatyna görä, umumy gazallarynyň sany, 80 töweregidir. Bize Andalybyň «Mürze Hemdem» dessany bilen tanyşmak nesip etmedi. Biz bu dessandaky gazalary şahyryň soňky neşiriniň maglumatyndan aldyk. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, gelejekde Andalybyň gazalary ýöriteleýin öwrenilmäge degişlidir. Şunda onuň her bir gazalynyň aruzyň haýsy bährinde hem weznde ýazylandygynyň tablisa maglumatyny getirmek, Andalybyň gazal ussatlygyny kesgitlemäge mümkinçilik berer. Munuň ýörite derňewi talap edýändigini ýene bir gezek tekrarlaýarys.

A. Bekmyradow «Andalyp hem oguznamaçylyk däbi»¹ atly kitabynda Andalybyň «Oguznama» poemasynda «gazalyň içinde gazal döredendigini» aýdyp, yz ýanyndan hem onuň dörtlemäniň a,b,a,b başaşa formasydygyny ýazypdyr. Garaz, bir bada iki pikiri aýdypdyr.² G. Sediwerow A. Bekmyradowyň birinji pikirini ösdürip, onuň kytga gazalydygy hakyndaky garaýşyny beýan edipdir.³ Eger kytganyň beýdiniň dörtdeň aňry geçmeýändigini nazarda tutsaň, onda Andalybyň «Oguznama» poemasyň «Oguz Hanyň Itbarak han bilen söweşi» atly birinji dessanyny we şu dessanyň jemlemesi bolan şahyryň oguz hatynyň ýitmesine ýazan matam-mersiýesini başaşa kapyýalaşýan goşuk-dörtleme hasaplamak mümkindir. Emma bu daşyndan seredeniňde, bogun sazlaşygynda şeýledir. Bu meselede aruzuň bardygyny ýa ýokdugyny hasaba almak gerek. Beýdi dört setir edip ýazsaň goşuk bolýar diýlen düşünje ýokdur. Has kämil çykan gazala sähel owaz berseň aýdymam bolup dur... Umuman, Andalyp öňde hem belleýşimiz ýaly, oňaly žanr gözleginde bolupdyr. Şu gözlegler onuň «Sagdy-Wakgas» hem «Kyssaýy-Pyrgun» poemalarynyň goşukda ýazylmagyna getiripdir.

¹ Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk däbi. – Aşgabat, «Ylym», 1987. 94 sah.

² Şol ýerde 194-195 sah.

³ Sediwerow G. Andalybyň epiki eserlerinde gazalyň käbir aýratynlygy. TYA-nyň habarlary. Gumanitar ylymlary. – Aşgabat, «Ylym», 1992, № 4, 54-61 sah.

Täjik alymy A. M. Mirzoýew gazal hakdaky ilkinji maglumatyň pars edebiýatynyň wekili Muhammet Kabulyň «Haft Kulzum» («Ýedi deňiz») traktatynda duşýandygyny belleýär. Muhammet Kabul gazala şeýle düşündiriş beripdir. «Bilgin, gazal – bu etimologik (sözün gelip çykyşy-A. T.) manysynda söýgini beýan etmek, gyz-geline gatnaşyk diýmekdir. Adalga manysynda gazal – bu bir şygry ölçegi bolup, ýekebara (monorifma) kapyýa bilen birleşdirilen birnäçe beýtlerdir. Gazalda, köplenç, magşugyň owadandygy, aşygyň gaýgy-gussasy we duýgulary beýan edilýär. Didaktiki maslahatlar bolsa şygryýetiň başga bir görnüşlerinde beýan edilýär. Gazal magşuk bilen duşuşyk ýa-da aýrallyk temada başlanýar we şol tema bilen gutarýar. Gazalda gowşak beýtlar bolmaly däl. Her beýt öňündäki beýtden bölünmelidir we güýçli tapawutlanmalydyr»¹.

Andalybyň asyry poetiki gözlegleriň asyry boldy. Özem şu şahyrana gözlegler Andalypdan başlanypdyr. Sebäbi döwür edebi prosese täze talaplary bildiripdir. Çünki orta asyryň çeperçilik gurluşy okyjyny indi kanagatlandyrmak başlapdy. Gazalyň aruz kadasy milli ruhy, döwrüň meselelerini açmakda oňaýsyzdygy, dardygyny üçin sillabiki bogun ölçegli goşuk görnüşine geçilipdir. Orta asyrlaryň dowamynda gazal žanry–goşgy düzülişi şygryýetde esasy orunda bolup gelipdi. Ol edebiýatyň baş şygry görnüşini bolup hyzmat edipdi. Gündogaryň görnükli söz ussatlary öz eserlerini gazal žanrynda ýazypdylar.

Gazal uzak döwrüň dowamynda özüniň tutuş çeperçilik sistemasyny işläp düzüpdir. Şu meselede gahrymanynyň çeper keşbini we häsiýetini açmak üçin ulanylýan çeperçilik serişdelerine aýratyn orun degişlidir. Ol edebiýat ylmynda liriki detallar diýlip hem atlandyryldy. Gazalyň çeperçilik serişdeleri söýgi temasynyň çygrynda has ýiti ýüze çykypdyr. Gazal zenan gозelligini wasp etmekde şygry çeperçilik serişdeleriniň giden bir ulgamyny döredipdir. Gazal romantiki idealy edebiýatyň şygry žanry bolandygy üçin, özüniň çeperçilik serişdelerini hiç bir çäklendirmesiz döredipdir. Sebäbi romantika ynsanyň köňül arzuwy bilen iş salyşýan çeper usuldyr. Edebiýatymyzyň taryhynda X-XV asyrlar romantizmiň «altyn asyry» hökmünde kesgitlenipdir.

¹ Мирзоев Н. А. Рудаки и развитие газалей в X-XV вв. – Сталинабад, 1985, стр. 37

Gazal žanry romantizm metodynyň şygry görnüşi hökmünde ýüze çykyp, ol ilki bada söýgüni beýan etmek üçin ulanylypdyr. Orta asyrlarda gazalyň tematikasy giňeýär. Netijede ahlak-didaktiki, durmuşy, mistiki hem peýzaž gazallary emele gelýär. Gazalda gahryman idealdyr. Durmuşyň özündäki ýaly däl. Adatça, yşky temadaky gazallarda magşugyň owadanlygy wasp edilýär. Onda gyz idealdyr. Onuň sarpasy juda ýokary saklanýar. Aşyk üçin ondan ýokarda, belentde hiç zat durmaýar. Gündogar edebiýatynda gazal zenan gözelligini wasp etmegiň ajaýyp nusgasyny berdi. Zenany şeýle derejede mertebeleşýän edebi žanrlaryň hiç biri gazalyň derejesine galyp bilmedi.¹ Biziň öwrenýän şahyrymyz Andalybyň gazallarynda hem zenan mertebesi juda belent tutulýar.

Andalybyň lirikasyndaky gazallar dünýewi söýgini, magşugyň owadanlygyny wasp edýär. Andalybyň gazallaryny eseriň tematikasy taýdan iki topara bölüp öwrenmek mümkin. Birinjisi dünýewi mazmunly, ikinjisi sopuçylyk mazmunly gazallar. Sopuçylyk mazmundaky gazallar onuň «Nesimi» poemasynda hem «Leýli-Mejnun» dessanynda gabat gelýär.

Andalybyň biziň günlerimize gelip ýeten gazallary esasan, yşky temadadyr. Şahyryň «Çendan-çendan», «Ne bela hup», «Jebri-jepaga», «Reşki-perizady», «Jananyga ýetse» gazallary söýgi temasynda ýazylypdyr.

Şahyryň «Jananyga ýetse»* gazaly özüniň ýokary çeperçiligi bilen tapawutlanýar. Gazalyň setirleriniň içki aruz sazlaşygynyň mäkäm saklanýandygyny görmek bolýar. Andalyp bu gazalynda aruzyň her bir setiriniň stopa sazlaşygyny saklamagy başarypdyr. Bu kada zehinden juda uassatlygy talap edýär. Adatça türki dildäki gazallarda aruz kadalaryny saklamak juda kyndyr. Sebäbi türki diliň aglýunatiw häsiýeti oňa mümkinçilik bermeýär. Şol sebäpli türki dilli gazallaryň öz aruz kadasy emele getirilip, bu kada ýeňilleşdirilipdir. Şeýle ýagdaýy Andalybyň döredijiliginde-de, synlamak mümkindir. Ýöne Andalyp

¹ Bu hakda seret: Täjimow A. Mollanepes. (Ylmy derňewler). – Aşgabat, «MGI», 2010.

*Andalybyň «Jananyga ýetse» gazaly onuň «Ýusup-Züleyha» dessanynda Ýusubyň Züleyhany «toý-tomaşa kylyp, nika birle» alyp, maksatlaryna ýetmegi mynasybetli Andalybyň adyndan aýdylýar. «Andalyp biçäre bularyň şanynda bir gazal aýtdylar» diýen setirler bu şygryň gazal žanrynda ýazylandygyna kepil geçýär. Emma dessanda ol şygry, megerem, göçürijiniň säwligi bolsa gerek, goşuk görnüşinde berlipdir.^{Seret:} Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, „Türkmenistan“, 1991, 214 sah

«Jananyga ýetsede» gazalyň ähli aruz kadasyny, talabyny saklamagyň ussatlygyny görkezipdir.

Ne hoş gündür, musahyplar, kişi jananyga ýetse,
Görüp dürli melamatlar, ahyr dildaryga ýetse.

Çekip renji-muşakgatlar, ki yşk ornunda apatlar,
Görüp ýüz-müň alamatlar, köňül armanyga ýetse.

Pelek ursa oňa şebhun, ýykylsa başyga gerdun,
Görüp ýüz derdi-gam efzun, ýene dermanyga ýetse.

Dil-u janym harap olsa ýolunda müň azap olsa,
Ýanyp, bagrym kebab olsa, ne arman janyga ýetse.

Melek sima, kaddy zyba, gözi ahu, ýüzi hamra,
Bolup çun Andalyp şeýda, güli-handanyga ýetse.¹

Andalyp bu gazalyň içki aruz sazlaşygyny başdan ahyra çenli saklapdyr. Ol esasan, musahyplar-melamatlar, müşakgatlar-alamatlar, şebhun-efzun, harap olsa-kebab olsa, zyba-şeýda görnüşinde sazlaşyp-kapylaşyp gelýär. Bu gazalçylyk däpde seýrek duş gelýär. Munuň özi Andalybyň gazaly kämillik derejede özleşdirendigine güwä geçýär. Şu kämil sazlaşyk Andalybyň beýleki gazallarynda dowamly däldir. Onuň «Çendan-çendan», «Ne bela hup», «Reşki-perizady» atly gazallarynyň diňe birinji beýdinde içki sazlaşyk ýokardaky ýaly kämil derejede bolsa, olaryň soňraky beýtlerinde türki aruzyň adaty sazlaşygy, ýagny, beýdiň setirleriniň arasyndaky açyk, ýapyk, uzyn, gysga, ýarym, bitin bogun sazlaşygy dowam etdirilýär.

¹ Nurmuhammet Andalyp. Şygryrlar hem poemalar. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 37 sah.

Andalybyň «Tap açdy» gazaly peýzaž temada bolup, onda tebigatyň waspy edilýär. Onuň bu eserinde tebigat adaty, tebigy bolşunda beýan edilmeyär. Şygyrda romantiki peýzaž bar. Gazalyň täsin ýordumy bar:

Bahar eýýamy gözden gunçalar gülşende hap açdy,
Saba meşsatasy sünbüliň zülpün ýaýdy, tap açdy.

Görüp sergeşte ahwalyny bezmi-bossan içre,
Tebessümler bilen bilbile güller lagly-nap açdy.

Kerem bilbile eýläp zulmaty-hijr içre galan gün,
Pelek döwri çemeniň her tarapydan aftap açdy.

Şeraby-paýz içip, eşretgähi gülzar era bilbil,
Olup messana gülden nagma düzmek çün rubap açdy.

Diýmäň gül gunçasý güller dem-ä dem bilbilin çarlap,
Harymy-gülşen içre sebz hanydan kitap açdy.

Sunara bilbile zerrin pyýala birle gülşende,
Diýmäňler nesterin leb-ä leb güli-şerap açdy.

Halyl asa özüni ataşy-yşk içre urgan çün,
Biliň, Hak rowzaýy-gülzarydan bilbile bap açdy.

Debistany-çemende tyfl ýañlyg Andalyby-zar,
Ki bismilla okyban ilde hamradan kitap açdy.¹

¹ Nurmuhammet Andalyp. Şygyrlar hem poemalar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 36 sah.

Gazal gahrymany baharyň gelenini wasp edýär. Hawa, bahar gelipdir, gunçalar «gülşende» – gülüstanlykda, gül bakjasynda, «hap açypdyr» – düýş deýin arzuwlar hasyl bolupdyr. «Saba meşşatasy» – säher misli meşşata – gelin-gyzlaryň saçyny bejerýän görküş serenjamçysy bolup «sünbülniň» zülplerini ýaýypdyr hem ol «tap» – gyzgynlyk, ýagtylyk açypdyr-paýlapdyr. Bu bezmi-bostanlygy görüp, başy aýlanyp, göwni göterlen güller bilbile «laglyny»-känini – yşkyny mälim edýär. Çynara gonan bilbil gülşeni wasplaýar, göwni göterilýär. Bilbiliň yşkynyň çyndygy-ýürekdendigi üçin Hak oňa «rowzaýy-gülzarydan» – behişt mekanyndan bilbilge bap – gapy açypdyr. Bu çemenlikde Andalyp misli çaga ýaly, ilde «bismilla okyp» «hamradan» – Hakdan kitap açypdyr. Bellemeli tarapy, gül-gunça, bilbil durşuna simwoliki mazmuna eýe bolup, olar adamyň, onda-da, yşkly adamyň ruhunda açylýar. Tebigat janlandyrylýar, adamlaşdyrylýar. Gül-bilbil gatnaşyklarynda ynsanyň söýgüsi öwürşünli beýan edilýär. Andalyp oba adamy. Şygyrda bugdaý sünbülleriniň açylyşy çeper berlipdir. Andalyp sünbülleriniň zülpuini ýaýmagynda, gunçalaryň gül açan, gülşenliginiň aňyrsynda Allanyň yşkyny görýär. Dünýede hemme zatda yşk bar. Gül bilbiliň, bilbil gülüň yşkynda. Täsin sazlaşyk bar. Hiç hili zulur, zorluk ýok. Şahyr gazalyň ýedinji beýdinde bu ahwaly – tämiz yşky Allanyň mübärekleýändigini, şonuň üçin jennetiň gapysyny açýandygyny aýdýar. Bu gazaly Andalyp kämillik döwründe ýazypdyr. Şahyryň özüniň hem yşky bar. Onuň yşky ylahy-mistiki yşk. Şonuň üçin ol «bismilla» diýip, ilde «hamradan» – Alladan kitap açýar. Andalyp bu gazalda çeper mazmuny ýiti duýguda açypdyr. Gazal şygyr žanrlarynyň içinde iň duýguçylygy talap edýän görnüşdir. Duýgy kemterligi gazalyň çeperçiligini gowşadýan ilkinji sebäpdir. Her bir şygyr görnüşine-de duýgy gerekdir weli, gazala iň hyjuwly duýgy zerur. Gazal häsiýeti belent hem joşgunly duýguda açmagyň iň kämil nusgalaryny özünde jemlemegi başaran şygyr görnüşidir. XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda nusgawy şahyrlarymyz gazal duýguçylygyny goşuga hem müsemmede salyp uly utuş gazanypdyrlar. Edebiýatçy alym Ş. Gandymow yşkyň şahyry Mollanepesiň lirikasynda häsiýetiň açylyşy hakynda gürrüň edip, «Aslynda weli, şygryň mazmuny wakalaryň beýanyndan däl-de, duýgularyň beýanyndan ybarat bolmaly.

Şygry sungatyndan edilýän talap şeýle»¹ diýmek bilen adalatly belleýär. Andalypda häsiýet romantiki açylýar. Romantiki häsiýete bolsa, hyýalbentlik, göçgünlilik mahsusdyr. Andalybyň şu gazalynda hem romantiki göçgünlilik bardyr. Andalybyň şygryýetinde gazal gahrymanynyň ruhubelentlige tarap ädim ädýändigini görmek bolýar. Bu onuň orta asyr gazal gahrymanyndan tapawutly taraplarynyň biridir. Orta asyrlarda gazalçylyk däbinde köplenç, zeýrenjeň gahryman bardy.

Romantizmde gahryman idealdyr. Onuň mekany köňüldir. Şonuň ýaly-da, ol juda arzuwçyldyr. Tersine realizmde gahryman realdyr. Real gahrymanyň jemgyýetde tiplerini-özüne meňzeşlerini tapmak mümkin. Realizmde tipleşdirme bar bolsa, realizmde umumylaşdyrma bardyr. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, orta asyr romantizminiň gazal žanrynda işledilen çeperçilik serişdeleri XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda goşukda hem işledilipdir. Çünki, bu asyrlarda ideal gahryman gazaldan ilki müsemmede, onuň dürli şekillerine hem goşuga geçýär. Döwrüň edebiýatynda real gahrymanly goşuklar bilen bir hatarda ideal gahrymanly goşuklar döreýär. Has takygy, harby-gahrymançylyk hem watançylyk temadaky goşuklara real gahryman mahsus bolsa, yşky temadaky we kasydaçylyk däbe eýerilip döredilen goşgularda ideal gahryman bardy. Munuň özi edebi ösüşde arassa realizmiň ýokdugyny, onuň diňe sosial-durmuşy lirikada ýüze çykandygyny, emma, söýgi şygryýetinde romantizmiň ýaşaýandygyny, dowam edýändigini görkezýär. Oňa mysal edip Mollanepesiň döredijiligini, Keminäniň we ähli nusgalyk şahyrlaryň yşky lirikasyny we söýgi temasyndaky dessanlarymyzy görkezip bolar. Emma gazalyň aruz sistemasynyň-kadasynyň milli ruhy we döwrüň meselelerini açmakda oňaýsyzdygy, dardygyny üçin sillabiki bogun ölçegli goşuk görnüşine geçilipdir. Orta asyrlaryň bütün dowamynda gazal edebiýatyň baş şygry görnüşi bolupdy. Gündogaryň görnükli söz ussatlary öz eserlerini gazalda ýazdylar. Nurmuhammet Andalyp hem gazal žanryna döredijiliginde ýeterlik orun beripdir.

¹ Gandymow Ş. Yşk mülküniň şasy – yşk dünýäsiniň şahyry. «Türkmen dili» gazetini, 2010-njy ýylyň 7-nji apreli.

Nurmuhammet Andalyp gazalyň döpleşen ýordumlaryny işlemekde tapawutlanypdyr. Şahyr Nowaýynyň «Çäbikgine» atly gazalyňa tahmys ýazypdyr. Şu işde görkezilen Nowaýynyň neşirlerinden Andalyp tarapyndan tahmys ýazylan gazalyň original wariantyny tapmadyk. Andalybyň neşiriniň çykydynda onuň asyl nusgasynyň Özbegistanyň YA-nyň Gündogary öwreniş institutynyň golýazmalar fondunda saklanýandygy hakynda maglumat berilýär. Andalyp Nowaýynyň bu gazalyňa nezire baglap, ajaýyp täze bir eseri döredipdir:

Şükür alla, dilberim bolmuş süjük dillikgine,
Şuhy-şeň, näzik eda, mahweş, açyk ýüzlükgine,
Huplar şahy, seriri-husn üze ösrükgine,
«Bir kiçik ýaşlyk nigäri tapmyşam näzikgine,
Segrederde towsanyn meýdan era çäbikgine».¹

Şahyr Nowaýy tarapyndan edebi çeper dolanyşyga girizilen «-gyna», «-gine» morfologik dil çeperçilik serişdesini özboluşly ösdürýär. Aslynda söýgülilik-kiçilik aňladýan «-gyna», «-gine» goşulmasy türki dilleriň gypjak hem garlyk toparlarynda işjeň ulanylýar. Ylmy çeşmelerde dilçi alymlar söýgülilik-kiçilik aňladýan bu goşulmanyň türkmen diliniň eski, surhy, kyraç, çeges şiwelerinde gabat gelip, onuň edebi dile mahsus däldigini belleýärler.² Bu morfologok birligiň häzirler hem şol şiwelerde işjeň, özem iki gezek gaýtalanmak arkaly has hem many ýokundysynyň güýçlendirilip ulanylýandygyny bellemek isleýäris. Andalybyň Nowaýynyň «Çäbikgine» gazalyňa nezire baglamak islegi türkmen dilinde seýrek ulanylýan «-gyna», «-gine» morfologik birligiň ulanylyşyny bilipdir diýmäge esas berýär.

Nowaýynyň «Çäbikgine» gazalyňa XVI asyrdan ýaşan, «Han-hanan» adyna mynasyp bolan belli türkmen serkerde şahyry Baýram han (1500-1578) hem nezire

¹ Nurmuhammet Andalyp. Şygrylar we poemalar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 55 sah.

² Amansaryýew J. Türkmen dialektologýasy. – Aşgabat, 1970.

baglapdyr. Ol Nowaýydan täsirlenip, «Handanginäm» atly (Bu şygry «Huramanginäm» hem atlandyrylypdyr) gazalyny ýazypdyr:

Eý, çemeni-jan ara, serwi-huramanginäm!
Ömür gülüstanyda gunçaýy-handanginäm.

Gözge meni ilmegen, bir nazary kylmagan,
Könlüm alyp bilmegen dilberi-nadanginäm...¹

Ýeri gelende bellesek, Nowaýynyň bu gazalyňa şahyr Wepaýy hem tahmys ýazypdyr. XIX asyr türkmen şahyry Mollanepes Andalybyň Nowaýynyň «Çäbikgine» gazalyňa ýazan tahmysynyň esasynda «Kiçgine» atly muhammesini döredipdir. Özem şunda romantiki duýgy bilen milli duýgynyň bir ýere sygyşandygynyň amaly nusgasyny görkezendigini aýratyn tekrarlap aýdasymyz gelýär. Tekrarlamamyz ýöne ýerden däl. Edebiýat ylmymyzda alymlarymyzyň bir bölegi «romantiki duýgy bilen milli duýgy bir ýere sygyşmaýar» diýen pikiri goldapdylar.

Mollanepesiň «Kiçgine» muhammesiniň deňeşdirme derňewi şahyryň Nowaýynyň hem Andalybyň bu eserini okandygyna, ondan täsirlenip, höwes bilen seslenendigine, neziire bagyşlandygyna kepil geçýär. Nowaýynyň gazalynda liriki gahryman ýekelikde ýar bilen bolan duşuşyk pursatyny monolog häsiýetde aýdýar. Emma Andalypda hem Mollanepesde ýar bilen bolan duşuşyk hereketde hem anyk sahnada beýan edilýär. Neziire baglan zehinler uly akaba Nowaýynyň ulanan «näzikgine», «çäbikgine», «çyngine», «güýçlükine» ýaly söz oýnatamalaryndan ýerlikli peýdalanypdyr.

XIX asyr türkmen edebiýatynyň nusgawy şahyry Misgingylyç Nowaýydyr Andalybyň uly meşhurlyga eýe bolan «Çäbikgine» şygrylaryndan täsirlenip, «Apbakgine» atly şygryny döredipdir. Nowaýynyň edebi täzeçilligi türkmen edebiýatynda uly goldaw tapypdyr.

¹ Baýram han. Türkmen diwany. – Aşgabat, «TMGI», 2000, 47 sah.

Nurmuhammet Andalyp gazalçylyk döpleriniň, umuman, gazal pikirlenmesiniň okyjynyň talabyny kanagatlandyрмаýandygyny duýupdyr. Bolmanda, gazala düşünmek üçin juda sowatly okyjy gerek. Şahyryň töwreginde (sosial sredada) birlän-ikilän adam bolaymasa, esasy köpçülik gazal dünýäsinden daşlaşypdy.

Dowam edýän ýowuz jemgyýetçilik gurluşy Andalyby çeper eseriň pafosy hakynda oýlanmaga mejbur edipdir. Bu diýildigi taryhy döwür şahyra realizmiň talabyny bildirýärdi. Emma Andalyp orta asyr Çündogar edebiýatynyň ideal jemgyýet hakyndaky garaýyşlaryndanam el üzüp bilmändir. Romantiki edebiýatyň Adyl şa hakyndaky idealy şahyry erkine goýmandyr. Şeýle alanynda orta asyr edebiýaty ideal jemgyýetiň, onuň adamlarynyň, ahlak ýörelgeleriniň nähili bolmalydygyny işläp, taýýar edipdi. Şahyryň pikirçe, adamlar onuň ideýalaryny durmuş ýörelgesine öwürseler, onuň gahrymanlaryny nusga edinseler, onda durmuş düzelmeli, zuluma orun bolmaly däl. Orta asyr Çündogar edebiýatynyň Nyzamy, Dehlewi, Jamy, Nowaýy, Ataýy, Lutfy, Hapyz kimin onlarça zehini daş ýarýan ussatlary ideal jemgyýet ideýasyny teswirleýän ajaýyp eserleri döredipdirler. Emma olaryň türk dilde ýazylanlaram, adaty okyja düşünerden agyr bolupdyr. Andalyp halka düşnükli dilde eser döretmegiň zerurdygyna düşünişdir. Ol şunda edebiýatyň ýazuwly däbi bilen agzeki däbini ýakynlaşdyrmalydygyny aňypdyr.

Andalyp döwrüň beýik ideýalaryny bermek üçin şygryýetiň, liriki žanrlaryň darlyk edýändigini hem duýupdyr. Ol döredijiliginiň ugruny poema žanryna gönükdirýär. Iki poemasy – «Oguznamany» hem «Nesimini» mesnewi formasynda döredipdir. Şahyr poemanyň dilini kämilleşdirmek, ony halka ýakyn etmek üçin aladalanypdyr. Şol sebäpli ol goşugy saýlap alypdyr. Goşuk ozaly bilen türkmen edebiýatynyň žanrydy. Andalybyň goşuk žanrynda «Sagdy-Wakgas» hem «Kyssaýy-Pyrgun» poemalaryny döredendigini ýene bir ýola tekrarlaýarys. Munuň özi edebi pikirlenmäniň ösüşinde goşugyň gaýtadan edebi dolanyşyga girizilmegidi.

Şahyr her niçigem bolsa, goşugyň poema üçin ýaramly dældigini duýupdyr. Şonuň üçin onuň bu žanrlarda döreden poemalary möçber taýdan juda bir uly däl. Çünki goşuk tebigaty boýunça lirikanyň žanrydy. Onda iri göwrümlü eser döretmek eseriň çeperçiliginiň gowşamagyna, birsydyrgynlygyň döremegine getiripdir. Andalybyň «Kyssaýy-Pyrgun» poemasynda esasy ýordumyň juda gysgaldylyp alynmagam şunuň bilen baglanyşyklydyr. Biz şahyryň bu eseriniň ýordumy hakynda yzda ýörite durarys. Andalyp ýüze çykan bu çylyşyrymly ýagdaýdan ussatlyk bilen baş alyp çykypdyr. Ol dessan žanryny edebi dolanyşyga girizip, onda hem goşugy, hem kyssany ussatlyk bilen ulanypdyr. Netijede, ol dessan žanrynyň başlangyjyny goýupdyr. Şeýlelikde, çeper eseriň dili meselesiniň, ýagny, halka düşnükli bolan dilde eser döretmegiň kyn çözüdini ussatlyk bilen tapypdyr. Ol çözügüt döp hökmünde edebiýata ornapdyr. Dessançylyk däbe eýerilip döredilen eserleri häli-häzirlerem türkmen hem türk halklar söýüp okaýar.

Nurmuhammet Andalybyň döredijiliginde Çündogar edebiýatynda meşhur bolan müsemmet žanrynda ençeme şygrylar döredilipdir. Şahyryň müsemmetleri hakynda A. Bekmyradowyň «Müsemmet – merwerit düzmek ekeni»¹ atly makalasynda ýörite durulýandygy üçin, bu hakda uzak durmakçy däl. Müsemmet orta asyr gazalçylyk edebiýatynda gazaldan soň esasy ýörgünli žanrlaryň biri bolupdyr. Ol gazalyň misraglarynyň-setirleriniň sanynyň artdyrylmagy bilen ýasalýar. Edebiýatçy alymlar A. Meredow bilen S. Ahallynyň «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğünde» müsemmet hem onuň dürli görnüşleri, başgaça atlandyrsak şekilleri barada degerli maglumat berlipdir.² Müsemmet arap sözi bolup, ýüpe düzülen göwher we dür däneleri diýmekdir. Ol adalga manysynda şygry düzmegiň bir görnüşidir. Müsemmet dürli temada ýazylypdyr. «Bu formada şygryň her bendi özara kapyýalaşýan bir topar misragdan (setirden) düzülýär. Ol misraglar üçden tä ona çenli bolup bilýär. ...Müsemmediň bendiniň setir sanyna garalyp, ol müselles, murabbag, muhammes, müseddes, musabbag, müsemmen, mutassag, we muaşşar ýaly toparlara bölünýär. Emma bularyň hemmesiniň umumy

¹ Bekmyradow A. Müsemmet – merwerit düzmek ekeni. Edebi miras – ebedi miras. Makalalar ýygındysy. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1992, 114-124 sah.

² Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1988, 252 sah.

ady müsemmetdir.»¹ Andalybyň lirikasynda «Ýaryň Pyragy» şygry müsemmediň murapbag şekilinde ýazyp, murapbag tezmindir. Şahyr bu eserini Meşrebiň murapbagynyň esasynda döredipdir. Onuň «Öwrüleý», «Dilber» şygrylary müsemmediň muhammes, «Ne ajaýyp, ne kyýamat» goşgusy müsemmediň müseddes şekilinde ýazylypdyr. Andalybyň poemalarydyr dessanlarynda bu žanr ýörgünli ulanylypdyr. Andalybyň müsemmediň muhammes şekiline köp üns beripdir. Andalybyň dessanlarynda müsemmediň beýleki görnüşlerine hem gabat gelinýär. Müsemmediň ýazylymagy şahyryň beýan etmek isleýän pikirine gazalyň darlyk etmegi bilen düşündirmek bolar. Zehinde şahyrana duýgy, hyjuw, joşgunlylyk näçe ýiti bolsa, şonça-da, müsemmediň uly görnüşleri ýazylypdyr. Müsemmet zehiniň şahyrana duýgusynyň joşgunyny kesgitleýän žanrдыr. Şundan çen tutup, Andalybyň ýiti şahyrana joşgunly şahyr bolandygyny aýtmak mümkin. Andalybyň dessanlarynda müsemmediň dürli şekillerini ulanmagy, okyjyny hem diňleýjini ýadatmazlykda, eseriň özüne çekijiligini, täsirliligini gazanmakda ajaýyp edebi serişde bolup hyzmat edýär. Sebäbi goşukdaky hem müsemmetdäki gahrymanyň ruhy hyjuwy birmeňzeş dälđir. Şahyr dessanlarynda wakalaryň has çylşyrymlaşýan, gahrymanyň içki hyjuwynyň has ýiti çykmalý ýerlerinde bu žanra ýüzlenipdir. Şunuň özi hem Andalybyň ussatlygynyň ýüze çykyşynyň bir görnüşidir. Andalyp şygryýetde milli müsemmetçilik däbi esaslandyrypdyr diýmäge doly esas bar. Sebäbi XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda bu žanr esasy kesgitleýji orunda boldy. Asyryň nusgawy şahyrlarynyň ählisinde müsemmede, ylaýta-da, onuň muhammes şekiline gabat gelmek bolýar. Andalybyň «Dilber» muhammesi aýratyn üns bererlikdir. Andalyp «Dilber» şygrynda müsemmetçiligiň belent derejesine galypdyr:

Gurban olam göz üzre badam gabaga, dilber,
Görgeç meni ýapyşdy gamzaň pyçaga, dilber.
Laglyň meýiden içmeý düşdüm aýaga, dilber,
Bolgaý ne nowg halym ýetgeç dowaga, dilber,

¹ Şol ýerde 252 sah.

Görşümüz ýaly, şahyr bu muhammesinde çeperçiligiň kâmil nusgasyny döredipdir. Bu şygryda goşugyň milli ruhy duýulýar. Muhammes gazaldan ýasalan-da bolsa, ol täze mazmuna eýe bolupdyr. Gazalda gahryman adaty monolog aýdýar. Onuň ýordumynda aýralyk beýan edilýär. Liriki gahryman mydama hijranda. Ol ýara duşuşyny, magşugyň özüni görmeýşini, ýeke goýuşyny, rakyp bilen bolşuny beýan edip, bar günäni pelegiň boýnuna goýýar. Ol ejiz, çäresiz, göwnüçökgün adam. Orta asyr romantizminde milli ruh ýokdy. Umumy gündogarlydy. Andalyp muhammesde, bolsa-da, «Dilber» şygrynda orta asyr edebiýatynyň şu däbini bir gyrada goýup, uly täzeçillik girizipdir. Birinjiden, şahyr muhammese milli ruh çaymagy başarypdyr. Ol ozaly bilen muhammesiň dilinde ýüze çykypdyr. Ikinjiden, gahrymanyň psihologiýasy türkmeniňki, ol gönümel, dogrusyny aýdýar, okgunly, gahrymanyň häsiýeti janly hereketde açylýar. Üçünjiden, şahyr gahrymanyndan göwnüçökgünligi, çäresizligi, ejizligi aýrypdyr. Bu gahrymanyň basan ýerinden ot çykyp dur. Muhammesiň gahrymanynyň ruhy belent. Ondaky azda-kände duýulýan ejir çekmäniň wagtlaýyndygy duýlup dur. Okyjy aşyk gahrymanyň dilberiniň yşk bilen jogap berip, söýjegine ynanýar.

Andalybyň muhammese şeýle derejede täzeçillik girizmegini edebi döredijilik makullapdyr. Ondan ylham alnyp Zeliliniň, Mollanepesiň, Mätäjiniň «Dilberimleri» yzly-yzyna döräpdir. Biz bu şahyrlaryň adybir muhammeslerini çeper täsiriň has düşnükli bolmagy üçin agzaýarys. Emma çeper täsir örän giň düşünje, biz ol barada öňde aýdypdyk. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda hut, şu ruhly goşgular onlarçadyr. Gep olaryň dürli-dürli atlandyrylmagynda däl. Andalybyň şu şygrynyň ruhunda ýazylan goşgy-muhammes tas hemme şahyrda diýen ýaly bar. Şu ýerde ýene bir zady belläsimiz gelýär. Öň şahyrlar öz ussatlygyny barlap görmek üçin tahmys ýazan bolsalar, indi saýlap alan şygryna nezire baglamak däbi örneýär. Onuň başynda Andalybyň

¹ Nurmuhammet Andalyp. Şygryrlar we poemalar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 39-41 sah.

durýandygy bellärligidir. Andalybyň muhammesde ruhubelent, milli hem joşgunly gahrymanyň häsiýetini açmagyny okyjylaram, özünden soňky kespdeş şahyrlaram oňlapdyr. Türkmen muhammesleri edebiýatymyzyň uly baýlygydyr. Onuň edebi žanr hökmünde rowaçlanmagynda Andalybyň hyzmaty bimöçberdir. Biziň hasaplamalarymyza görä, Andalybyň şygryýetinde müsemmediň muhammes şekilinde 9 şygyr bolup, olaryň 3-si pars dilinde ýazylypdyr. Mundan başga-da, Andalyp «Ýusup-Züleýha» (4 sany), «Leýli-Mejnun» (20), «Baba Rõwşen» (3), «Zeýnelarap» (8) dessanlarynda muhammes şekilinde şygyrlar döredipdir. Onuň döredijiliginde murapbag şekilinde hem şygyrlar bolup, olaryň sany juda çäklidir. Andalypda müsemmediň müseddes şekilinde ýazylan şygyrlaryna hem gabat gelmek bolýar.

Nurmuhammet Andalyp Çündogar edebiýatynda ýörgünli bolan dürli şygyr žanrlaryna we görnüşlerine ussatlyk bilen erk edip bilen şahyr. Onuň döredijiliginde türkmen edebiýatynyň XVIII-XIX asyr taryhynda seýrek gabat gelýän müstezat şygyr görnüşine-de gabat gelinýär. Müstezat hakynda edebi çeşmelerde şeýle maglumat berlipdir: «Müstezat – türki halklaryň orta asyr we klassyky edebiýatynda duş gelýän şahyrana formalarynyň biridir. ...Bu formada şygryň her bendi bir beýtden ybarat bolýar, ýöne her misragyň yzyndan ýene bir ýarym setir bölek artdyrylýar. Şeýlelikde, müstezadyň bitewi bir bendi dört bölekden – setirden ybaratdyr. Doly setirleriň, şeýle hem ýarym setirleriň özara kapyýalaşmagy şertdir, olaryň kapyýalaşyş tertibi edil gazalyň kapyýalaşyşy ýalydyr. Müstezadyň uzyn we gysga setirleri many jäheden-de biri-birine baglydyrlar.»¹ Biziň hasaplamalarymyza görä, Andalybyň «Nesimi» poemasynda 1, dessanlarynda: «Leýli-Mejnunda» 4, «Ýusup-Züleýhada» 1, «Babarõwşende» 1 müstezat bar. Biz sanlaryň şertlidigini, gözlegleriň dowamynda onuň sanynyň üýtgejekdigini belleýäris.

Edebiýatçy alym A. Bekmyradow «Andalyp hem oguznamaçylyk däbi» atly kitabynda şahyryň «Ýusup-Züleýha» dessanynda bary-ýogy ýeke ýerde gabat gelýän müstezadyny gazalyň täze bir formasy hasaplap, ony Andalybyň «gazalyň

¹ Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1988, 253 sah

içinde gazal döretmegi»¹ hökmünde düşündiripdir. Megerem, alym bu pikire gelende müstezadyň öňünden gelyän şu setirlere esaslanan bolmaly: «Işikden bir seda çykdy. Ýakup alaýhys-salam gulak tutdular, erse, birew bir nemerse okyrdy. Gazal kasyt bu turur:

Ýakup nebi, menden saňa bir türpe habar bar,
Jananyň emesmu?
Ady ki Ýusup, jümle-jahan oňa hyrydar,
Ol janyň emesmu?

Ýüz nala bilen nama sizge iberdi,
Görgen süteminden.
Arz eýledi, ýat eýlesin, ol piri-kuhen sal,
Dermanyň emesmu?»²

Bu ýerde gelyän «gazal» şygry adalgasy manysynda bolman, şygry-habar manydadyr. «Kasyt» sözünüň «habarçy, çapar, sargyt äkidiji» manysy bar. Bellemeli ýeri, Andalyp dessanlarynda gazal sözünü şygryň adalgasy manysynda däl-de, köplenç nama-habar-şygry manysynda ulanýar.

Alyşir Nowaýy müstezadyň türki halklaryň arasynda meşhurdygyny belläpdir: «Ýene bu halk (türki halklar) arasynda bir surud bar ekendir, kim hezeji-müsemmeni-ahraby-mahzuf wezninde aňa beýt baglap, beýtniň misragydan (setirinden-A.T.) soňra hem ol bahrnyň iki rüknün ezafa kylyp (goşup), surud nagamatyna (aýdym-saz nagmalaryna) rast (dogry-A.T.) keltürürler ermiş we any müstezat diýrler ermiş.»³ Üns beren bolsaňyz, Nowaýy bu şygry görnüşini aýdym-saz sungaty bilen baglanyşdyrýar. Andalyp hem müstezady, esasan, dessanlarynda ulanypdyr. Dessan bolsa diňe bir okamak üçin däl, ol ozaly bilen diňlemek üçindir. Bu babatda edebiýatçy alym A. Şyhnepesowyň pikiri juda gymmatlydyr: «Adamzat taryhynda şu wagta çenli mälüm bolan edebiýat iki görnüşe bölünýär:

¹ Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk däbi. – Aşgabat, «Ylym», 1987, 93-94 sah.

² Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 179-180 sah.

³ Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1988, 253 sah

okamak üçin döredilen edebiýat hem-de diňlemek üçin döredilen edebiýat. Türkmen dessanlary şularyň ikinjisine girýär. Olar okyja däl-de, diňleýjä niýetlenendir.»¹ A. Şyhnesowyň dessanyň diňleýji üçin ýazylýandygy baradaky pikirini iki elläp goldaýarys. Ýöne onuň okyja niýetlenmeýändigini hakyndaky pikiri böwrüni diňledýär. Näme üçin edebiýatyň üçünji bir görnüşi bolmaly däl. Edebiýatyň üçünji görnüşi dessan bolup, ol hem okyja, hem diňleýjä niýetlenipdir. Emma Andalybyň dessançylyk däbi rowaçlandyrmagynda onuň aýdym edilip aýdylmak mümkinçiliginiň esasy orunda durandygyny inkär etmek bolmaz. Şu işiň şahyryň ýaşan zamanyna bagyşlanan bölümünde görüp geçişimiz ýaly, ata Watana täzeden dolanyp gelip, mydamalyk oturym ýer gözläp, göçüp-gonup ýören halkyň aňyna diňe aýdym-sazyň üsti bilen täsir etmek mümkindi. Sebäbi aýdym-sazyň dili düşnükli. Ajaýyp mukamlaryň owazy halkyň göni ýüregine barýardy. Hawa, şahyr muny duýupdyr. Şonuň üçin ol edebi eseriň dil hem žanr reformasyny geçirip, uly täzelik döredipdir we üstünlik gazanypdyr.

Nowaýy müstezadyň aýdym-heň üçin ýazylýandygyny, özem onuň türk halklarda meşhurdygyny ýörite nygtapdyr. Edebi žanrlara juda oýlanyşykly hem döredijilikli çemeleşen Andalyp müstezadyň bu hyzmatyndan habarly bolupdyr diýmäge doly esas bar. Sebäbi Andalyp örän okumuş adam. Şonuň üçin ol müstezady öňden gelýän däbe eýerip dessanlarynda ulanypdyr. Emma ikinji bir ýagdaýy hem unutmak bolmaz. Biz A. Meredowyň we S. Ahallynyň pikirlerine salgylanyp, müstezadyň orta asyrlarda we nusgawy edebiýatda duş gelýändigini aýdypdyk. Ýöne onuň diwan edebiýatynyň höküm süren ýeri bolan orta asyryň köşk bezmleleriniň bezegi bolandygyny hem aýtmak gerek. Emma Andalybyň uly hyzmatynyň netijesinde aýdym üçin müstezadyň ýerine sillabiki bogun ölçegli goşuk geldi. Şonuň üçin müstezadyň sillabiki-tonik sazlaşygy bolsa-da, oňa bolan zerurlyk aradan aýrylýar. Ýöne şahyr bir-ä, däbe eýerip, ikinjidenem, okyjydyr diňleýjisini ýadatmazlyk üçin eseriň käbir ýerinde müstezat ulanypdyr.

Aslynda gazal hem onuň esasynda döredilen şygyr görnüşleri aruz kadaly sillabiki-tonik (ses) sazlaşyklydyr. Şonuň üçin olarda owazlylyk güýçlüdir. Kämil

¹ Şyhnesow A. Andalybyň pelsepe dünýäsi. «Edebiýat we sungat» gazetini, 2010-njy ýylyň 29-njy ýanwary.

ýazylan gazallaryň aňsatlyk bilen áýdyma öwrülmeň mümkinçiliginiň bardygyny inkär etmek bolmaz. Ýöne onuň üçin gazalyň sözlük düzümi hem arassa türkmen sözlerinden ybarat bolmalydyr. Emma arassa türkmen diliniň hasabyna, arap-pars sözlerini ulanmazdan aruzy saklamak juda kyn. Şonuň üçin onuň ýerine goşuk goşgy düzüliş kadasy geldi. Emma oňa seretmezden, müstezat XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda seýregrägem bolsa, gabat gelýär. Andalybyň döredijiliginde müstezat juda çäkli ýagdaýda ulanylypdyr.

Ne jan sen, eýa ähli-beşer, adamy-bihuş,
Mestana ýatyp sen.
Jandan hem azyzrak görünir sen şeh dilkeş,
Mähnetge batyp sen.
Ahy-şereriň janyň bilen tutaşypdyr,
Otlug nepesiň bar.
Neden seniň päkize diliň boldy muşewweş,
Aýtgyl, ne etip sen?
Halgyň kurulyp, agzyň dola badaýy-zährab
Ganlyg jigeriň suw.
Kaýsy senem elgiden içip badaýy-ba yşk
Aklyň unutyp sen...¹

Ýokarky setirlerden hem görnüşi ýaly, gazalyň her misragynyň arasyndan ýarym setir getirilmek bilen beýdiň umumy stopa sany artdyrylýar we ol áýdyma heň bermeklige uýgunlaşdyrylýar. Netijede beýtler belli bir derejede bende goýlaýlaşdyrylýar. Emma barybyr müstezat milli áýdym-saz sungatymyzyň esasy žanryna öwrülip bilmändir. Sebäbi onuň aruz kadasyndan başga-da, sözlük düzüminde arap-pars sözlerine orun berlipdir. Emma áýdyma öwrülmeli şygryň sözleri halka düşnükli bolmalydyr. Şonuň üçin Ýunus Emre (1240-1320) şygrylaryny áýdyma niýetläp döredipdir. Sebäbi Ýunus Emräniň özi aşyk edebiýatyny esaslandyryjydyr. Bu edebiýatda sopy şahyryň goşgy goşmagy, saz

¹ Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 48-49 sah.

çalyp bilmegi hem ony halkyň arasynda ýerine ýetirmegi hökmany talap bolupdyr. Hut şonuň üçin Ýunus Emrāniň döredijiligindäki gazallarda arap-pars sözleri mümkin boldugyndan az ulanylypdyr we her beýt sazlaşyk tarapdan ýedi bogunly goşuga meňzedilip döredilipdir. Bu bolsa onuň aýdyma öwürlmek mümkinçiligini ardyrypdyr:

Munça köňüller alan // jahana soltanmysyň,
Hökmüň janlar içinde // jan içinde janmysyň.

Nazaryň müň jan alar // derdiň ýürekde galar,
Gören özünden gider // aşyga gyýanmysyň.¹

Şu ýerde Andalybyň gazallarydyr tahmyslarynyň dili hakynda ýörite durmak derwaýysdyr. Andalybyň şygryýetiniň dili hakyndaky söhbetimizde edebiýat ylmymyzdaky «çagataý dili» düşüňjesini aýdyňlaşdyrmak derwaýysdyr. Orta asyr türki dilindäki şygryýet hem-de käbir XVIII-XIX asyr türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijililigi (Azadynyň «Wagzy-Azat», Abdyssetdar Kazynyň «Jeňnama» poemalary we başgalar.) çagataý dilinde ýazylan hasaplandy. Şu bakymdan Andalybyň gazallarynyň hem tahmyslarynyň we «Oguznama» hem «Nesimi» poemalarynyň dili çagataýça hasaplanylmalý bolýar. Emma munuň özi nädogrudyr.

«Çagataý dili» düşüňjesi XX asyrda döreýär. Edebiýat ylmy Nowaýynyň diliniň çagataýçadygy hakyndaky pikiri orta atdy we bu uzak wagtlap dowam etdi. Çagataý dili düşüňjesi akademik N. A. Kononow tarapyndan ylmy dolanyşyga girizilipdir. Orta asyr türki halklarynyň diliniň mongol Çingiz hanyň oglunyň ady bilen atlandyrylmagy Çündogar edebiýatynyň öwrenilişinde uly hata diýip düşüňýäris. Hormatly Prezidentimiziň Permany esasynda 2009-njy ýylyň 11-13-nji martynda Aşgabatda «Seljuklar döwrüniň edebiýaty we medeniýeti» atly halkara ylmy maslahat geçirildi. maslahatda doganlyk Özbegistan döwletinden gelen alymlar B. Şeripow bilen J. Hoşnyýazow «çagataý dili» termininiň ýerine «eski

¹ Ýunus Emre. Söýeliň söýüleliň. – Ankara, 2000, 25 sah.

uzbek tili» – «köne özbek dili» adalgasynyň ulanylýandygyny habar berdiler. Emma munuň özi türkologiýa derejesinde dogry däldir. Sebäbi her bir türki halk şol bir dili dürlüçe atlandyrsa, bulaşyklygyň dörejekdigi ikuçsuzdyr. Käbir türkmen alymlary bu dili köne türkmen dili görnüşinde atlandyrmagy dogry tapýarlar. Edebiýatyň taryhynda ýüze çykan türki diliň sözlük gorundaky oguz ýa gypjak dil birlikleriniň göterim hasabyny kesgitlemek türkologiýa ylmynyň wezipesidir. Ýöne, eýýämden, onda oguz-türkmen sözleriniň agdyklyk edýändigini hakyndaky habarlar bizi begendirýär.¹ Häzirki wagtda hem ortalyk türki dili döretmek barasyndaky pikirleriň bardygyny ýatladyp², diliň emeli ýol bilen döredilmeýändigini nygtamak isleýäris. Aslynda-ha, «çagataýça dili» düşünjesinde diliň göz önünde tutulmagynyň özi juda şertlidir. Sebäbi beýle dil ýok. Munuň şeýledigini dilçi alym A. P. Poseluyewskiniň bu düşünjäni «çagataý edebi dili diýilýäniň...» görnüşinde aňlatmagy-da tassyklaýar: «Orta Aziýada çagataý edebi dili diýilýäniň güýçlenmegi bilen baglanyşykly XV-XIX asyrlaryň türkmen ýazuw dili onuň täsirine düşüpdür.»³ Bu hakynda türkmen diliniň grammatikasynda maglumat berlipdir.⁴ Aslynda «çagataý dili» ýok, umumy türki dil bar. Türki diliň çagataý ýazuwy bar. Ol türki edebi diliniň çagataý ýazuw kadasydyr. Edebi diliň çagataý ýazuwynda garlyk-çagataý täsiri güýçlüdir. Çündogar edebiýatynda Nowaýynyň ýazuw dili muňa mysaldyr. Biziň öwrenýän şahyrymyz Andalybyň gazallarydyr tahmyslary hem «Oguznama» we «Nesimi» poemalary, Azadynyň «Wagzy-Azat», Abdyssetdar Kazynyň «Jeňnama» poemalary türkmen diliniň çagataý, başgaça atlandyrsak, kitaby usulynda ýazylypdyr. Türkmen edebi diliniň oguz ýazuwynyň hem bardygyny bellemelidir. Onda oguz-türkmen täsiri güýçlüdir. Ahmet Ýasawynyň dilinden gözbaş alýan edebi diliň bu ýazuwynda Andalyp «Sagdy-Wakgas» hem «Kyssaýy-Pyrgun» poemalaryny,

¹ Bu hakda Hormatly Prezidentimiziň Karary esasynda 2010-njy ýylyň 10-12-nji martynda Türkmenabat şäherinde geçirilen «Gündogar Türkmenistanyň mirasy orta asyr medeniýetleriniň ulgamynda» atly halkara ylmy maslahatda özbek alymy A. Rahmanowyň çykyşynda aýdyldy. Şeýle-de: Kerimow B. «Oguznamanyň» we Magtymgulynyň dilini dünýä diline öwürmegiň ýoly. Oguznama ýordumy – taryhy we medeni çeşme hökmünde. (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany). – Aşgabat, 2010, 95sah.

² Каримов Б. Р., Муталов Ш. Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. – Ташкент, «Фан», 2008.

³ Поцелуевский А. П. Диалекты туркменского языка. – Ашхабад, 1936, стр: 28.

⁴ Türkmen diliniň grammatikasy (morfologiýa). – Aşgabat, «Ruh», 2000.

muhammeslerini, dessanlaryndaky goşuklaryny ýazypdyr. Bu dil orta asyr türkmen edebiýatynyň hem dilidir.

Andalybyň tahmyslarynyň diliniň agyrlygy ozaly bilen onuň hut tahmys žanrynda ýazylandygy üçindir. Oňa düşünmek üçin tahmys žanrynyň tebigatyna düşünmek gerek. Tahmys başga bir şahyryň gazaly esasynda muhammes ýasamakdyr. Edebiýatçy alymlar A. Meredow bilen S. Ahally tahmysy düşündirip şeýle ýazýar: «Munda şahyr gazalyň her bir beýdiniň öňünden şonuň kapyýasyna kybapdaş, ölçegine laýyk hem-de many jähetden baglanyşykly öňünden üç setir goşýar. Şeýlelikde, başlemäniň bir bendi emele gelýär.»¹ Türkmen edebiýatynda Andalyp iň köp tahmys ýazan şahyrdyr. Onuň Alyşir Nowaýynyň on ýedi, Muhammet Fuzulynyň iki, Abdyrahman Jamynyň, Wepanyň, Habybyň, Ubeýdiniň, Bidiliň hersiniň bir gazalyna ýazan tahmyslary biziň günlerimize gelip ýetipdir. Şahyryň külliýetiniň saklanyp galmandygy hem onuň eserlerini agtarmagyň dowam edýändigini üçin bu sanlar şertlidir. Her niçigem bolanda, Andalyp tahmysçylyk däbe aýratyn üns beripdir.

Edebiýaty öwreniş ylmynda Andalybyň tahmysa aýratyn üns bermegini, şahyryň öz döredijilik ussatlygyny halypa şahyrlaryň döreden eserleri bilen deňeşdirip görmek islegi bilen düşündirildi. Ýöne öňde-de, belleýşimiz ýaly, Andalybyň Nowaýa ýazan tahmyslarynyň sany on ýedi. Eger şahyr Nowaýynyň gazallaryna tahmys ýazmagyň hötdesinden gelen bolsa, onda ol, hakykatdanam, kâmil çykypdyr. Şeýle seretseň, onuň atlaryny agzan beýleki şahyrlarymyzyň gazallaryna tahmys ýazmagyň zerurlygy aradan aýrylýar. Emma Andalyp bu däbi dowam etdiripdir. Biziň pikirimizçe, Andalyp tahmysy diňe bir öz ussatlygyny synap görmek, ýa bolmasa kâmilleşmek maksady bilen ýazmandyr. Şahyryň tahmys ýazmagynyň sebäbini diňe şygryň tehnikasyna baglap goýmaklyk ýeterlik däldir.

Şahyryň tahmyslarynyň temasy iki topara bölünýär: dünýewi hem sopusylyk-mistiki mazmundaky tahmyslar. Andalybyň sopusylyk lirikasy henize çenli öwrenilmändir. Şahyr sopusylyk bilen içgin gyzyklanypdyr. Özem ol

¹ Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1988, 366 sah.

kubraçylyk hem nagyşbendiçilik tarykatyna uýupdyr. Biz bu barada indiki bölümlerde ýörite durarys. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, şahyr ruhy medet isläp, hala düşmek üçin zikir çekende, hylwata berlende – tarykaty geçmekde halypalarynyň ruhuna ýüzlenip, olaryň gazallaryna tahmys baglapdyr. Şahyryň tahmys ýazan gazallarynyň agramly bölegi mistiki mazmundadyr we olarda sopy gahryman bar. Ol gahryman Allany senalap, panydan nalap otыр. Ine, şu gahryman Andalyby özüne goşulmaga – tarykatyna çagyryр. Şeýlelikde, hut, sopusylyk temanyň hasabyna şahyryň tahmyslarynyň sany artyp gidip otыр. Biziň pikirimizçe, Andalybyň tahmyslarynyň sany has köp bolmaly. Sebäbi ylahy-mistiki gahrymana diri gaýyplardan, öten halypalaryň ruhundan medet dilemek mahsusdyr hem bu sopusylyk edebiýatynda däbe öwrülipdir. Indi Andalybyň tahmyslarynyň dili hakyndaky söhbetimize dolanalyň.

Bilşimiz ýaly, tahmys ýazýan şahyr, saýlap alan gazalynyň her beýdiniň öňüne özüniň üç setirini goşýar. Netijede muhammes döreýär. Müsemmet žanrynyň muhammes şekilinden tapawutlylykda tahmys-muhammesi döretmäge iki şahyr gatnaşýar. Tahmys ýazýan şahyr saýlan gazalynyň temasyny, ideýasyny, mazmun-çeperçiligini doly saklaýar. Ol bu babatda tahmys baglaýan şahyrynyň gazalyňa eýerýär. Onuň hyzmaty gazaldaky pikiri liriki ýordumy giňeltmegiň hasabyna baýlaşdyrmagynda ýüze çykýar. Her beýde goşulýan üç setiriň hasabyna sýužetiň-ýordumyň örüsi giňeýär. Mazmun ýordumyň giňelmeginiň hasabyna has çuň açylýar. Netijede düýbünden täze eser döreýär. Tahmys ýazmagyň täze bir gazal ýa muhammes döretmekden juda kyndygyny bellemek gerek.

Tahmysda artdyrylýan setirler şygryň ähli talabyny saklamalydyr. Ideýa-mazmun, çeperçilik babatynda goşulýan setirler gazalyň beýdiniň derejesinde kämil bolmagy hökmany talap bolupdyr. Artdyrylan setirleriň gazal beýtlerine birikmesiniň sepi bildirilmeli däldir. Munuň üçin ilki bilen, şahyr kimiň gazalyňa tahmys baglaýan bolsa, şol şahyryň dilinde gürlemelidir. Onuň ulanan çeperçilik serişdelerinden, liriki detallaryndan ussatlyk bilen peýdalanmagy başarmalydyr. Şonuň üçin onuň tahmys ýazýan şahyrynyň döredijiligini çuňdan özleşdirmegi hem onuň derejesine galmagy zerurdyr. Şu ýerde şahyrlaryň sözlük gorlarynyň bir

meñzeş däliligini aýtmagymyz gerek. Andalyp Nowaýynyň hem beýleki tahmys baglan şahyrlarynyň döredijiligini örän içgin öwrenipdir. Bolmasa ol şeýle kämil derejede tahmys ýazmagyň hötdesinden gelip bilmezdi. Onuň üçin tahmys baglaýan gazalynyň dilini diňe bir öwrenmegiň entek, ýeterlik däliligini nygtamalydyrys. Zehiniň tahmys ýazýan şahyrynyň ruhy dünýäsinde ýaşamagy gerek. Şu meselede Andalyp bilen Nowaýy juda biri-birine ýakyndyrlar. Bellemeli tarapy, tahmysda şahyr şygryýete öz talaby bilen çemeleşmeýär. Ol bu babatda tahmys baglaýan şahyrynyň çeperçilik mekdebine hem dünýäsine doly boýundyr. Bu onuň mertebesini asla peseltmeýär. Tersine, ol şahyry täze belentliklere alyp çykýan edebi çeperçilik däpdir. Şu sebäplere görä hem Andalybyň tahmyslarynyň dili onuň öz dili dälidir. Ol dil kimiň gazalyňa tahmys ýazylýan bolsa, şol şahyryň dilidir. Başgaça aýtsak, ol şahyryň özüniň döreden çeperçilik önümi dälidir. Ýöne ol zehiniň arassa şahyrana däbiň içinde galan belentligidir. Bu şahyryň, gürrüňsiz ussatlygydyr. Andalyp bilen Nowaýynyň arasynda 160 töweregi ýyl bar. Şu döwrüň içinde ýazuwly edebiýatyň dili millilige tarap uly ädim ätdi. Ýazuwly edebiýat halkyň gündelik durmuşynyň talaby bilen ýaşamaga uýgunlaşýardy. Emma Andalybyň tahmyslarynda tahmys ýazýan şahyrynyň dilinde gürlemegi tahmysçylyk däbiniň ilkinji talabydy:

Wah, ne apatdyr ki ol gäh ýygldar, gäh güldürer,
Nutkudan jan berse, fettan gözlerinden öldürer,
Pertowy-husny kuýaş ýañlyg jahany doldurar,
«On sekiz ýyl diýme, ýüz segsen ýyl olsa öldürer,
Husn şahy bu belalar kim göz-u gaşyndadyr».¹

Bu muhammes Andalybyň Nowaýynyň «On sekiz ýaşyndadyr» atly gazalyňa ýazan tahmysyndan alyndy. Andalyp Nowaýynyň gazalçylyk däbiniň talaplaryny doly saklapdyr. Bu bentde gazal beýdiniň öňünden artdyrylan üç setir hiç bir

¹ Nurmuhammet Andalyp. Şygryrlar we poemalar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 53 sah.

jäheden gazalyň setirlerinden peslemeýär hem tapawutlanmaýar. Andalybyň öňünden getirýän üç setirinde gazal pikirlenmesi dowam edýär. Şunda ol Nowaýynyň ulanýan çeperçilik serişdelerinden peýdalanýar. Nowaýy on sekiz ýaşyndaky magşuk gyzy «husn şahy» –»owadanlygyň şasy» hasaplaýar. Onuň «göz-u gaşynyň» görki aşyga bela baryny inderipdir. Bu ýerde Nowaýy gaşy – ýaý, gözi (kirpigi) – ok manysynda beripdir. Şonuň üçin aşyk magşugyň gözi-gaşy bar belanyň sebäbi diýýär. Özem Nowaýy magşugynyň gözelligini onuň ýaşlygynda, wagtlaýyn diýip düşünmeýär. Magşuk şahyryň aýdyşy ýaly, ýüz segsen ýaşasa-da, husny-görki bilen aşygyny öldürer. Andalyp Nowaýynyň gazallarynda ulanan çeperçilik serişdelerini peýdalanmak bilen waspy ýetirilýän gözeliň owadanlygyny has-da, täsirli beýan edýär. Şunda şahyr orta asyr romantizm edebiýatynyň dürli detallaryny ýerlikli ulanýar. Romantiki edebiýatda sentimentallyk-duýguçylyk juda ýokarydyr. Muny bentde «wah» ümlüginin getirilmegi hem tassyklaýar. Hut, ýekeje ümlügiň üsti bilen aşygyň çäresizdigi mälim edilipdir. Şahyr usadynyň pikirini magşugyň kä agladyp, kä güldürüp, «nutkudan»- sözlän sözünden jan berşini, «fettan» – özüne çekiji, jadylaýjy, ýesir ediji, gözleri bilen aşygyny köýdürişini beýan edýär. «Pertow»– ýalkym saçyjy husny, gözelligi jahany doldurypdyr. Zenan gözelligini şeýle beýiklemek, mertebelemek diňe romantiki edebiýatda mümkindir. Şahyr bu tahmysynda hem ozaly romantizm edebiýatynyň çeperçilik serişdelerine erk etmekdäki ezberligini görkezipdir. Romantizm şygryýeti obraz hem häsiýet açmagyň çeperçilik serişdelerine aýratyn mazmun berýär. Şol çeperçilik detallaryň bir bölegi parsy edebiýatdan türki edebiýata geçipdir. Olarda bir sözün üsti bilen umman ýaly uly mazmun berilýär. Şonuň üçin olar belli bir derejede eseriň dil agyrlygyny döredýär. Şahyryň tahmyslarynyň diliniň agyrlygynyň esasy sebäpleriniň biri orta asyr edebiýatynyň şu däbini döredijiliginde dowam edendigi bilen düşündirilýär.

Orta asyr gazalçylyk edebiýatynyň çeperçilik serişdelerinden «saplanmak» XVIII-XIX asyr nusgawy edebiýatymyza kyn düşdi. Has takygy, ondan saplanyp bilmedi. Şonuň üçin olar XVIII-XIX asyr nusgawy edebiýatda işjeň işledildi. Çünki olaryň ýerini tutjak çeperçilik sistema-ulgam derejesinde kemala gelip

ýetişmedi. Dogry, asyryň Magtymgulydan başlap, Mollanepese çenli ähli şahyrlary milli çeperçilik serişdelerini döretmäge gatnaşdylar. Ýöne ol ýeterlik bolmady. Şol sebäpli, nusgawy edebiýat tä XIX asyryň ahyrlaryna çenli olardan peýdalandy. Muňa näçe diýseň mysal getirmek mümkin. Ýöne biziň öwrenýän şahyrymyzyň Andalypdygy üçin, bu hakda diňe şulary aýtmak bilen çäklenýäris.

Andalybyň tahmyslarynyň diliniň tahmys baglaýan şahyrynyň dilidigini tekrarlap aýdýarys. Bu ýerde Andalyp eýerijilik orunda durýar. Has takygy, aýdaly, ol Nowaýynyň gazalyňa tahmys düzýän bolsa, gahrymanyny onuň şahyrana dünýäsine salýar. Bu gahryman, şeýle alanyňda, Nowaýynyň gahrymanydyr. Onuň hüýi-häsiýeti, daşky bezegi, içki dünýäsi, dili durşuna gazal gahrymanynyňkydyr. Ony Andalyp bilen baglanyşdyrýan zat iki zehiniň şahyrana dünýägaraýyşlarynyň, durmuş pozisiýalarynyň meňzeşligidir. Andalybyň dili hökmünde biz onuň çeperçilik gözlegleriniň dowamynda saýlap alan, döredijiliginde esasy orun beren dilini alýarys. Şol dil şahyryň žanr babatyndaky edebi tapyndylary bilen berk baglanyşyklydyr. Bu babatda Andalybyň goşuk žanrynda döreden «Sagdy-Wakgas» hem «Kyssaýy-Pyrgun» poemalarynyň, şeýle-de, dessanlarynyň dili, onuň tahmyslarynyň hem gazallarynyň dilinden tapawutlylykda, şahyryň özüniň çeperçilik önümidir. Ol eseriň dili meselesinde Andalybyň gazanan üstünligidir, şahyrana täzeçilligidir. Şu ýerden hem ýene bir edebi kanunalaýyklygyň üsti açylýar. Milli dili edebiýata getirmek üçin ozaly bilen onuň tebigatyna laýyk poetik forma tapmagyň zerurlygydyr. Nusgawy edebiýatda şu poetik formany tapmak hem ony çeper döredijilikde ulanmak gaty köp şahyra başartmady. Şeýlelikde, edebi hazynamyzyň bir bölegi türkide, kitaby stilde beýan edildi. Kitaby stil diwan edebiýatynyň beýan ediş usulydyr. XVII-XVIII asyr edebiýatymyzyň köp şahyrlarynda milli pikir bardy, ýöne olar milli pikiri milli ruhda bermegiň hötdesinden gelip bilmediler.

Andalybyň dili meselesi dykgatly derňewi talap edýär. Ýeri gelende bellesek, XVII-XVIII asyrda çeper edebiýatda diliň millileşmegi edebi hadysa hökmünde ýüze çykypdyr. Muny XVII asyrda ýaşap geçen türkmen şahyry Garajaoglanyň dili hem tassyklaýar. Garajaoglan goşuk žanrynda türkmen dilinde

eser döretmegiň kämil nusgasyny berdi. Biziň pikirimizçe, Andalyp Garajaoglanyň döredijiligi bilen tanyş bolup, onuň bu täzeçilligini ösdüripdir. Çünki Garajaoglanyň sözlerine döredilen aýdymlar bagşylar tarapyndan aýdylypdyr. Andalybyň döredijiliginde goşugyň orun almagynda hem onuň diliniň millileşmeginde halk döredijiliginiň täsiriniň uly bolandygyny ynamly aýdyp bolar. Baryp, Ýusup Has Hajyp (XI asyr), Ahmet Ýasawy, Ahmet Ýognaky (XII asyr), Rabguzy, Horezmi («Muhabetnamanyň» ýazary), Ahmet Burhaneddin Siwasly (XIV asyr) ýaly şahyrlar türkmen dilinde eser döredenlerinde olaryň halk döredijiliginden, lälelerden, hüwdülerden we ş.m. ylham alandyklaryny ynamly aýtsa bolar. Bu şahyrlaryň edebi miraslary bilen türkmen halk döredijiliginiň sygyr žanrynyň arasynda dil taýdan ýakynlyk bar. Çeper edebiýatda ýüze çykýan her bir täzeligiň ilkinji uçgunlary halk döredijiliginde jemlenipdir. Halk döredijiligi sözüň doly manysynda edebi hazynadyr.

Edebiýat barlagçylary hem okyjylar köpçüligi Andalybyň sygryýetiniň dilini agyr, düşünmesi kyn hasaplaýarlar we onuň lirikasynyň sözlük düzüminde arap-pars sözleriniň agdyklyk edýändigini aýdýarlar. Bu elbetde, şahyryň lirikasynyň dilini özünden soňky ýaşan zehinleriň döredijiligi bilen deňeşdireniňde dogrudyr. Emma edebiýat ylmynda haýsydyr bir şahyryň döredijiligi öwrenilende, ony özünden soň dälde, öň ýaşap geçen söz ussatlarynyň eserleri bilen deňeşdirmek kanunydyr. Sebäbi şahyryň eserlerine oňa ýat bolan jemgyýetiň durmuş talabyndan ugur alyp, baha bermäge hakymyz ýokdur. Andalybyň lirikasynyň dilini onuň özünden öň ýaşap geçen edebi zehinleriň döredijiligi bilen deňeşdirenimizde, şahyryň dil meselesinde uly üstünlik gazanandygyny görýäris.

Alyşir Nowaýy pars hem türki dilde (has takygy köne türkmen dilinde) eser döreden şaýr bolup, ol pars dilindäki eserlerinde Fany, türki dildäki sygyrlarynda Nowaýy tahallusyny ulanypdyr.

Nowaýynyň türkmen dilinde eser döretmegine, şahyryň dosty hem halypasy Abdyrahman Jamy ýokary baha beripdir. Nowaýynyň dilinde oguz türkmen dil birligi ýeterlik derejede orun alypdyr. Onuň gelejekde türkmen dil bilimi tarapyndan ýörite öwrenilmeginiň zerurdygyny aýdasymyz gelýär. Şunda ylmy-

derňew işiniň asyl nusgada alnyp barylmany derwaýysdyr. Sebäbi Nowaýynyň asyl nusgadaky döredijiligi köne türkmen dilinde ýazylandyr. Şu ýerde häzire cenli özlerini Nowaýynyň mirasdüşeri hasaplaýan özbek doganlarymyzyň bu uly şahyryň eserlerini häzirki zaman özbek diline terjime edip okaýandyklaryny nygtasymyz gelýär. Emma Nowaýy türkmen üçin ýat däl, özüňki, muny şahyryň türkmen halkynyň arasynda hem edebiýatynda ymykly orun almagy, esasan hem şahyryň öz döredijiligi tassyklaýar.

Biz, Nowaýynyň türkmen dilinde eser döredip başlamagynyň uly täzelik bolandygyny we onuň edebiýat ylmy tarapyndan ykrar edilendigini öňde ýatlapdyk. Hawa, Nowaýy eserlerini türkmen dilinde döredipdir. Türkmen halky Nowaýynyň diline terjimesiz düşüňip bilýär. Ondaky düşünmesi kyn sözler türki hem türkmen diline degişli bolman, arap-pars dil birlikleridir. Şu ýerde ýüzugra bir maglumaty ýatlap geçmekçi. Özbek edebiýatçylary 1979-njy ýyla çenli Nowaýynyň awtografynyň – öz eli bilen ýazylan eserleriniň saklanyp galmandygyny belleýärdiler. Emma eýranly alym Badri Atabaý 1396-njy hijri-1976-njy milady ýylynda «Golýazma diwanlarynyň görkezgiji» atly iki jiltli kitabyňy çap etdiripdir. Şol kitabyň birinji jildinde Tähranyň «Saltanat Kütüphanasynda» Nowaýynyň ýedi golýazmasy hakynda maglumat berlipdir. Şol golýazmalaryň esasy gymmatynyň biri, olarda Nowaýynyň şahsy möhüriniň bolmagy we ondaky ýazgydyr: «Kun oşa fi-d-dunýo k-al-garib al-fakr Alyşir – dünýäde garyp we pakyr Alyşir dek ömür geçirgil.»¹ Şu ýazgy Nowaýynyň öz eli bilen ýazan golýazmasynyň biziň günlerimize saklanyp galandygyndan habar berýär.

Nurmuhammet Andalyp Nowaýynyň asyl nusgadaky gazalyňa tahmys ýazypdyr. Sebäbi şahyryň zamanynda Nowaýynyň şygrylary hiç hili terjime edilmändi. Andalyp Buharada okapdyr. Buhara medreselerinde Nowaýynyň eserleriniň okalandygy ikuçsuzdyr. Buhara golaý Samarkantda Nowaýy ýaşapdyr. Ol şu ýerde Abdyrahman Jamy bilen tanşypdyr. Nowaýy Jama 18-19 ýaşlaryndaka duşupdyr.

¹ Вохидов Р. Навоий бархаёт. – Тошкент, «Фан», 1991, 72 sah.

Biziň elimizde Nowaýynyň häzirkizaman özbek diline terjime edilen «Eý, köňül» atly gazaly bar. Bu gazal ýedi beýtden ybarat. Nowaýynyň 1959-njy ýylda Daşkentde neşir edilen «Hazoýinul maoniý» atly şygrylar diwanynda şahyryň jemi 650 gazaly ýerleşdirilipdir. Şolaryň içinde baş beýtli 2, alty beýtli 1, ýedi beýtli 434, sekiz beýtli 30, dokuz beýtli 163, on beýtli 8, on bir beýtli 11, on üç beýtli hem 1 gazal ýerleşdirilipdir. Bu sanlar orta asyr edebiýatynda ýedi beýtli gazallaryň ýörgünli bolandygyny görkezýär. Şahyryň şygrylaryny neşire taýýarlan özbek alymy Hamid Sulaýmon Nowaýynyň bu gazalyny onuň ýaşlyk ýyllarynda döreden eserlerine degişli hasaplapdyr. Emma Nowaýynyň bu gazaly onuň ömrüniň garrylyk döwründe döreden eseridir. Munuň şeýledigini gazalyň sopuçylyk mazmundadygy subut edýär. Gazalda gahrymanyň köňlüne «Tä tamam özlükni pany kylmagaý sen, eý köňül» diýip ýüzlenmegi hem tasyklaýar. Bu şygryň ýordumy şundan ybarat. Gahryman köňlüne «Ýardan aýrylmagaý sen. Köňül, seni ýaryň isleýär. Ýöne sen tapylaňok! Indi sen meýil edip, ýaşlara gatylma! Eger saňa Leyli owadanmy, ýa seniň ýaryň diýseler, sen Mejnun kibi bol, ýaňylma. Saňa sakýň lebi ýetdi – ylahy yşkyň bar, gamdan aýňalmagaý sen. Nowaýy baky döwleti – Allany tapynjak mahalyňa çenli, sen özüňi pany kylmalysyň, eý köňül» diýýär. Bu ýerde şahyryň Mejnuny ýatlamagynda uly many bar. Haçanda Mejnun aradan çykyp o dünýäde jennete baranynda oňa Leyli diýip başga bir edil Leyli ýaly gyzy görkezýärler. Bu waka Andalybyň «Leyli-Mejnun» dessanynda örän ussatlyk bilen beýan edilipdir: «Irse, andan soň, perwerdigäri-alemge Mejnunnyň jowaby hoş gelip, Leyli dilefgarnyň suratynda bir gulmana zib-u zynat berip, Mejnun dergahynyň aldyga ez beraýy imtihan iberdi. Emma ol gulman gelgeç, Mejnun dergahy ol gulmanlarny hewaýy iştiýaky kylyp gördi kim, Leylige ogşamydyr. Elkyssa, Mejnun dergahy ol iki melaýykga bu sözni aýdur eken:

Arzym sizge, Haknyň söwer ilçisi,
 Leyli bolsa , dagy-yşky bolmazmy?
 Hakykatnyň, tarykatnyň ýolçusy,

Leýli bolsa , dagy-yşky bolmazmy?»¹

Nowaýynyň Mejnun kibi «ýaňylmagaý sen, eý, köňül» diýen sözünde şeýle uly many bar. Şahyryň «gamdan aýňalmagaý sen» diýmegem sopuçylyk mazmundadyr. Mistikida gam sâligiň (ýolagçynyň) ruhuny tämizlemegiň şerişdesi hökmündedir. Mistiki gamyň, hasrat çekmegiň Günbataryň hem Gündogaryň mistiki taglymatynda uly mazmuna eýedigini ýüzugra belläsimiz gelýär. Sopuçylygyň hem Günbatar mistitizminiň düşündirişine görä, adam gama batanda, hasrat çekýärkä, ruhuň arassalanmak hadysasy bolup geçýär. Nowaýynyň gamy küýsemeginde kalbyň arassalygyny gazanmak, päklenmek hem şeýdip Haka golaýlaşmak islegi bar.

Nowaýy bu gazalyny aruzyň remel bähriniň remeli-müsemmeni mahzuf wezninde – ölçeginde ýazypdyr. Onuň şertli aňladylmasy failatun - failatun - failatun - failun. Biz bu gazaly edebi dil nukdaý nazaryndan gözden geçirmekçi. Bu gazal Nowaýynyň iň kämil eserleriniň biridir. Andalyp gazalyň sopuçylyk mazmundadygy üçin, ondan ylhamlanmak maksady bilen tahmys bagyşlapdyr. Biz bu gazaly Andalpyň tahmysyndan bölüp alyp, aşakda getirýäris:

Isteseň hijr otuga ýakylmagaý sen, eý köňül!

Ýardan, zynhar, kim aýrylmagaý, sen, eý köňül!

Wah, ne talygdyr ki tapmaý istäp ömri-ýaryny,

Çün seni ýar istegeý tapylmagaý sen, eý köňül!

Bu ki gan ýaşym diýseň, kim äşgära bolmasyn,

Meýl edip ýaşlar sary gatylmagaý sen, eý köňül!

Diýseler: Leýlimu artyk husn era ýa ol peri?

Gerçi Mejnun sen, gerek ýaňylmagaý sen, eý köňül!

¹ Nurmhammet Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 121 sah.

Kyldy çün saky lebi ýetgeç kadah huşuňny mahw,
Tä ebet, zynhar, kim aýylmagaý sen, eý köňül!

Gunça sen gamdan weli saky bahary-aryzyn,
Aça bilmen, kim ne diýip açylmagaý sen , eý köňül!

Döwleti baky Nowaýy dek erer tapmak mahal,
Tä tamam özlükni pany kylmagaý sen, eý köňül!¹

Üns beren bolsaňyz, Nowaýynyň gazalynyň dili türkmençedir, şol bir wagtyň özünde aradan ençeme wagtyň geçmegine garamazdan häzirki zaman türkmen diline-de juda ýakyndyr. Bu bolsa, Nowaýy eserlerini türkmen dilinde döredipdir diýmäge esas berýär. Ony häzirki zaman türkmen diline terjime etmegiň zerurlygy duýulmaýar.

Diliň taryhyndan sähel üşükli okyjy Andalyba kynçylyksyz düşünip bilýär. Biz ýokarda Andalybyň Nowaýa baglan tahmyslarynyň diliniň Nowaýynyň dilidigi hakyndaky pikiri aýtdyk, häzir bolsa, şol pikirimizi dowam etdirip, Nowaýynyň diliniň hem türkmen üçin ýat dældigini nygtamak isleýäris. Orta asyr türki dili munuň özi ozaly bilen türkmen dilidir. Edebiýatdaky türki diliň esasynda türkmen dili durýar diýsek ýalňyşmarys. Bu ýerde dil çylşyrymlylygy çeper pikiriň diwan edebiýatynyň däbinde, ýazuwly kitaby usulda beýan edilýändigini bilen düşündirilýär. Şeýle usulyň döremegine parsy edebiýat täsiri edipdir. Orta asyr edebiýatynda çeper sözlem gurmagaýy iki görnüşini synlamak bolýar. Birinjisi, milli dilimiziň esasynda dörän şahyrana sözlem gurmakdyr. Bu esasyda Ahmet Ýasawynyň esaslandyran ugruny bellemek bolar. Ol halk döredijiliginiň şahyranalygyna arkalanýar. Ikinjisi, gazalçylyk edebiýatyndaky sözlemleriň poetiki guruluşy bolup, pars dilli edebiýatyň ýazuwly däpleriniň esasynda ýüze

¹ Nurmuhammet Andalyp. Şygryrlar we poemalar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 54-55 sah.

çykypdyr. Nowaýynyň döredijiliginiň poetiki sözlem gurluşy ikinji ugra degişlidir. Şahyryň özüniň hem pars dilinde ajaýyp eserleri döretmek bilen meşgul bolmagy, pars dilli ýazuwly edebiýatyň türk dilli edebiýata täsiriniň duýarlykly bolmagyna getiripdir. Şu täsir iki ugur boýunça ýüze çykypdyr. Birinjisi türk diliň sözlük düzümine arap-pars sözleriniň aralaşmagydyr. Ikinjisi şahyrana sözlem gurluşydyr. Ine, şu ikinji ugur Andalyba ozaly bilen Nowaýynyň üsti bilen geçipdir. Ýeri gelende bellesek, Nowaýy türkmen ýazuwly edebiýatyna ýiti täsir eden şahyrdyr. Muny A. Bekmyradow Ý. E. Bertelsiň ilkinji bolup duýandygyny belläpdi. Şeýlelikde, türkmen edebiýatynyň taryhynda edebi eseri milli ruhda beýan etmegiň birinji ugry Hoja Ahmet Ýasawydan gözbaş alyp, ol onlarça şahyrlaryň döredijiliginde kämilleşdirilipdir we ol Andalybyň döredijiliginde özüniň belent derejesine göterilipdir. Muňa Andalybyň «Sagdy-Wakgas», «Kyssaýy-Pyrgun» poemalarynyň hem dessanlarynyň dilini görkezmek bolar. Şunda milli goşgy düzüliş görnüşi goşugyň mümkinçilik döredendigi nygtarlykdyr. Ikinjisi Nowaýy tarapyndan esaslandyrylan edebi pikiri beýan etmegiň ýazuwly däbi bolup, ol Andalybyň gazallarynyň müsemmetleriniň, tahmyslarynyň hem «Oguznama» we «Nesimi» poemalarynyň dilidir. Bu ugur XVII-XVIII asyr türkmen edebiýatynda Patşa Hojanyň, Andalybyň, Azadynyň, Mahmyt Gaýybynyň, Şeýdaýynyň, Şabendäniň, XIX asyrdaky Şüküriniň, Abdyssetdar Kazynyň döredijiliginde dowam etdi. (Bu atlar şertli bolup, biz bu ýerde umumy ýagdaýy göz önüne getirmäge çalyşdyk.).

Ýokarda görüp geçişimiz ýaly, Nowaýynyň dili türkmenе juda ýakyn. Nowaýyny türkmenler söýüp okaýar. Muny Andalybyň döredijiliginde Nowaýa uly orun berilmegem tassyklaýar.

Nowaýynyň türkmenleriň arasynda uly meşhurlyga eýediginiň hakynda edebiýat ylmynda ýörite işlerde nygtaldy. «Soltansöýün-Myraly» hakyndaky şorta sözler türkmenlerde meşhurdyr. Şeýle-de, «Myraly hem Soltansöýün» atly dessan bagşylar tarapyndan ürç edilip aýdylýar. Bu dessan halkyň arasynda «Gülпам» ady bilen hem meşhur bolup, onda Nowaýynyň obrazyna aýratyn orun berlipdir. Şu ýerde türkmen edebiýatynda onlarça dessanlaryň ýazarlarynyň belli dældigi

hakyndaky söhbetimize gysgaja dolanyp geçmek isleýäris. Ýazary näbelli dessanlaryň dili hem çeperçiligi olaryň XVII-XVIII asyrlarda döredilendigini çaklamaga esas berýär. «Gülпам» ýazary näbelli dessanlarymyza degişlidir. Bu dessan bagşy Gurt Ýakubyň dilinden ýazylyp alnypdyr.¹ Dessanda guýrukly ýyldyzyň astynda ýaryna mährem edilip, dünýä inen dört kişiniň – Soltan Söýüniň, Myralynyň, Edlediň hem Gülpamyň obrazlary esasy orunda durýar. Eserde Gülpamyň aradan çykmagy, oňa Soltan Söýüniň hasrat çekmegi, Myralynyň ugurtapyjylygy beýan edilipdir. Eserde Myralynyň Gülpamyň öldi habaryny Soltansöýüne ýetirişi, habarçynyň janyny halas edişi hem beýik şahyryň dünýäden wepat edişi aýratyn çeperçilikde berlipdir. Biz «Gülпам» dessanyny Andalybyň ýazandygy hakyndaky ylmy çaklamamyzy öňe sürmekçi. Birinjiden, Nowaýy Andalybyň döredijiligine çuňdan ornapdyr. Andalyp Nowaýyny öz halypasy saýýar. Şahyr onuň gazallaryna ençeme tahmys ýazypdyr. Andalyp «Mürze Hemdem» dessanynda Soltan Söýün bilen Nowaýynyň keşplerini ebedileşdiripdir. Nowaýy Andalyba juda ýakyn. Ikinjiden, Andalybyň «Leýli-Mejnun» dessanyny «Gülпам» dessany bilen deňeşdirenimizde edebi-ruhy ýakynlyk bar. Ol Leýliniň dünýäden ötmegi bilen baglanyşykly Leýliniň (ölüminiň öňünden aýdýan goşgusy), Zeydiň, Leýliniň enesiniň, Ibni Salamyň hem Mejnunyň adyndan aýdylýan muhammeslerde we «Gülпам» dessanynda Soltansöýüniň Gülpamyň ölümüne gynanyp aýdýan agy-muhammesinde duýulýar. Iki eserde-de agy, hasrat muhammesde beýan edilipdir. Olaryň ikisinde hem pelege närazylyk, ýigrenç bildirilýär. Üçünjiden, ýordum wakasyndaky meňzeşlikdir. Mejnunam, Soltansöýün hem söýgüli ýarlarynyň dünýäden ötdi habarlaryny çölde eşidýärler. Munuň simwoliki manysy bolup, zehin onuň üsti bilen gahrymanyň durmuşa, çarhy-pelege, dünýä närazylygyny bildirýär. Içki garşylygy şeýle tärde ýüze çykarmak Andalypda güýçli işlenipdir. Dördünjiden, bu dessany Nowaýynyň döreden bolmagynyň mümkindigi hakyndaky pikiriň esassyzlygydyr. Sebäbi dessanda hut, Myralynyň aradan çykmagynyň hem depin edilmeginiň wakasy beýan edilipdir. Başinjiden, bu eseriň adynyň dakylşynda Andalyba ýakynlyk

¹ seret: Türkmen halk dessanlary. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1993, II tom.

duýulýar. Edebiýat ylmynda Gülpam adynyň «gül» hem «pamyk» sözlerinden ýasalandygy hakynda pikir boldy. Dilçi alym A. Ýazmyradow «Gülpam» ady dogrusynda» atly makalasynda Gülpam adynyň emele gelşi hakynda şeýle çaklama pikir aýdypdyr: «Biziň pikirimizçe, «Gülpam» ady türkmen diliniň seljuk döwürlerinde dörap, ulanyşda bolandyr. Belki-de, dessany döreden çuň paýhasly, çeper ussatlykly akylyň başgalara meňzemeýän, özboluşly zenan gahrymany üçin bir esere niýetläp döreden häsiýetlendiriji adydyr. Dürli çaklamalaryň bolmagy mümkindir. Ýöne häzirki zaman türk dilinde gabat gelýän Pembe diýen zenan ady başga bir çaklamanyň döremegine itergi berýär. ...Türk dilindäki Pembe adynyň «gülgün» diýen reňk aňladyjy manysynyň bardygyna göz ýetireniňde bolsa, dessandaky Gülpam adynyň başda Gülpembe görnüşinde bolup... adyň «pembe» böleginiň ilki «pemme», soňra «pem, pä>pam» görnüşdäki üýtgetmäni başdan geçiren bolmagy mümkindir. ...Gülpam ady Gülpembe görnüşinde emele gelip, «pamyk ýaly gül» diýmegi däl-de, «gülgüne reňkli gül» diýmegi aňladýandyr.»¹ Ylmy çaklamadaky «Belki-de, dessany döreden çuň paýhasly, çeper ussatlykly akylyň başgalara meňzemeýän, özboluşly zenan gahrymany üçin bir esere niýetläp döreden häsiýetlendiriji adydyr» diýen pikir has ygtybarly görünýär. Biziň pikirimizçe, eseriň ýazary hut, şu maksat bilen Gülpembe sözünden Gülpam adyny ýasan bolmaly. Sebäbi romantiki edebiýatda gahrymanyň ady onuň içki dünýäsine gabatlanyp dakylýar. Andalybyň döredijiliginde «gül» adalgasyna gaty köp orun berilýär. Gül-bilbil düşüňjeleri onuň döredijiliginden eriş-argaç bolup geçýär. Emma munuň özi anyk delil däldir. Sebäbi «gül» nusgawy edebiýatymyzda obraz derejesine ýetirilen çeperçilik serişde bolup, ol tas hemme diýen ýaly şahyryň lirikasyna mahsusdyr. Özem ol orta asyr gazalçylyk edebiýatyndan nusgawy edebiýatymyza geçipdir. Biz bu barada şahyryň Gül atly gyza aşyk bolandygy hakyndaky pikire garaýşymyzy berenimizde aýdypdyk. Ýöne bu ýerde Andalybyň döredijiliginde «gül» adalgasyna aýratyn çeperçilik serişde hökmünde seretmekden maksadymyz, ol eseriň ýazarynyň Andalypdygy hakyndaky çaklamamyzyň kem-käsleýinem bolsa üstüni ýetirýär. Edebiýatçy alym A. Şyhnepesow hem şahyryň

¹ Ýazmyradow A. «Gülpam» ady dogrusynda. «Türkmen dili» gazet, 2010-njy ýylyň 17-nji noýabry.

lirikasynda magşugyň başdan-aýaga gül arkaly teswirlenýändigini ýazypdyr: «Andalybyň gazallarynda esasy äheňleriň biri gülüň wysalynda gezmek, gülüň wysalyňa ymtylmak, gülüň gőzelligini wasp etmekdir. Şahyryň az sanly gazallarynyň hersinde bu mowzuk başga-başga jähetlerden açylýar.»¹ Şu aýdylanlar «Gülpam» dessanyny Andalyba has ýakynlaşdyrýar. Onsoňam, türkmen edebiýatynda Nowaýy bilen baglanyşykly şeýle eser döretmäge oňa ýakyn başga bir şahyr kim bolup biler?!

«Gülpam» dessany bagşyçylygyň salyr-saryk ýolunyň üsti bilen gelip ýetipdir. Eger biz «Gülpam» dessanyny Andalyp ýazan hasaplasak, onda onuň salyr-saryk ýolunda ýörgünli bolmagynyň sebäbini düşündirmeli bolýarys. Türkmen bagşyçylyk sungaty hakynda A. Ahmedow bilen A. Saparowyň «Dutaryň owazy – halkymyň sazy»² atlandyrylan kitabynda gymmatly maglumatlar berlipdir. Onda salyr-saryk ýoly barada şeýle diýilýär: «Salыр-saryk ýoly» diýen atda iki sany takyk taýpanyň atlary ulanylýar. Ýöne bu şertli dakylan atdyr, sebäbi bu ýoluň wekillerine diňe salyr ýa-da saryk taýpalarynyň bagşy-sazandalary girmeyär. Mary, Tejen, Türkmenkala etraplarynda ýaşayan teke türkmenleriniň bagşyçylyk usullary hem «salыр-saryk ýoluna» degişli edilýär.³ Salыр-saryk ýolunyň has irki döwri hakynda maglumat saklanyp galmandyr. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, bu ýolda «Gülpam» we beýlekiler bilen bir hatarda Andalybyň «Baba Röwşen», «Zeýnelarap» («Muhammethanapyýa») dessanlarynyň ussatlyk bilen ýerine ýetirilmegidir. Biz işimiziň ikinji babynda salyrlaryň Daşoguzda oturandyklaryny, tekeleriň ýomutlar bilen «birleşik» –»soýuz» döredendiklerini we olaryň bir böleginiň XIX asyryň 30-njy ýyllaryna çenli Wasda oturandyklaryny aýdypdyk. Daşoguz dessançylyk sungatynyň dörän ýeri hasaplanýar. Bagşyçylykdaky salыр-saryk ýolunda Andalybyň eserleri şol döwürden mälum bolmaly. Ol ýerde oturan salyrlar bagşyçylygyň dessançylyk ýoluny öz ýanlary bilen alyp gaýdypdyrlar. Aýdym-saza aýratyn gadyr goýýan tekeler hem Daşoguzdan Mara göçenlerinde bagşyçylygyň dessançylyk däbini ýanlaryndan

¹ Şyhnesow A. Andalybyň pelsepe dünýäsi. «Edebiýat we sungat» gazetini, 2010-njy ýylyň 29-njy ýanwary.

² Ahmedow A. Saparow A. Dutaryň owazy – halkymyň sazy. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1983.

³ Şol ýerde 57 sah.

goýmandyrlar. Şeýdip, Andalybyň dessanlary bagşyçylyk sungatynda ymykly orun alypdyr. Şeýlelikde, Andalybyň öňdengörüjilik bilen dessany diňlemek üçin hem ýazmagy tüýs ýerine düşüpdür. «Gül pam» dessanynyň ýazuw nusgasy bize mälüm däl. Onuň saklanyp galan, ýagny, Gurt Ýakupdan ýazylyp alnan nusgasy juda çäkli. Biziň pikirimizçe, aslynda bu dessan göwrümi taýdan has uly bolmaly hem ony döreden Andalypdyr diýip çaklaýarys.

Türkmen saz sungatyndaky nowaýy perdesi hakyndaky pikirler öwrenilmäge degişlidir. Edebiýatçy alym A. Bekmyradow «Mary – Myralynyň mesgen-mekany»¹ atly makalasynda türkmen sazynyndaky nowaýy perdesini şahyr Nowaýynyň adyna baglap düşündiripdir. Ol pikirini tassyklatmak üçin, meşhur ýazyjy B. Kerbabaýewiň «Bagşylar uzak gijäniň aýdym-sazyny Nowaýydan başlaýarlar» diýen sözünü hem getiripdir. Ol türkmen dutaryndaky «Nowaýy perdesini» Alyşir Nowaýa baglap, pikirini şeýle dowam etdirýär: «Galyberse-de, türkmen dutarynyň ikinji perdesi «Nowaýy perdesi» diýlip atlandyrylýar. Umuman, Nowaýynyň öz döwrüniň meşhur sazandasy we kompozitory Hoja Ýusup Burhandan tälim alandygy fakt. Käbir taryhçylar şahyryň özi hem saz döredipdir diýip tassyklaýarlar. Ýöne onuň türkmen saz sungatynda şeýle çuň yz galdyrmagy täsin zat. Bu inňän öwrenilmeli mesele.»² A. Bekmyradow Nowaýynyň ady bilen bagly üç sazyň bellidigini we ony B. Uspenskiniň saza geçirendigini-de belläpdir. Saz öwrenijiler «Nowaýy perdäniň» adynyň ömür çeşmesi manyly «nowa» sözi bilen baglydygyny habar beripdirler.³ Onsoňam, «nowaýy perdesi» diňe bir türkmenlerde däl, ol araplarda, parslarda, türklerde, uýgurlarda, täjiklerde hem özbeklerde bar. Türkmen dutarynyň ömrüniň has aňyrdandygy hakynda jedel edip oturmagyň geregi ýok. Şu ýerde Nowaýynyň dosty hem halypasy Abdurahman Jamynyň «Saz hakyndaky» traktaty ýazandygy we onuň ähli mukamlary 12 bölüme bölendigi hakyndaky pikir has hem gyzyklydyr.⁴ Nowaýy saz öwrenmeli bolsa, ilki bilen Jamydan tälim almaly we ol

¹ Bekmyradow A. Mary – Myralynyň mesgen-mekany. Edebi miras – ebedi miras. Makalalar ýygındysy. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1992, 71-79 sah..

² Şol ýerde 75 sah.

³ Ahmedow A. Saparow A. Dutaryň owazy – kalbymyň sazy. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1983. 45-46 sah.

⁴ Şol ýerde 41 sah.

onuň öz işlerinde hem ýatlanylmalý. Emma ol hakynda maglumat aýdylmandyr. Saz perdesi başgaça aýdaňda mukamdyr. Her mukama 72-den az bolmadyk heň we 170 töweregi aýdym girýär. Edebiýatçylar Alyşiriň Nowaýy tahallusyny türki dilde eser ýazmagy bilen baglanyşykda «Täze», «Täze aý» sözi bilen baglanyşdyrýarlar. Biz nowaýy perdesiniň atlandyrylmagynyň esasynda durýan «nowa» sözi bilen gyzyklananymyzda, onuň üç manyda gelýändigini anykladyk. Olar: 1. Asudalyk, abadançylyk, parahatçylyk, sag-amanlyk, ýaşaýyş serişdesi. 2. Baýlyk. 3. Mukam, saz, heň, aýdym.¹ Biziň pikirimizçe, «Nowaýy perdesi» bilen Alyşir Nowaýynyň arasynda hiç hili baglanyşyk ýok bolsa gerek. Tersine, Nowaýynyň türkmenler bilen baglanyşygyny edebiýatdan agtarmak has oňat netijeleri berýär. Ýöne biz Nowaýynyň saz sungatyna bolan hormatyny birjikke peseltmek islemeýändigimizi, bu babatda delilli söhbetiň gerekdigini aýratyn tekrarlaýarys. Şahyryň Nowaýy tahallusy barasynda aýdanymyzda, ýokarda düşündiren «nowa» sözünüň «manyly ömür» ýa-da «ömrüň manysy» mazmuny şahyryň Soltan Söýün (Hüseýin) Baýgaranyň köşgünde işlän döwürlerinde, umuman, ömür boýy alyp-baran aň-bilim hyzmatlaryny özünde jemleýän edebi lakamdygyny nygtasymyz gelýär. Şahyr manyly ömür sürmegi öz durmuşynyň mysalynda görkezipdir. Ol edebi tahalluslarynyň aňladýan manysy hakynda sopusylyk mazmundaky «Lisan at-taýr» («Guş dili») poemasynda ýörite durup geçipdir. Oňa görä, ol türki dilde eser döredeninde dünýewi mazmundaky Nowaýy, sopusylyk mazmundaky döredijiliginde Fany tahallusyny alandygyny ýazyp galdyrypdyr. Şunda «Lisan at-taýr» poemasynda guşlaryň ýedi ülkeden geçip, mekansyz mekana, ýagny «ýokluk mekany» – Pana ýetişleri bilen, özüniň pars dilinde ulanan Fany tahallusyny baglanyşdyrypdyr. Şu sebäbe görä hem Ý. E. Bertels bu barada durup: «Şeýlelikde, Nowaýy tahallusy şygryň dili bilen däl-de, eýsem gönüden-göni onuň (şygryň-A.T.) mazmuny bilen baglanyşyklydyr, onuň Fany lakamy hem bu babatda poemanyň («Lisan at-taýryň» -A.T.) sopusylyk mazmunyna kybapdyr» diýip bellmegi jübüne düşüpdür.² Nowaýynyň Fany tahallusy onuň sopusylykda

¹ Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 458 sah.

² Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – Москва, «Наука», 1965, стр: 386.

eýeren nagyşbendiçilik mekdebiniň ideýalaryna gabat gelýär. Sopusylygyny nagyşbendiçilik ugry sopy şahyra, sálige dünýede haýyr işleri alyp barmagy, ynsanlara kömek edip ýaşamagy talap edýär. Şol bir wagtyň özünde ahyretiňi oýlanmak, dünýäniň panylygyny – geldi-geçerdigini unutmazlyk nagyşbendiçiligiň öňe süren ideýalarynyň biridir. Şahyryň bu babatda Fany – Pany dünýäni boş-ýok hasaplamak tahallusyny ulanmagy onuň dünýägaraýşynyň logiki düşündirişini üpjün edýär.

Milli edebiýatymyzda türkmen dilinde eser döretmegiň başlangyjynda Hoja Ahmet Ýasawynyň durandygyny bellemegimiz gerek. Biz bu hakynda Ýasawa bagyşlan makalamyzda öz pikirimizi aýdypdyk.¹ Şeýle-de bolsa, bu barada anygrak durmagy makul tapdyk.

Akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň ylahy dünýäsinde ymykly orun alan hem döredijiliginde «Ýa yklym eýesi Ahmet Ýasawy, meniň Sahypjemalymny gördüňmi?!», «Hyrka geýen Hoja Ahmet, Seýramdadyr Seýramda» diýmek bilen adyny hormat bilen tutup, tarykaty geçmekde elewrän pursatlarynda medet dilän Türküstan Şyhy Hoja Ahmet Ýasawynyň hikmetleri ylmy jemgyýetçilik tarapyndan öwrenilmäge doly mynasyp bolup, ol edebi ýazuw dilimiziň taryhy köklerine aralaşmakda-da ygtybarlydyr.

Ylmy çeşmelerde berilýän maglumata görä, Hoja Ahmet Ýasawy 1105-nji ýylda Türküstanyň Ýassy obasynda Şyh Ybraýymyň maşgalasynda eneden doglup, 1166-njy ýylda aradan çykypdyr. Ýedi ýaşda atadan ýetim galan Hoja Ahmet ilki Arslan babadan, soňra Buharada Ýusup Hemedanydan tälim alypdyr. Hoja Ahmet Ýasawy hanakasy «Horasan Käbesi» adyna mynasyp bolan Hoja Ýusup Hemedanynyň özüne orunbasar saýlan dört sany meşhur şägirdiniň biridir. Hoja Ýusup Hemedany ömrüniň ahylrlarynda Hoja Abdylla Baraka, Hoja Hasan Andaka, Hoja Ahmet Ýasawa we Hoja Abdylla Giždiwana pirlik mertebesini beripdir hem olara şägirt ýetişdirmekligi tabşyrypdyr.

¹ Bu hakda seret: Täjimow A. «Hyrka geýen Hoja Ahmet». «Edebiýat we sungat» gazetini, 2007-njy ýylyň 5-nji ýanwary; Hoja Ahmet Ýasawy we türkmen ýazuwly edebiýaty. Hoja Ahmet Ýasawy we Gündogaryň sopusylyk edebiýaty. (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany) – Aşgabat, 2010-njy ýylyň 22-23-nji sentýabry.

Hoja Ahmet Ýasawynyň dindar hem sopy şahyrlygyndan başga-da, watançydygyny bilmegimiz gerek. Şahsyýetiň watanparazlyk duýgusyny ýüze çykyşynyň dürli-dürlüdiginem öňünden bellänimiz ýagşy. Ahmet Ýasawynyň döredijiliginiň dil milliligini aýratyn nygtamak gerek. Bu diýildigi şahyr öz hikmetlerini şol wagtky türkmen dilinde – köne türkmen dilinde döredipdir. Munuň özi edebi prosesimiziň ösüşinde uly täzelikdir. Uly ulama hem alym şahyra türkmen (şahyryň özi muny «türki» diýip aýdýar) dilinde hikmet aýtmak – goşgy aýtmak uly kynçylyklary döredipdir. Bolmasa şahyr bu ýagdaýy hikmetine salmazdy diýip düşünýäris. Bu birinjiden. Ikinjiden, arap-pars dilleriniň ylmyň hem edebiýatyň dili hökmünde ykrar edilen zamanynda onuň türkmen dilinde sözlemegi edebiýat üçin uly täzelikdi. Bu täzelik birbada oňlanmandyr.

Taryhdan bilşimiz ýaly, Orta Aziýa ülkelerini araplaryň eýeläp, yslam dininiň ornaşdyrylmagy bilen sebitde arap dili döwlet dili derejesine eýe bolýar. Şunlukda ýerli ylmy we çeper edebiýat arapça «gürläp» başlaýar. Muňa mysal hökmünde Horezminiň, Farabynyň, Birunynyň ylmy işlerini, Kesäýi Merweziniň, Hysrow Sarahsynyň, Abu Sahyt Mäneliniň, Tahyr Merweziniň, Zamahşarynyň we Mahmyt Kaşgary ýaly onlarça zehinleriň döredijiligini görkezmek bolar. Atlaryny hormat bilen tutýan bu alym-şahyrlarymyz biziň aslymyz, oguz-türkmen ogullarydyr, gerçekleridir. Türkmen topragynyň paýhas miweleridir. Emma olar zamananyň talabyna görä eserlerini öz ene dilinde däl-de, arap dilinde döretmeli bolupdyrlar.

Hoja Ahmet Ýasawynyň zamanynda Mahmyt Kaşgary tarapyndan «Diwany-lugatit-türk» sözlügi arap dilinde ýazylýar. Eýýäm X asyrdan başlap pars diliniň agalyk ediji dil bolmaklyga dalaş edendigi hem köplere mälimdir. Dogrusy, IX–X asyrdan başlap pars dili, hatda, öňe saýlanyp ugrapdyr. Ylmy işler arap dilinde bolsa, çeper edebiýat pars dilindedi. Abulkasym Firdöwsiniň «Şanamasy», Nyzamy Genjewiniň «Hamsasy» we tutuş şol döwrüň çeper edebiýaty muňa mysaldyr.

Ahmet Ýasawynyň türkmen dilinde hikmet aýdyp ugramagy şol döwür üçin uly täzelikdi. Ol Ýasawynyň öz ene dili bolan türkmen diline söýgüsidi.

Döwrüň men-men diýen söz ussatlaryna türkmen dilinde ajaýyp hem kämil şygrylary döredip bolýandygyny subut etmek aňsadam däl. Bu dogruda Hoja Ahmet Ýasawy şeýle ýazýar.

Hoşlamaýdur alymlar biziň aýgan türküni,
Aryflardan eşitseň, açar köňül mülküni.
Aýat, hadys, manysy türki bolsa muwafyk,
Manysyga ýetenler ýerge goýar burkuny.¹

Ahmet Ýasawynyň XII asyrdan arap bilen pars diliniň ylmy hem edebi sahnada agalyk ugrunda özara bäsleşýän döwründe türkmen dilinde hikmet aýtmagy tümlükde çakan ýyldyryma çalym edýärdi.

Edebi çeper pikirlenmede ýüze çykýan islendik täzeligiň durmuşy esasynyň bolýandygyny edebiýatymyzyň nazaryýeti düşündirýär. Ahmet Ýasawynyň şol zamanada her tarapdan ykrar edilen arap hem pars dilini bir gyrada goýup, türkmen dilimizde hikmet aýtmagyna täsir eden syýasy taryh üns bererlikdir. Eýsem, Ahmet Ýasawy kimiň zamanynda ýaşady?!

Taryhy çeşmelereň habar bermegine görä, 1038-1057-nji ýyllarda Beýik Seljuk türkmenleriniň at-owazasy dünýäni tutýar. Olaryň nesilleri dünýä ýaýrap, Çagry begiň, Togrul begiň, Alp Arslanyň ady her türkmeniň öýünde buýsanç bilen tutulyp, dünýäniň dört künjünde şöhratlanýar. Ine, şu döwürde «Türküstan şyhy» adyna eýe bolan Hoja Ahmet Ýasawy ýaşapdyr. Edebi diliň, çeper sözüň, hikmetiň, milletiň her bir wekiline düşnükli öz ene dilinde bolmalydygyna ýüregi bilen uýan şahyra zamananyň syýasy şöhraty öz täsirini ýetiripdir. Hoja Ahmet Ýasawynyň türkmen dilinde şygyr senedini rowaçlandyrmagy şol wagtlarda hut, seljuk türkmen döwletleriniň - nesilşalygynyň gülläp ösmegi bilen baglanyşykly bolup, ol umumy türki dilli ýazuwly edebiýatyň ösüşine uly täsirini ýetiripdir. Dogry, seljuk türkmen döwletinde pars

¹ Ahmad Ýassawiý. Hikmatlar. – Toşkent, 1991, 6 sah.

dili döwlet dili hökmünde ykrar edilipdir. Emma zamanada uly türkmen döwletiniň döremeginiň edebiýatyň diline eden täsirini inkär etmek bolmaýar. Türkmen diline bolan üns, diňe bir halkyň öz içinde bolman, eýsem beýleki halklarda hem bu dili bilmeklige bolan höwesini artdyrdy. Munuň hem sebäbi, eýýäm, şol döwrüň özünde seljuk türkmen döwletiniň binýadynyň berkden tutulmagynyň we seljuk sultanlarynyň parasatlydygynyň tutuş Gündogarda, has takygy, yslam dünýäsinde zamananyň akyldarlary tarapyndan aňlypdyr. Mahmyt Kaşgarly bu barada ygtybarly maglumatlary galdyrypdyr. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, Andalybyň döredijiliginde geçiren şygry reformasynyň örän uzyn taryhy bar. Ýasawynyň esaslandyran dili Nowaýynyň zamanynda garlyk-çagataý täsirine düşüpdi, döredijiliginde belli bir döwürde Andalybyň özem onuň içinde bolup çykdy. Emma Andalyp, Hoja Ahmet Ýasawydan gaýdýan türkmen diliniň edebi ýazuwyny täzedan şygry dolanyşygyna salypdyr. Şu ýerde Andalybyň bu täzeligini halkyň hem edebiýatyň özünden başga goldara döwletiň şol wagt ýokdugyny nygtamak isleýäris. Ýöne bu meselede Ýasawynyňky şowuna bolupdy. Onuň döwürde şalyk döwletiň başynda türkmenler otyrdy.

Biz öňde Ahmet Ýasawynyň Hoja Ýusup Hemedanydan tälim alandygyny ýatlapdyk. Hoja Ýusup Hemedany ygtybarly çeşmeleriň berýän maglumatyna görä, 1140-1141-nji ýyllarda Horasandan Mara gelýärkä ýolda aradan çykýar. Ony Maryda jaýlaýarlar. Ahmet Ýasawy Hoja Ýusubyň ömrüniň ahylarlaryna çenli ondan tälim alypdyr. Ol Hoja Ýusup Hemedany gaýdyş edenden soň, onuň ýerine Buharada talyplara sapak beripdir. Bu hem 1140-njy ýyllara gabat gelýär. Ýagny, seljuk nesilşalygynyň ýaňy düýbünüň tutulyp, gülläp ösüp başlan döwri. Hut şu döwrüň Ahmet Ýasawynyň hikmetleriniň türkmen dilinde belent ýaňlanmagyna täsir edendigi ikuşsuzdyr. Türkmen edebiýaty öwreniş ylmynyň arassa oguz-türkmen goşgy düzüliş görnüşi bolan goşugyň rowaçlanmagynda Ahmet Ýasawynyň hyzmatyna ýokary baha berendigini nygtasymyz gelýär.

Nurmuhammet Andalyp Hoja Ahmet Ýasawynyň edebi hem mistiki dünýäsinden habarly şaýr. Ol Ahmet Ýasawynyň hikmetlerini hem sopusylyk

dünýäsini kemsiz özleşdiripdir. Şahyr «Nobat size ýetdi» şygrynda beýik ulama-pirleriň hatarynda Ýasawyny uly hormat bilen ýatlaýar:

Ol mürşidi-haýyr hany, ki ady Hasan erdi,
Ol dürri-geranmaýa, ki Weýsel-Karan erdi,
Ahmet Ýasawy kaýda, ki kutbul-eren erdi,
Ägä boluň, çarh burunkylary nätdi?
Wakyf boluň, ahabap, ki nobat size ýetdi.¹

Andalyp Ahmet Ýasawynyň diňe bir mistiki pikirlenmesini däl, eýsem onuň hikmetleriniň gurluşyna, şygyr görnüşine hem diline üns beripdir. Sebäbi Andalyp hut, şu meseleler hakynda düýpli oýlanmaga mejbur bolupdy. Andalyba Ahmet Ýasawynyň hikmetleriniň dili we onuň şygyr görnüşiniň nusga bolup hyzmat edendigini şahyryň goşuklary we olaryň dili tassyklaýar.

Edebiýatymyzyň orta asyr taryhyna siňňitli nazar aýlanymyzda çeper döredijilikde dürli edebi žanrlaryň ussatlyk bilen ulanylandygyny görmek bolýar. Alynyň «Kyssaýy-Ýusup» poemasy hem goşuk žanrynda ýazylypdyr. Aly şahyr barada edebiýatçy alym A. Bekmyradow «Muny düzen uly ussat, ady Aly»² atly makalasynda käbir maglumatlar beripdir. Aly şahyr hakynda edebiýatçy alymlar öz pikirlerini aýtdylar. Edebi çeşmelerde berilýän maglumata görä, Aly şahyr 1170-nji ýylda dünýä inipdir, Hörezmde bilim alypdyr we bu ýerde ömrüniň 40 ýylyny geçiripdir. Müderrislik edipdir. Şahyr ömrüniň soňky ýyllaryny sergezdançylykda geçirip 1135-nji ýyllarda aradan çykypdyr.³

Aly bilen Andalybyň döredijiliginde edebi täsiriň bardygy üçin, onuň adynyň öňünden «gul» sözünü getirmegi bilen baglanyşykly düşündirişe ünsi çekesimiz gelýär. Bu barada A. Bekmyradow şeýle ýazypdyr: «Ýöne biziň pikirimizçe, şahyryň adynyň öňünden «gul» sözünüň gelmegi onuň edebi töweregi bilen bagly bolup, bu sözünň ada dahyly ýok. Alynyň döredijiligini öwrenýän alymlaryň köpüsi

¹ Nurmuhammet Andalyp. Şygyrlar we poemalar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 43 sah.

² Bekmyradow A. „Muny düzen uly ussat, ady Aly». Edebi miras–ebedi miras. – Aşgabat, „Türkmenistan», 1992, 43 sah.

³ Nazarow A. Dürri-merjen seçen şahyr. Aly. Kyssaýy Ýusup. – Aşgabat, «Miras», 2005, 223-224 sah.

onuň öz poemasyny XII asyrdaky ýaşan Hoja Ahmet Ýasawynyň, biziň öňde gürrüňini eden Hekim Atamyzyň eserleriniň däpleri boýunça döredendiklerini belleýär. Munuň özi hakykatdan hem şeýle. Atlary agzalan bu şahyrlaryň sygyrlarynda adyň ýa-da lakamyň öňünden «gul», «bende», «misgin» ýaly sypatlandyrmalary getirmek däp bolupdyr».¹ Nusgawy edebiýatda tahallus örän az öwrenilen mesele. Gündogar edebiýatyny öwreniji alym Ý. E. Bertels tahallusyň orta asyr edebiýatynda ýüze çykyşy barada: «Täsin ýeri, irki dünýewi lirikada ol (tahalus-A.T.) duşmaýar, tahallus sopusylyk edebiýatda onuň başlangyç ösüşinde - Baba Kuhynyň (wepaty 1050), Abdylly Ensarynyň (w. 1088), Ahmet Jamynyň (w. 1141) döredijiliginde ýüze çykypdyr.»² Diýmek, tahallusyň ulanyp başlamagy sopusylyk edebiýaty bilen baglanyşykly eken. Hormatyny belent tutýan alymymyz A. Bekmyradowyň Alynynyň adynyň öňünden gelýän «gul» sözünüň ada dahylynyň ýokdugy hakyndaky pikiri jedellidir. Sopusylykda Hoja Ahmet Ýasawy - Gul Hoja Ahmet, Süleýman Bakyrwany - Gul Süleýman Bakyrwany görnüşinde hem atlandyrylypdyr. Şu ýerde Ahmet şahyryň ady bolup, Ýasawy onuň nisbesidir. Gul sözi şahyryň ylahy dünýäsini, Hoja bolsa onuň pirlik mertebesini aňladýan lakamydyr. Gul Süleýman Bakyrwanyda Süleýman şahyryň ady, Bakyrwany nisbesi, Gul hem sopusylykda alan lakamydyr diýip düşünmek dogrudyr diýip pikir edýäris. Gul sözi Allanyň guly-hyzmatkäri manysynda bolup, sopusylykda bu ýola girenler özlärini günäli ruhly saýypdyrlar. Olar özlärini Alla berlen adamlar hökmünde «Gul» adyny goşmaça göteripdirler. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, bu şahyrlarda «gul» sözünüň aňladýan manysy sypatlandyrmadan has ýokarydyr. Ýöne şol bir wagtyň özünde adyň öňünde dürli sypatlandyrmalary getirmegiň ýörgünli bolandygy, hakykatdanam, däbe öwrülipdir. Andalyp hem «belakeş», «binowa», «zar», «garyp», «hasta» sözlerini Andalyp tahallusyna ýanap ulanypdyr:

Debistany-çemende tyfl ýañlyg Andalpyby-zar,
Ki bismilla okyban ilde hamradan kitap açdy.³

¹ Şol ýerde 62 sah.

² Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. – Москва, «Наука», 1960, стр. 519.

³ Nurmuhammet Andalyp. Şygyrlar we poemalar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 36 sah

Ýa-da:

Gel, Andalyby-belakeşe, saky-ýa meý ber!
Kylaý men ony içip janyňa doga, meý ber!
Humar hassasydyr men, tapaý şypa, meý ber!
«Nowaýy-ýa, gamym öldürdi, gamzede meý ber!
Ýok erse başla meni ýary-gamgüsargaça.»¹

Ýene-de:

Görmedim hergiz seniň haly-hattyňda şeki-reýp,
Andalyby-binowa diwana boldy çäki-jeýp,
Bar akyk asa lebiň dürjide pynhan syrly-gaýp,
«Huplarny görmese sensiz Nowaýy, kylma aýp,
Kim görünmeýdir gözige kimse senden aýru hup.»²

Hatda şahyr «Ismim idi Nurmuhammet Garyp» diýip, bu hakda açyk hem aýdypdyr. Ýöne bellemeli ýeri, şolaryň içinde iň ýörgünlisi has tapawutlanyp, şahyr şol tahallusy bilen hem tanalýar.

Tahallusyň şahyryň adynyň yzyndan gelmegine biziň gözümüz öwrenişipdir. Ol şahyryň adynyň öňünden hem gelip biler. Bu sopusylyk bilen gyzyklanar şahyrlarda örän ýörgünli bolupdyr. Orta asyr sopusylyk edebiýatynda ulama şahyrlaryň birnäçe tahalluslary, nisbesi, künýesi bolupdyr. Muňa Mahmyt Zamaşarynyň hem Nejmeddin Kubranyň mysalynda anyk göz ýetirmek mümkin. Nejmeddin Kubranyň mysalynda bu meselä göz gezdirmek artykmaçlyk etmese gerek. Sebäbi uly pirleriň atlarynyň köp bolmagy sopusylyk bilen gyzyklanar nusgawy şahyrlarymyzda tahallusa erkin çemeleşmäge mümkinçilik beripdir.

Beýik Şyh Nejmeddin Kubra 1145-nji ýylda (hijri ýyl hasaby boýunça 540-njy ýyl) paýtagty Gürgenç (häzirki Köneürgenç) bolan Horezmşahlar döwletiniň Hywak şäheriniň golaýyndaky Saýat obasynda dogulýar. Häzir bu gadymy obanyň ýerinde Köneürgenç etrabyň Kyrkgyz daýhan birleşigi ýerleşýär. Ol Köneürgenç

¹ Şol ýerde 52 sah.

² Şol ýerde 57 sah.

şäherinden dokuz kilometr günorta-gündogardadyr. Beýik piriň doly ady — Ahmet ibn Omar ibn Muhammet ibn Abdylla Abuljennap Nejmeddin Kubra Hywaky Horezmidir. Ahmet — öz ady, Omar kakasynyň, Abdylla atasynyň, Muhammet garry atasynyň adydyr. Şundan Nejmeddin Kubranyň üç arkasynyň atlary belli bolýar. Abuljennap — künýesidir. Künýe — adama hormatlanylýp dakylýan atdyr. Rowaýata görä, Kubra «Abuljennap» künýesini düýşünde Muhammet pygamber bagyşlapdyr. «Abuljennap» sözüniň manysy sopuçylyk taglymatynyň mazmuny bilen baglanyşykly bolup, «Dünýäden, adamlardan çetleşenleriň, diňe Allanyň ýolunda gezyňleriň atasy» diýmegi aňladýar¹. Akyldar ýaşlygyndan görnükli alym-şyhlerden dini, sopuçylyk ylymlaryny çuňňur öwrenip, yslam dünýäsinde ýokary derejä ýetýär. Şonuň üçin oňa «Nejmeddin» lakamyny dakýarlar, onuň manysy «Diniň ýyldyzy» diýmekdir. «Kubra» hem alymyň lakamlarynyň biri bolup, ol Gurhanda kyýamatyň sypaty bolup gelýän «al-Tammat al-Kubra» söz düzümi bilen baglanyşyklydyr. Ol «Uly betbagtlyk, beýik bela» diýen manyny berýär. Çünki ol ýaşlygyndan her bir mesele boýunça bolýan jedellerde dogry netijä gelmekde, hakykaty aýan etmekde beýlekilerden ýokarda, beýikde bolupdyr. Şoňa görä garşydaşlary ony özüleri üçin iň uly we beýik bela hasaplapdyrlar. Başgaça aýtsak, kim onuň pikiri bilen ylalaşman, jedel etmäge milt etse, elbetde, hakykatyň hatyrasyna, ol onuň başyna uly bela bolup döräpdir. Soňra «al-Tammat al-Kubra» söz düzümi gysgalyp, «uly, beýik» manysyny berýän «Kubra» sözi galypdyr. «Hywaky», «Horezmi» sözleri bolsa alymyň nisbesidir, ýagny onuň doglan ýerini, ýurduny, aslyny görkezýän sözlerdir. Şeýlelikde, akyldaryň ýörgünli we gysga ady onuň iki lakamynyň tirkeşdirilip ulanylmagy netijesinde emele gelen Nejmeddin Kubra bolup galýar. Halk arasynda Nejmeddin Kubranyň adyny «Beýik Şyh» manysyny berýän «Şyh Kebir», «Beýik Şir, Allanyň Beýik Şiri» manysyny berýän «Şir Kebir», «Şir Kebir Ata» diýlip tutulyşy hem ýörgünlidir. Nejmeddin Kubranyň «Şeýhi welitaraş», ýagny «Weliler ýetişdirýän şyh» lakamy hem bolupdyr. Çünki ondan tälim-terbiýe alan kişiler öz döwrüniň iň uly alymlary,

¹ Halimow N. Matto G. R. Najm ad-din al-Kubra (rus we iňlis dillerinde, çykan ýeri we ýyly görkezilmändir). 13 sah.

yslamda şyhlyk, welilik derejesine ýeten adamlar bolupdyr. Beýik piri «Sultan ul-öwliýä we al aktab» — «Welileriň we kutplaryň (keramatlylaryň) soltany» diýip hem atlandyrypdyr. Bu bolsa onuň yslam äleminde, alymlaryň arasynda näderejede beýik mertebä eýe bolanlygyndan habar berýär.

Aly şahyrlý gürrüňimizi dowam etsek, biziň pikirimizçe, Aly şahyryň ady bolup, Gul onuň edebi tahallusydyr. Sebäbi tahallusda uly many jemlenipdir. Onda eýesiniň ruhy-ahlak dünýäsi öz beýanyňy tapypdyr. Tahallus şygryň ahyrky bendinde getirilmek bilen, eseriň jemlenýändigini bildiripdir. Andalybyň döredijiligindäki iki tahallusly şygrylar (tahmyslardan başga) bar. Olar şol goşgularyň iki şahyra degişlidigini, Andalybyň, aýdaly Abdyrahman Jamynyň käbir gazallaryny döredijilikli terjime edendigini aňladýar. Bu hakynda biz öňde durupdyk.

Edebiýat ylmynda tahallus bilen nisbäniň, künýäniň hersiniň öz maksadynyň bardygyny ýatdan çykarmaly däldir. Tahallusda şahyryň ruhy dünýäsi hem mertebesi beýanyňy tapýan bolsa, nisbede onuň ýerligi bildirilýär. Türkmen edebiýatynda köp şahyrlar özüniň haýsy tiredendigine çenli hem habar beripdirler. Künýe bolsa, pire hormatlanylýp dakylýan atdyr. Nusgawy edebiýatda tiresiniň adyny tahallus edip alan şahyrlar hem bolupdyr. Biziň aňlaýşymyza görä, ol halkyň göçe-göçlükde ýaşamagynyň, belli oturym ýeriniň bolmanlygy sebäpli döräpdir. Şonuň üçin nisbäniň ýerine şahyrlar öz tiresini aňladýan sözleri edebi lakam hökmünde göteripdirler. Muňa mysal edip Gurbanaly şahyryň Magrupy lakamyny görkezmek bolar. Emma edebiýat ylmynda zehiniň lakamyna esaslanyp, şahyryň terjimehaly hakynda nädogry netijelere gelinýän wagty hem bolýar. Bu esasan «ata» tahallusy bilen baglanyşykly boldy. Hoja Ahmet Ýasawyny «ata» tahallusyna esaslanyp, ony ata türkmenlerinden hasapladylar. Emma sopusylykda «Ata» hojaýyn, ulama, şyh, pir manysynda gelýär. Ata tahallusly şahslar edebiýatyň taryhynda juda köpdür. Oňa mysal edip, Gorkut atany, Hekim atany, Gözli atany, Şyh Kebir atany, Ysmamyt atany, Lälezem atany we başgalary görkezmek bolar. Näme, onda olaryň hemmesinem ata türkmenlerden bolupdyr diýip hasaplamaly?! Bu dogrusy, oýlanmaly mesele.

Andalybyň şygyr žanrlarynyň içinde goşugyň romantiki dünýägaraýşy açmakdaky hyzmaty edebi seljermäni talap edýär. Goşuk şahyryň žanr babatyndaky çeperçilik gözlegleriniň önümidir. Ol Magtymgula çenli, şol sanda Andalybyň döredijiliginde romantiki ideýany açmak üçin ulanylypdyr. Şonuň üçin Andalybyň goşuklarynda ideal gahryman bardyr. Ýöne Andalypda goşuk özbaşdak edebi žanr hökmünde işledilmändir. Ol şahyryň dessançylyk däbiniň içinde ýüze çykypdyr. Andalyp şygyr hem kyssa kysymyny bilelikde ulanmak bilen dessançylygy edebi žanr hökmünde orta çykarýar. Şunda şahyr şygyr kysymynyň goşuk goşgy düzüliş kadasyndan peýdalanýar. Goşuk Andalybyň dessançylyk däbinde edebi žanr hökmünde däl-de, goşgy düzüliş kadasy görnüşinde işledilýär. Emma onuň edebi žanr hökmündäki hyzmaty kyssa bilen bilelikde ýüze çykýar. Şeýlelikde, goşuk bilen kyssa dessany edebi žanr hökmünde hasyl edýär. Dessan žanrynda esasy ideýa onuň şygyr böleginde beýan edilýär. Onda goşuk bilen bir hatarda şygryýetiň gazal, müsemmet, müstezat hem terjygbent, kytga ýaly görnüşleri hem ulanylýar, ýöne esasy orunda goşuk durýar. Şygyr kysymynyň dürli žanrlarynyň işledilmegi dessanyň çeperçiligini has hem güýçlendiripdir hem onuň juda çeperçilige baý edebi žanr bolmagyny üpjün edipdir. Şunda biziň goşuga aýratyn üns bermegimiziň sebäbi, onuň romantiki häsiýeti hakynda henize çenli edebiýat ylmynda durulmady. Edebiýatçy A. Bekmyradow goşugyň žanr hökmünde realizm edebiýatyndaky hyzmatyna «Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp hem täzeçillik gözlegleri» atly monografiýasynda dogry baha beripdi. Emma biz Andalybyň dessanlaryndaky goşugyň romantiki mazmuny açmakdaky hyzmatyndan ugur alyp, onuň orta asyrlarda aýratyn alnan edebi žanr hökmünde ideal dünýägaraýşy şöhlendirendigini nygtamak isleýäris. Şonuň üçin ol Andalybyň dessançylyk däbinde juda oňaly şygyr görnüşi bolup hyzmat edipdir. Bu ýerde biz goşugyň türkmen halkynyň milli şygyr görnüşiliginden başga-da, onuň orta asyr edebiýatda romantiki ideýany teswirlemek tejribesine eýe bolandygyny bellemekçi bolýarys.

Orta asyrlarda goşuk Çündogar edebiýatynyň bir şahasy bolan türkmen şygryýetinde işjeň ulanylypdyr. Bellemeli tarapy, orta asyr goşukçylyk edebiýaty romantiki häsiýetlidir. Goşugyň taryhy-çeperçilik kökleri Mahmyt Kaşgarynyň «Diwany-lugatit-türk» («Türki dilleriň diwany») sözlüğine baryp direýär. Biz Mahmyt Kaşgarynyň sözlügindeki şu mesele bilen baglanyşykly Aşgabatda geçen «Mahmyt Kaşgarly türkologiýa ylmyny esaslandyryjydyr» atly halkara ylmy maslahatda we döwürleýin metbugat sahypalarynda öz pikirimizi aýdypdyk.¹ Garaşsyz Türkmenistanymyzda Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň Täze Galkynyş hem Beýik Özgerişler zamanında XI asyr türkmen alymy Mahmyt Kaşgarynyň ömri we döredijiligine bagyşlanyp geçirilen Halkara ylmy maslahat türkmen ylmynyň baýlaşmagynda we milli medeniýeti dünýä ýaýmakda uly ähmiýete eýe boldy.

Mahmyt Kaşgarynyň sözlügindeki goşuklar dil hem edebi žanr babatda kämil eserlerdir. Emma edebiýatçy alym R. Rejebow «Gadym türkmen edebiýaty» atly kitabynyň 192-nji sahypasynda diwandaky goşgularyň (goşuklaryň) sözlük ýazylyan wagtyndakydan has önki döwre degişlidigi sebäpli, onuň diliniň pikiri doly hem çuň mazmunda hemme taraply beýan ederden ejizdigini belläpdir.² Alym şeýle pikire gelmeginiň sebäbini goşgudaky sözlemleriň gurluşy taýýndan haýsy hem bolsa bir agzasynyň ýokdugy bilen düşündirip, aşaky bendi mysal hökmünde getiripdir:

«Küji teňi tokuşty,
Oguş konum okuşty,
Çerik tapa ýakyşty,
Birge kelip, öç ötür.

Manysy: «Ol adam öz güýjüniň ýetdigiçe söweşdi, ol dogan-garyndaşlaryny çagyryp, olary goşun tarapa alyp bardy, ýakynlaşdyrdy. Indi olaryň hemmesi

¹ Täjimow A. Sözlügiň şygryýet çemeni. «Edebiýat we sungat» gazetini, 2008-nji ýylyň fewral aýynyň 8-i.; Mahmyt Kaşgarlynyň kitabynyň çeperçilik dünýäsi. «Garagum» žurnaly. 2008. N 3.; «Diwany lugatit-türk» kitabyndaky şahyranalyk. Mahmyt Kaşgarly türkologiýa ylmyny esaslandyryjydyr. (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany) – Aşgabat, 2008. fewral aýynyň 21-22-si.

² Rejebow R. Gadym türkmen edebiýaty. – Aşgabat, «Ylym», 1991, 192-193 sah.

birigip duşmandan öç isleýärler.»¹ Ýöne biz bu anyk mysal babatda başgaçarak pikir edýäris. Türkmen dilinde doly däl sözlemler ylmy taýdan öwrenildi. Şygryda hem her bir sözlemiň ähli agzalarynyň doly getirilmegi hökman däl bolup, ol poetik formadyr. Hakykatda ýokarda mysal alnan bentde «tokuşty, okuşty, ýakyşty» ýaly sözlerde öten zaman işliginiň üçünji ýöňkemedede gelmegi sözlemiň eýesiniň «ol» at çalyşmasydygyny öz-özünden mälim edip dur. Diýmek, bu sözlem, biziň pikirimizçe, eýesi daşynda mälim bolan sözlemdir. Bolmanda, hem kapyýalaryň olluk ýöňkemedede getirilmegi, onuň eýesini gözläp ýurt aşmaly däldiginden habar berip dur. Şonuň üçin bu ýerde diliň ejizligini görmeýäris.

Çeper edebiýat ýyl geçdigisaýy kämilleşmek bilen. Ol uzak ýyllaryň dowamynda mazmun hem çeperçilik babatda baýlaşypdyr. XVIII-XIX asyr nusgalyk edebiýatymyzda millilik has hem ösüpdür. Ol çeperçilik babatda-da, täze belentliklere galypdyr. Nusgalyk şahyrlarymyzyň döredijiliginde goşuk şygry görnüşi ýene-de, esasy orna geçipdir.

Bilşimiz ýaly, beýik Magtymgula çenli Gündogar, şol sanda türkmen edebiýatynda ýörgünli şygry žanry bolup gazal hyzmat edipdi.

Romantizmiň çeper keşp hem häsiýet açmakdaky ulanan çeperçilik serişdeleri diňe bir gazalda döremändir. Gazal arap edebiýatynyň şygry görnüşleriniň biridir. Türkmen halkynyň romantiki duýgulanmalary: köňül ýüwürtmesi, arzuwçylygy, umyt-islegi, hyýalbentligi, şahyrana duýguçylygy onuň özüniň döreden goşuk goşgy görnüşinde şineläpdir. Belli bir ösüş ýoluny geçipdir. Şu ýerde bir zady aýratyn bellemek gerek. Magtymguly goşugy saýlap alanynda onuň döwrüň meselelerini açmakda oňalydygyndan, has takygy, onuň aruz kadasynyň ýokdugyndan, şonuň üçinem gahrymanyň özüni juda erkin duýýandygyndan, diýesi gelen zadyny arkaýyn diýip bilýändiginden ugur alypdyr. XIX asyr şahyrymyz Mollanepes romantik hem bolsa gazala gitmändir. Mollanepes hem romantiki duýgyny açmakda goşugyň amatlydygyna düşünişlidir. Hawa, hut şonuň üçinem ol ussady Magtymgulynyň geçiren şygry reformasyny iki

¹ Şol ýerde 192-193 sah.

elläp goldapdyr. Andalybyň goşugy romantiki maksat üçin ulanyşyndan ylham alypdyr.

Mahmyt Kaşgarynyň sözlüginde ýerleşdirilen goşuklarda romantiki arzuwçylyk bar. XVIII-XIX asyr edebiýatymyza goşuk goşgy düzüliş görnüşinde döredilen şygrylarda ulanylan çeperçilik serişdeleriň köpüsi Mahmyt Kaşgarynyň sözlüginde gabat gelýär. Emma olar gazal žanrynda işledilip, kämilligiň ýokary derejesine ýetirilipdir. Kaşgarynyň «Diwany-lugatit-türk» sözlüğindäki, goşgulardaky çeper dünýägaraýyş, duýguçylyk we ulanylan çeperçilik serişdeleri romantiki häsiýeti bilen tapawutlanýar.

Edebiýaty öwreniş ylmynda XVIII-XIX asyr nusgawy edebiýatymyza ýörgünli işledilen çeper keşp hem häsiýet açmaky çeperçilik serişdeleriniň köklerini orta asyr gazalçylyk edebiýatyndan gözlemek endik bolupdy. Emma Mahmyt Kaşgarynyň sözlüginde ýerleşdirilen goşgy bentlerine siňňitli nazar aýlasaň (olar 226 töweregi), milli şygyr sungatymyzyň gadymy çeperçilik serişdelerine düş gelmek bolýar. Bellemeli tarapy, orta asyr gazalçylyk edebiýatynda işjeň ulanylan şol çeperçilik serişdelerine Mahmyt Kaşgarynyň sözlüginde duşmak bolýar. Ine, olaryň käbirleri: «tolun aýyn ýüzi» – dolan aýyň ýüzi, «ulas göz» – humar göz, «ýolgu bolmak» – pida bolmak, «alsykar ögün» – aklyň talanmak, «bulnamak» – ýesir etmek, «gözüm ýarugy» – gözüm röwşeni, «söwük» – söýgüli, «köňlüm aňar kaýnyýu» – köňlün onuň üçin gaýnamagy, «köňlüm için örtedi» – köňlüm örtendi, «akar közüň uş teňiz» – gözüm deňiz ýaly suw akdyrýar, «koýgaşmak» – gujaklaşmak, «kyzyl ýüz», «sargarmak» we ş.m. Biziň pikirimizçe, bular adaty söz düzümleri bolman, gadymy oguz-türkmen şygryýetiniň şahyryna şygyr çeperçilik serişdeleridir we ol öz gezeginde türki dilli gazalyň çeperçilik babatda baýlaşmagyna oňaly täsir edipdir. Şu ýokarda mysal alnan çeperçilik serişdeler orta asyr gazalçylyk edebiýatynda işjeň ulanylypdyr. Edil şonuň ýaly, olar Andalybyň hem XVIII-XIX asyr türkmen nusgawy şahyrlarymyzyň dilinde-de gabat gelip, çeper keşbiň portretini şahyryna çekmekde – çeper suratlandyrmada we häsiýet açmakda ulanylýar. Biz bu ýerde deňeşdirmek

üçin mysal getirip oturmakçy däl. Diňe bir edebiýatça däl, ol edebi üşükli her bir kişä şeýle-de düşnüklidir.

Indi ýokarda görkezilen sözleriň goşgy bentlerindäki aňladýan manysy hakynda gürrüň edeliň. Romantizmiň nazaryýetine görä, eger ol ýa-da beýleki şahyrana zehin köňlüne «gidip», özüniň köňli bilen «geňeşip» başlaýan bolsa, onda onuň ideala-romantika ýykgyň edip başlamagydygyny öňde aýdypdyk. Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğindäki goşgy bentlerinde «köňlüm» diýýän gahryman bar. Elbetde, ýekeje bendiň mysalynda meseläni çözdüm edip bolmaz. Asla-ha, ol mümkinmi beri! Ýöne biz sözlükdäki goşgulary diňe bir halk döredijiligi eserleri hökmünde kabul etmeýäris. Olaryň bolmanda ýazuwly edebiýatdan agzeki edebi nusga öwrülenine gaty bir köp wagt geçmändir. Onsoňam ýekeje bir bent bolaýanda-da, şol bendiň özüne ýetesi sýužeti-wakasy, çeperçilik alamatlary bolýar. Hut dört setirde gahrymanyň dünýäsi açylýar. Bolmasa ol şygry däl. Onuň bent bolmagy üçin esasy şahyrana talaplar saklanmaly. Şo-da bize käbir netijelere gelmäge mümkinçilik berýär. Geliň, Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğinden käbir goşgy bentleri okalyň:

Bulnar meni ulas göz,
Kara meňiz, kyzyl ýüz,
Andan tamar tükel tüz,
Bulnap ýene ol kaçar.¹

Manysy: «Bu ýerde söýgüli gyz wasp edilýär we şeýle diýilýär: Ol humar göz meni ýesir etdi, ol gara meňiz, gyzył ýüz meni ýesir etdi. Ondan tükel gözellig damýar, ol meni ýesir edip özi gaçýar».² Goşgy bendindäki «bulnamak» sözüniň ýesir etmek, «ulas gözün» humar, süzük göz, «tüz» sözüniň gözellig, görk manysynyň bardygyny bellemek gerek. Bulnamak işligi bulnatmak, ýagny, bizar etmek, azar bermek manysynda häzir hem ulanylyp ýör. Bendiň beýan edýän wakasynyň gazalyň ýordumyna juda golaýdygyny aýtmalydyr. Magşugyň aşygyny

¹ Rejebow R. «Gadym türkmen edebiýaty» – Aşgabat, «Ylym», 1991, 196 sah.

² Şol ýerde 196 sah. (Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğindäki goşuklar hem olaryň terjimesi R. Rejebowyň görkezilen kitabyndan alyndy. Bu hakynda gelejekde duruljak dälär.)

ýesir etmegi, örtemegi, ýaryň çensiz gözeldigi we onuň waspy, emma aşygyň çäresizdigi, ýardan rehim-şepagata garaşyandygy we ş.m. adatça gazalyň wakasynyň esasyny düzýär. Şeýle häsiýetli mysallary sözlükden ýene getirmek mümkin:

Özik meni komytty,
Sakynç maňa ýumutty,
Könlüm aňar emitti,
Ýüzüm meniň sargarur.

Bu bentde hem aşyk «söýgi meni gamlandyrdy, tolgundyrdy, gozgalaňa saldy, könlüm oňa ymtyldy, yşkdan ýüzlerim saraldy» diýip çekýän hasratyny beýan edýär. Eýsem, şu mysal getiren bendimiziň wakasy bilen gazal beýtleriniň däpleşen wakalarynyň arasynda nähili meňzeşligi görüp bolýar?! Birinjiden, gazalda gahryman ýekelikde ýaşaýar. Ol magşuk bilen baglanyşykly hasratyny ýalňyzlykda beýan edýär. Edil şeýle häsiýet okan bentlerimize-de mahsus. Ikinjiden, gazal ýordumynda aşyk gahryman mydama hasratda, oňa yşk gussasy ezýet berýär. Biziň mysal getiren goşgularymyzda-da gahrymanyň şu derdi bar. Üçünjiden, gazalda magşugyň mertebesi juda belentdir. Aşyk ýara tagzym edýär. Magşuk aşygyny görmediksireýär, hamana özüni ulumsy alyp barýar. Aşygyny yşk oduna ýakmakdan lezzet alýar. Hakykatda bu gazalyň utanjaň gyzydyr. Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğindäki goşgularda hem şuňa meňzeş ýordumly bentler bar:

Awlap meni koýmaňyz,
Aýyk aýyp kaýmaňyz,
Akar közüм uş teňiz,
Tegre ýere kuş uçar. -

Bentde aşyk gahryman söýgülisine ýüzlenýär. Ol aýdýar: «Meni beýle awlap (jilwe berip) goýmaň, owal ant içip, söz berip, wada edip, indi sözüňizden dänmäň, gözüm deňiz ýaly suw akdyrýar, degresinde guşlar uçuşýar.» Ýagny, gözden akan

ýaş deňiz bolupdyr, degresinde bolsa guşlar uçuşyp ýör. Bellemeli tarapy, şeýle häsiýetli suratlandyrma hem sypatlandyrma diňe romantizme mahsusdyr. Şonuň üçin biz sözlükdäki goşgularda romantiki häsiýetli bentleriň bardygyny nygtamak isleýäris. Goşuk Andalyba çenli dürli temalarda romantizmiň talaby esasynda uly tejribä eýe bolupdy. Ol Ýasawynyň, Alynyň we beýleki şahyrlaryň döredijiliginde hem halk döredijiliginde şahrana zehiniň hem halkyň arzuwçyl dünýäsini çeper beýan etmegiň synagyndan geçipdi.

Şygyr žanry meselesinde Andalybyň nazarynyň goşukda eglenmeginiň sebäbi, onuň sillabiki bogun ölçegi mazmuny milli ruhda, türkmençe çeper beýan etmekde juda oňaly bolupdyr. Goşugyň bu artykmaçlygyny A. Bekmyradow «Magtymgulynyň poeziýasynda şahrana döp hem täzeçillik gözlegleri» atly kitabynda ilik-düwme derňeýändigini üçin, alyma bu işi üçin öz minnetdarlygymyzy bildirip, bu babatda şulary aýtmak bilen çäklenýäris. Ýöne goşugyň Magtymgulynyň döredijiliginde ur-tut real duýgyny bermek üçin ulanylmadygyny nygtamak derwaýysdyr. Goşuk Magtymgula çenli Andalybyň döredijiliginde milli mazmuny açmakda synagdan geçirildi. Edebi ösüş goşugy ilki milli duýgyny beýan etmek üçin ulanyp görýär. Andalyp bu wezipäni aňry ýany bilen ýerine ýetiripdir. Diňe bir Andalybam däl, asyryň Magrupy, Şabende, Şeýdaýy ýaly şahyrlary andalypçylyk däbi özleriniň dessanlarynda giňden ulanypdyrlar. Şonuň üçin, Magtymgula çenli goşuk, eýýäm nähili hem bolsa, milli ruhy beýan etmek babatda belli bir derejede çeperçilik synagyndan geçipdir. Emma Magtymguly goşuga real duýgyny beýan etmek üçin täze çeperçilik talaby bildirýär. Şeýlelikde, goşuk bu babatda hem özünden edilýän talaby ödäpdir. Ol lirikanyň esasy, baş şygyr žanry hökmünde XIX asr edebiýatymyzda meşhurlyga eýe bolýar.

Andalyp goşuk žanryna uly umyt baglan şahyr. Ol XVII-XVIII asyrlaryň nusgawy edebiýatynda ilkinji bolup, goşugy epiki maksatlar üçin ulanmaga synanyşýar. Şahyr «Sagdy-Wakgas» hem «Kyssaýy-Pyrgun» poemalaryny şu žanrda döredipdir. Munuň özi edebi çeper pikirlenmede uly täzelikdi. Taryhy döwriň edebiýata bildirýän talabynyň özboluşly ýüze çykmasydyr. Andalyp

«Oguznama» hem «Nesimi» poemalarynda mesnewini ulanypdyr. Biz Andalybyň poemalary hakynda yzda ýörite durmakçy. Ýöne häzir meselä şahyryň edebi žanr özboluşlylygy nazaryýetinden bu eserleri ýatlaýarys. Dowam edýän galagoply jemgyýetçilik durmuşy edebiýatyň özüne ýakyn bolmagyny talap edýärdi. Has dogrusy, orta asyryň uly imperiýalarynyň synmagy bilen türkmen edebiýaty özboluşly ösüş ýoluna düşüpdü. Andalyp türkmen tire-taýpalarynyň bölünişigi döwründe ýaşady. Onuň zamanynda oturymlaşmak maksatly uly göçüşler yzygiderli dowam edýärdi. Bu ýagdaý orta asyryň diwan edebiýatynyň döpleriniň pese gaçmagyna getirdi. Andalybyň gazallaryna, müsemmetlerine hem tahmyslaryna düşünýän az-azdy. Biziň pikirimizçe, Andalybyň liriki eserleriniň aglaba böleginiň saklanyp galmandygynyň sebäbi, megerem, şunuň bilen baglanyşykly bolsa gerek. Çünki halk köpçüligi Andalybyň gazalçylyk döplerine eýerip döreden eserlerine düşünerlik derejesinde sowatly däl. Onuň üçin arap-pars dillerini bilmelidi. Medrese sowatly bolmalydy. Türkmen taýpalary bolsa, entek, doly oturymlaşmandy. Olar suwuň ýakasyndan ekerançylyk üçin ýer edinmegiň, güzeran aýlamagyň aladasy bilendi. Şu ýerde taryhy ýagdaýa edebiýatyň nazary bilen baha berjek bolalyň. Türkmen halkynyň agramly bölegi Maňgyslakdan agyr hasrat çekip gadymy Watanyna dolanýar. Edebiýatyň halkyň şu biynjalyk ýagdaýyna, agyr hasratyna dymmaga haky ýokdy. Damarynda türkmen gany bar bolan her bir şahyr, zehin, bu ýagdaýa seslenmelidi. Bu şeýle hem boldy. Andalyp nähili seslenende halka düşnükli dilde beýan edip bolar diýen meseläni öz önünde goýupdyr. Şu hem onuň edebi žanrlar hakynda, edebi döp hem täzeçillik meselesi dogrusynda çuňdan pikir ýöretmegine sebäp bolupdyr. Biz hut, şu meselede iki ýagdaýy görýäris. Birinjide, türkmen halkynyň ykbaly hem edebiýatyň wezipesi dogrusynda düýpli pikir ýöredip, ondan dogry netije çykaryp bilen şahyrlaryň döredijiligi halka düşnükli. Oňa mysal edip Andalyby hem Magtymgulyny görkezmek bolar. Mysal edip şu iki şahyry almagymyzyň düýp sebäbi, olaryň ikisem uly çeperçilik hadysasynyň başynda durlar. Magtymguly real pikirlenmäni edebiýata getiren bolsa, Andalyp milli dili edebiýata ilki ornaşdyran şahyrdyr. Şu wagta çenli bu iki hadysanyň ikisem Magtymguly bilen

düşündürilýärdi. Emma çeper edebiýatda real pikir ýöretmek başlangyjyny Magtymgulyda galdyryp, milli dil babatda Andalyba degişli edebi mertebe bermek adalatlydyr. Sebäbi Andalyp Magtymgulydan öň döredijilik bilen meşgullandy. Eger biz Andalybyň takmynan, 1660-njy ýylda doglan hasaplap, Magtymgulynyň dünýä inen senesini has ygtybarly hasaplanýan 1720-nji ýyllaryň ortalary diýip alsak¹, onda Andalybyň dünýäden öten 1740-njy ýylynda Magtymguly on baş ýaşlaryndaky oglan bolýar. Bu wagt Andalybyň dessan döredijiligi halkyň gyzgyn söýgüsini alypdy. Ikinjisi, gödegrägem bolsa aýtmaly bolýarys, halkyň millet hökmündäki Oýanyşyny ýeterlik duýup bilmedik şahyrlar. Başgaça aýtsak, döredijiliginde orta asyr edebi дәplere agram beren, idealyny gazal pikirlenmesinden agtaran şahyrlar. Şeýle-de, ýitigini mistikadan gözlän şahyrlar. Muňa Mahmyt Gaýyby hem Şeýdaýy ýaly gazalçylyk дәbi ýörelge edinen şahyrlar degişlidir. Ýeri gelende bellesek, bu ugur XIX asyrda-da dowam etdi. Oňa mysal edip Abdüşükür Şükürini görkezmek bolar. Biz Şüküri babatda zehinli edebiýatçy alym M. Annamammedowyň pikirini hormatlap hem özüne goýup, meselä öz garaýşymyzy berýäris. Şüküri Ferganada, Samarkantda hem Buharada ýaşady. Şahyryň zamanynda ylmy hem medeni merkezler bolan ol ýerlerde diwan edebiýatynyň дәpleri dowam edýärdi. Şonuň üçin Şükürde milli duýgyny açýan çeperçilik serişdeleri, liriki detallar juda solakdyr, ýok diýerlikdir. Bu ýagdaý M. Annamammedowyň Şükürä bagyşlan monografiýasynda ylmy barlagyň şu ugrunyň çäklendirilendigi bilen göze ilýär.²

Türkmen edebiýatynyň taryhynda goşuk žanrynda eser döretmekde ussatlyga ýeten şahyrlaryň hatarynda XVII asyr türkmen edebiýatynyň tanymal wekili Garajaoglanyň hyzmaty aýratyn bellenmäge mynasypdyr. Andalybyň şygryýetini goşuk žanry nukdaý nazardan Garajaoglanyň döredijiligi bilen deňeşdirenimizde edebi ýakynlygy duýmak bolýar. Olaryň ikisi hem goşugyň milli duýgyny açmakdaky mümkinçiligine dogry düşünişdirler. Garajaoglanyň şahyrana

¹ Ашыров А. Магтымгулының голыазмаларыны yzarlap. – Ашгабат, «Ylym», 1995.

² Annamammedow M. Шүкүри we XIX asyr türkmen poeziýasynda romantiki usul. – Ашгабат, «Ylym», 1978.

dünýäsini öwrenmek, edebiýatymyzyň taryhy ösüşini, ondaky şygry žanr aýratynlyklary ýüze çykarmakda ähmiýetlidir.¹

Edebi çeşmelerde berilýän maglumatlara görä, Garajaoglan milady senesi bilen 1606-njy ýylda Türkmenistanyň Balkan welaýatynyň Etrek etrabynda dogulýar. Ol 1689-njy ýylda hem aradan çykypdyr. Garajaoglanyň edebi mirasy milli şygry sungatymyzyň kämillik ýolundaky edebi galkynmalary üpjün edipdir. Şahyryň goşgularynyň okyjylar köpçüligine ýetirilmegi onuň edebi mirasyny öwrenmekde täze mümkinçilikleri berdi.² Öz wagtynda edebiýatçy alym A. Bekmyradowyň hem adalatly belleýşi ýaly, şahyr çeper döredijilikde şygry düzmekligiň goşuk görnüşinden peýdalanyndyr. A. Bekmyradow edebi žanr babatynda Garajaoglanyň Magtymgula täsiriniň bolandygyny belleýär.³ Bu babatda ussat şahyra Andalybyň täsiriniň has uly bolandygyny-da nygtamak gerek.

Magtymguly Pyragy «zer gadyryn zergär biler» diýlişi ýaly, Garajaoglanyň goşgularyndan täsirlenipdir. Muny bu iki ussat şahyryň «Kadyr Möwlam senden bir dilegim bar» hem «Mätäç eýleme» goşgularynyň deňeşdirme derňewi subut edýär. Has takygy, Magtymguly «Mätäç eýleme» atly goşgusyny Garajaoglanyň «Kadyr Möwlam senden bir dilegim bar» atly eserinden täsirlenip döredipdir. Geliň bu iki şahyryň gürrüňini edýän goşgularynyň birinji bentlerini okalyň.

Garajaoglan:

Kadyr Möwlam Senden bir dilegim bar,

Muhannes guluna mähtäç eýleme.

Jenneti alayy nesip et maňa,

Syrat köprüsinden ýolum baglama.⁴

Magtymguly:

¹ Awtor Garajaoglanyň şahyryna dünýägaraýşy onuň goşgularynyň žanr aýratynlygy hakyndaky garaýyşlaryny döwürleýin metbugatda we 2006-njy ýylda Garaşsyz Türkmenistanda Garajaoglanyň doglan gününüň 400 ýyllygyna gabatlanyp geçirilen «Mukaddes Ruhnama we Garajaoglanyň edebi mirasy umumyadamzat ruhy gymmatlyklarynyň ulgamynda» atly halkara ylmy maslahatda beýan etdi. Seret: Täjimorew A. Garajaoglanyň şahyryna dünýäsi. Mukaddes Ruhnama we Garajaoglanyň edebi mirasy umumyadamzat ruhy gymmatlyklarynyň ulgamynda. (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany) – Aşgabat, 2006.; Garajaoglanyň şahyryna dünýäsi. «Türkmen dili» gazetini, 2006-njy ýylyň 12-19-njy apreli.

² Garajaoglan. – Aşgabat, «Miras», 2006.

³ Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyryna döň hem täzeçillik gözlegleri. – Aşgabat, «Ylym», 1989, 134-165 sah.

⁴ Karaçoglan. Bütün siirleri, 8. Oňak 1987. Düzünleýin: Çahit Öztelli. Internet maglumatlary.

Kadyr Jepbar, Senden dilegim kändir,
Sen meni namarda mätäç eýleme.
Hazynaňdan bergil meniň ryzkymy,
Bendäňi bendäňe mätäç eýleme.¹

Magtymguly Gündogar nusgalyk edebiýatynda ýörgünli bolan nezireçilik däbe eýerip, täze bir ajaýyp eser döredipdir. Goşgyny okap Magtymgulynyň Garajaoglandan täsirlenendigini görmek bolýar. Magtymguly onuň mazmuny beýan ediş tärine degişli bolan çeperçilik tilsimlerini öz döredijiliginde ulanypdyr we ony şahyrana baýlaşdyrypdyr hem milli öwüşginini güýçlendiripdir. Ussat Pyragy Garajaoglanyň bu goşgusynyň birinji bendiniň başky iki setirini bolşy ýalyrak alýar. Beýle ýagdaý Çündogar edebiýatynda bar bolup, oňa tezmin diýlipdir. Şonuň üçinem iki şahyryň döredijiligindäki şu hili ýakynlyk olaryň birini beýgeldip, ikinjisini peseltmeýär. Aslynda Gündogar çeper aňynda şol bir ýordumlaryň gaty kân şahyrlar tarapyndan işlenilmegi, dürli edebi däpleriň goldanylmagy arkaly edebiýat özüniň kämilliginiň çür depesine galypdyr. Her şahyr beýleki bir şahyr tarapyndan edebi dolanyşyga getirilen täzeligi ösdüripdir, oňa öz goşandyny goşupdyr. Munuň özi şahyrana zehin tarapyndan ussada goýulýan hormatdyr. Biz Magtymguly bilen Garajaoglanyň arasynda hem şeýle ýakynlygy, hormat-sylagy görýäris. Bellemeli tarapy, goşuk arassa oguz şygry görnüşi hasaplanýar. Aşyk edebiýatynda ýörgünli ulanylan goşugyň tebigaty oňa düşünmäge esas berýär.

Nurmuhammet Andalyp häzirki Türkmenistanymyzyň çäklerinde, Garajaoglan Kiçi Aziýada goşugy ösdüripdir. Garajaoglan goşugyň örüsinini has giňeldipdir, ony belli bir derejede real mazmun bilen baýlaşdyrypdyr. Ýeri gelende bellesek, Garajaoglan aşyk edebiýatynyň, Andalyp dessançylyk däbiniň wekilleri bolmak, bilen edebiýatyň bu iki ugrunyň ikisi hem öz gözbaşyny oguz edebi köklerinden alyp gaýdýar. Bu iki ugruň başynda gadymy oguz edebiýatynyň ozançylyk däbi dur.

¹ Magtymguly. Şygrylar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1994. II tom, 128 sah.

Nygtamakçy bolýan pikirimiz, Çündogar edebiýatynyň romantizm metody mazmun we forma babatynda gutarnykly kemala gelipdir. Onuň edebi žanrlar hem çeperçilik ulgamy kämilleşipdir. Goşuk hem romantizmiň edebi žanrlarynyň biri bolupdyr. XVIII asyrdan Andalyp goşugy romantiki duýgyny açmak üçin edebi dolanyşyga ýaňadan girizipdir. Asyryň edebiýatynda ýaňy döwräp barýan realizm sygryýetde goşugy öz maksatlary üçin ulanypdyr. Şunda Magtymgulynyň hyzmaty uly bolupdyr. Emma çeper usul hökmünde täze döwrän realizm romantizmiň epiki žanrlaryny ulanmagyň hötdesinden gelip bilmändir. Ol dessançylygy we poemaçylygy real ideýany açmak üçin peýdalanmakdan ejiz çykypdyr. Aýratynam, dessançylyk döplerinde bu ugurdan eden edebi synanyşygy şowsuz tamamlanypdyr. Muňa mysal edip Magrupynyň «Döwletýar» dessanyň görkezmek bolar. Döwletýar taryhy şahs. Ol Goňrat hany Eşmyradyň ogly. Magrupy Döwletýary romantiki döplerde, çeperçilikde işläpdir. Emma Magrupy Döwletýary real açmalydy. Ol taryhy şahs. Edebi pikirlenmede realizm edebi usul hökmünde hem oýanypdy, bardy. Magrupynyň özem şol usulyň wekili bolupdy. Emma edebiýat bu babatda täzeçillik girizip bilmändir. XVIII asyrdan döwrän realizm XX asyrdan roman žanrynyň edebiýatymyza gelmegi bilen, epiki žanrly bolup, bu mesele çözülipdir.

Andalyp Gündogar romantizminiň gazal, müsemmet, müstezat, mesnewi, goşuk, terjygbent, kytga ýaly edebi žanrlarynda şygry ýazypdyr hem öz şahyrana dünýäsini beýan edipdir. Şahyryň döredijiliginde terjygbent bilen kytga örän çakli gabat gelýär. Terjygbent Andalybyň döredijiliginde «Nesimi» poemasynda baryýogy iki ýerde gelýär. Bir ýerde hem «Leýli-Mejnun» dessanynda kytga bar. Şonuň üçin biz olar hakynda ýöriteleýin durmakçy däl. Andalyp Çündogar edebiýatynyň edebi žanrlarynyň öz içinde täzelik döretmäge çalşypdyr. Şunda onuň esasy pikiri edebi döpleri, žanrlary türkmeniň ruhuna laýyk ulanmaklyga gönügiptir. Şahyr goşugyň türkmen edebiýaty üçin tapylgysyz edebi žanrdygyny duýupdyr. Epikada bolsa, onuň nazary dessanda eglenipdir. Andalybyň milliligini onuň döreden dessanlaryndan gözlemek dogrudyr. Şunda şahyryň dili hakyndaky mesele aýratyn üns çekerlikdir.

Nurmuhammet Andalybyň edebiýat meýdanyna gelmegi edebi pikirlenmämiziň ösüşinde uly bir çeperçilik hadysa boldy. Şahyr XVII-XVIII asyr türkmen edebiýatynda özüniň şygryýet mekdebini döredipdir. Şunda ol orta asyr edebiýatynyň edebi dăplerini milli öwüşgünde işläp, gaýtadan edebi dolanyşyga goşupdyr. Andalyp Çündogar edebiýatynyň orta çykaran edebi ýörelgelerini, ähli gymmatlyklaryny türkmeniň ruhunda ösdürip, şahyrana zehinlere nusga görkezipdir. Edebiýatyň milli ýoluny kesgitlep beripdir. Andalybyň milli edebiýatymyzyň ösüşine goşandy bimöçberdir. Hut şoňa görä, Arkadag Prezidentimiz hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow Nurmuhammet Andalybyň doglan gününüň 350 ýyllyk toýuny dabaraly belläp geçmek, onuň döredijiligine bagyşlap halkara maslahat geçirmek, edebi mirasyny neşir etmek hakyndaky taryhy Kararyny çykardy.

Edebiýaty öwreniş ylmy şu wagta çenli Andalybyň golýazmalarynyň üstünde işledi. Täze Galkynyş hem Beýik Özgertmeler zamanamyzda Andalybyň edebiýat meýdanyndaky ornuny kesgitlemäge ýardam etjek ylmy derňewleri alyp barmak zerur. Çünki Andalybyň üsti bilen orta asyr edebi gymmatlyklarymyza aralaşyp bilýäris. Şahyryň edebi mirasynyň mysalynda edebiýat ylmynyň dürli ugurlary boýunça ylmy derňew alyp barmaga uly mümkinçilik bar. Andalybyň döredijiliginiň mysalynda XVII-XIX asyr edebi ösüşini öwrenmek mümkin. Şahyryň döredijiligini tekstologiýa, edebi usul, edebi žanrlar, edebi dăp hem täzeçilik, şahyrana çeperçilik boýunça öwrenmek möhümdir. Onuň epiki döredijiliginiň her biri boýunça ylmy işleri alyp barmaklygy dowam etmek bolar. Andalybyň «Hamsaçylyk», gazalçylyk, tahmysçylyk, müsemmetçilik, goşukçylyk, poemaçylyk, dessançylyk dăpleri edebi derňewine garaşýar. Şahyryň sopusçylyk dünýäsi tarplygyna dur. Andalybyň edebi mirasyny çeper täsir nukdaý nazardan hem derňemek möhümdir. Sebäbi Andalyp öz döwürdeş galamdaşlaryna we özünden soňky şahyrlara ýiti täsir edipdir. Olar Andalybyň eserlerini ylham çeşmesi hökmünde kabul edipdirler. Oňa nezire baglapdyrlar. Şonuň üçin Andalyp we XVIII-XIX asyr türkmen edebiýaty meselesi düýpli öwrenilmeli temalaryň biridir.

Hakykatdan hem Andalyp nusgawy edebiýatymyzda uly seslenme döredipdir. Magtymguly, Magrupy, Seýdi, Zelili, Mollanepes, Misgingylyç ýaly şahyrlar bilen Andalybyň döredijiliginiň baglanyşygy, şeýle seredeniňde hem gözüne kaklyşyp dur. Biz häzir, şolaryň käbiri hakynda gysgaça durup geçmekçi.

Andalyp bilen Magtymguly bir döwürräkde ýaşan şahyr. Olaryň ikisi hem gürrüňsiz juda uly zehinlerdir. Magtymguly Andalybyň döredijiligini baş barmagy ýaly bilýär diýmäge, bu iki zehiniň edebi mirasy esas berýär. Magtymguly Andalybyň dessanlaryny ürc edip okapdyr. Magtymguly Andalybyň okan Buhara şäherinde «Gögeldaşda» iki ýyl tälim alypdyr. Soňra ol üç ýyl Hywada «Şirgazy han» medresesinde okuwyny dowam etdiripdir. Elbetde, Magtymguly Andalyba duşupdyr diýmäge esas ýokdur. Andalyp 1660-njy ýylda doglup, 1740-nji ýylda dünýäden ötüpdir. Biz Magtymgulyň golýazmalaryny ilik-düwme öwrenen edebiýatçy alym A. Aşyrowyň şahyryň, takmynan, 1725-nji ýyllar töweregi doglandygy hakyndaky pikirini ygtybarly hasaplaýarys. Magtymgulyň hem 1756-1757-nji ýyllarda okuw diýip, obasyndan çykyp gaýdan hasaplaýarys.¹

Magtymguly iki ýylyň içinde irginsiz okap, Buharanyň berip biljek ähli ylmyny öwrenipdir. Soňra şol döwrüň in şöhretly ylym ojagy hasaplanýan Hywada okuwyny dowam etdiripdir. Magtymguly Hywada «Şirgazy han» medresesinde okandygyny «Gözel Şirgazy» goşgusynda maglumat beripdir. Şahyr okuwynyň arasyny kesmedik bolarly. Ol, takmynan, 1758-1760-njy ýyllarda Hywada okapdyr. Üç ýylyň içinde şahyr Hywanyň berip biljek ylmyny kemsiz öwrenýär. Şahyryň «Gözel Şirgazy» goşgusy arkaly käbir terjimehal maglumatlary ýüze çykarmak mümkin. Bu goşgynyň ikinji bendinde şeýle setirler bar:

Hakdan bize buýruk, baglydyr bilim,
Sende tälim aldy, açyldy dilim,
Gelsin diýp garaýyr ol gerkez ilim,

¹ Biz bu mesele bilen «Döwletmämmet Azadynyň «Wagzy-Azat» kitabynyň taryhy-çeperçilik kökleri» atly işimizde içgin gyzyklandyk we deňişli netijelere geldik. Iş golýazma görnüşinde bolup, ol awtoryň şahsy kitaphanasynda saklanýar. Ondan käbir bölekler «Edebiýat we sungat» gazetiniň 2006-njy ýylyň 11,18, 25-nji maýyndaky we 1-nji iýunyndaky sanlarynda «Edep dessany» ady bilen çap edildi.

Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy»!¹

Biz şygyr bendiniň üçünji setiri arkaly Magtymgula obasyndan «gel» diýip habar gelendigini bilýäris. Obadaşlary – gerkez ili onuň geljek ýoluna garap otyr. Magtymguly bu goşgynyň dördünji bendinde «Şirgaza» gelip akyl kâsesiniň gaýnandygyny – okap bolandygyny, şonuň üçin «dolanmak höwesindedigini» aýdýar. Diýmek, Magtymguly Gerkezden habar barmanda-da, oba gaýtmak hyýalynda bolup, üç ýylyň dowamynda Hywa ylmyny doly özleşdiripdir diýmäge esas bar. Biz on bentden ybarat bu goşgynyň sekizinji bendinde şu aşakdaky setirleri okaýarys:

Kämil bolup serenjamlyk kylyp men,
Muşakgatdan, ol pederden galyp men,
Käbämden aýrylyp, jyda bolup men,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şirgazy!».²

Şahyr bu bentde hem kämil bolandygyny belläp, gitmeginiň düýp sebäbini aýdýar. Eger ýalňyşmasak, Magtymgula atasy Azadynyň dünýeden ötendigi barada habar gelen bolmaly. Onuň «Muşakgatdan, ol pederden galyp men» diýmegi muny tassyklaýar. Şygryň umumy ruhuna görä, bu habar köne däl. Şonuň üçin Magtymguly ony ýörite nygtap aýdýar. Şahyr bendiň üçünji setirinde «Käbämden aýrylyp, jyda bolup men» diýip hem dur. Be, şahyr Hywadaka hem atadan, hem eneden jyda düşäýdimikä diýen pikir döreýär. Setirlere ynansaň-a, şahyryň ata enesi bir döwürräkde dünýäden öten bolmaly. Iki hasratyň arasy juda ýakyn. Durmuşda-da, ata-enäniň deňeçerräk ýogalmak ýagdaýy seýrek duş gelýän hadysa däl. Adatça dyzyndan kuwwaty giden garrylarymyz ömürlik ýanyoldaşynyň dünýeden gaýtmagyna çydamazak, tap getirmezdek bolýar. Magtymguly bendiň üçünji setirinde hem mähriban enesinden aýra düşenine gyýylýar.

¹ Magtymguly. Saýlanan goşgular. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1976. 240 sah.

² Şol ýerde 241 sah.

Magtymguly Pyragy atasy Döwletmämmet Azadynyň ölümüne bagyşlap «Azadym kany?», «Atamyň», mähriban enesiniň ölümüne bagyşlap «Kaýda sen?» atly matam goşgularyny döredipdir. Öz wagtynda «Kaýda seniň?» töwereginde buz üstünde tozan aralyp, ýapa degmeýän jedeliň bolandygynam aýdyp ötenimiz ýagşy. Biz şahyryň gönüläp aýdan sözüne ynanýarys. Şahyr bu muhammesiniň iň soňky bendinde «Aýra düşüp käbeden, goýdum Pyragy adyma» diýip uly sesi bilen aglap duranam bolsa, ondan başga many gözlenip, hakykatdan daş düşüldi. Magtymguly «Azadym kanyda?» atasynyň ölümüne aglasa, «Kaýda sende?» käbesinden aýrylanyna göz ýaş dökýär. Şu iki şygryň çeper mazmuny açmakdaky, pikiri beýan etmekdäki meňzeşlik hem belli bir derejede olaryň bir döwürde döredilendigine kepil geçýär.

Magtymgulynyň «Atamyň» atly matam goşgusynda atasy Döwletmämmet Azadynyň ýaşan ýaşyny we aradan çykan senesini maglumat galdyrandan okyjylar habarlydyrlar:

Altmyş ýaşda¹, nowruz günü, luw ýyly,
Turdy, ajal ýolun tusdy atamyň.
Bu dünýäniň işi beýlemiş, beli,
Ömrüniň tanapyn kesdi atamyň.²

Musulman hasaby boýunça luw ýyly miladynyň 1760-njy senesine gabat gelýär. Magtymguly Pyragy, takmynan, otuz bäş ýaşlarynda atasy Döwletmämmet Azadydan jyda düşüpdür.

Magtymguly Hywada okap ýören ýyllary Andalybyň döredijiligi bilen içgin tanşan bolmaly. Ol ussat şahyryň eline düşen ähli eserlerini birkemsiz özleşdiripdir. Şahyr aýratyn hem Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanyňa mähir siňdiripdir. Şonuň üçin bu dessanyň wakalary Magtymgulynyň döredijiliginde yz goýupdyr. Pyragynyň şygrylarynda 40 töweregi ýerde Ýusubyň ady gelýär. Elbetde, biz şahyry Ýusuply meselede bir Andalyba baglap goýmagyň tarapdary

¹ Bu setiriň «Altmyş başde, nowruz günü, luw ýyly» nusgasy hem bolup, ol ygtybarly hasaplanýar.

² Magtymguly. Şygrylar. – Aşgabat, «Türkmenistan». 1992. I tom, 64 sah.

däl. Ýöne Magtymguly «Azadym, kany» elegiýasy bilen Andalybyň «Ýusup-Züleýha» dessanyndaky Ýusubyň agalary atalaryna Ýusuby böri iýdi diýip gelenlerinde Ýakubyň söýgüli Ýusup ogluny sorap, nalyş edip aýdýan «Ýusubym kany» şygrynynyň arasynda mazmun hem görnüş babatyndaky ýakynlyk mesaňa bildirýär:

Magtymguly:

Pelek, idär edim, sen duçar bolduň,
Gözümniň nurany – Azadym kany?
Ýüregim soguryp, seglere berdiň,
Şährimiň soltany – Azadym kany?¹

Andalyp:

Ýaratgan Biribar Taňry haky üçin,
Rastyňyz aýdyňlar, Ýusubym kany?
Barçanyň atasy Adam safy üçin,
Rastyňyz sözläňler, Ýusubym kany?²

Magtymguly Andalybyň bu goşgusyndaky «Gözümniň rōwşeni» söz düzümini «gözümniň nurany» görnüşinde getirýär. Magtymgula atasyny ýitirmek juda agyr degýär. Muny şahyryň «Ýowuz galdym, sil alypdyr etrapym», «Kuwwat gitdi, gubarlandy gözlerim», «Münberim azany», «Ilimiň zypany», «Höwesler ýas boldy, pişäm gam boldy», «Ýüregim aramy», «Gökleňiň pälwany», «Bagymyň reýhany», «Namysym imany» diýip bagryny paralamagy tassyklaýar. Hut şeýle ruhy sarsgynlylyk ogluny elinden aldyran Ýakuba-da mahsus. Ol Ýusuba «Täze gülüstany», «Keremli soltany», «Janymyň rahaty, köňlümiň hoşy», «Jenneti ryzwanym», «Hurşydy-jahanym» diýip göz ýaş dökýär. Bu iki şygyrda duýgynyň obraza öwrülişi birdir. Hasratyň ýüze çykyşy, açylyşy hem olaryň sintaktik birliklerde berlişi juda ýakyndyr. Şu hem bu iki elegiýany biri-birine

¹ Awtoryň şahsy kitaphanasy, diskde 20 sah.

² Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 152 sah

baglanyşdyrýar. Andalybyň «Zeynelarap» dessanynda hem «nigärim kany»¹ redifli şygry bolup, ol Muhammethanapyýanyň dilinden ýaryny sorap aýdylýar. Şeýle mysallary näçe diýseň getirmek mümkin. Biz olaryň käbirini diňe sanap ötmekçi. Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanyndaky «goldawer»² redifli mynajat goşgusy hem «Baba Röwşen» dessanyndaky «soltanym»³ şygry bilen Magtymgulynyň «Ýagmyr ýagdyr, soltanym»⁴ mynajatynyň arasynda edebi täsiri görmek bolýar. Şeýle-de, Magtymgulynyň «Ýa Resul»⁵, «Galmagaly neýleremi»⁶, «Jan içinde»⁷, «Bolar sen»⁸, «Bular gelmedi»⁹, «Aly Siziňdir»¹⁰ goşgulary degişlilikde Andalybyň «ýa Resul»¹¹, «neýlerem»¹², «içinde»¹³, «bolar sen»¹⁴, «gelmedi»¹⁵, «seniňdir»¹⁶ redifli şygrylarynyň täsirinde döredilipdir. Elbetde, mysallary ýene getirmek mümkin. Ýöne Andalyp bilen Magtymgulynyň döredijiliginiň deňeşdirme derňewi özbaşyna meseledir. Emma şu getirilen deliller Magtymgulynyň Andalybyň döredijiliginden täsirlenendigini subut edýär. Munuň özi Magtymgulynyň Andalyba goýýan hormatydyr. Magtymgulynyň söpuçylyk mazmundaky poemalary bilen Andalybyň poemalarynyň arasynda hem edebi žanr ýakynlygyny duýmak bolýar. Magtymguly Andalybyň goşugy dessanlarynyň baş şygry žanry hökmünde saýlamagyny, şygryýetiň dilini millileşdirip, garlyk-çagataý usuldan daşlaşyp, oguz-türkmen edebi ýazuw dilini täzeden şygry dolanyşygyna girizmegini goldapdyr hem ol hut, şu edebi ugur boýunça öz döredijiligini ösdüripdir.

Andalybyň edebi täsirini XVIII-XIX asyr edebiýatymyzyň uly wekilleriniň tas hemmesinde diýen ýaly görmek bolýar. XVIII asyrda ýaşap geçen Gurbanaly

¹ Şol ýerde 410 sah.

² Şol ýerde 146 sah.

³ Şol ýerde 270 sah.

⁴ Magtymguly. Şygrylar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1992, I tom, 108 sah.

⁵ Magtymguly. Şygrylar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1994, II tom, 136 sah.

⁶ Magtymguly. Şygrylar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1992, I tom, 32 sah.

⁷ Şol ýerde 297 sah.

⁸ Şol ýerde 124 sah.

⁹ Şol ýerde 65 sah.

¹⁰ Magtymguly. Şygrylar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1994, II tom, 70 sah.

¹¹ Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 297 sah.

¹² Şol ýerde 245 sah.

¹³ Şol ýerde 320-321 sah.

¹⁴ Şol ýerde 276 sah.

¹⁵ Şol ýerde 221 sah.

¹⁶ Şol ýerde 406 sah.

Magrupy «Saltyk»¹ atly goşgusyny tussaglykdan boşap gelýärkä, Artyknyýaz atly ýaryny soraglap döredipdir. Bu goşgy kämil çykypdyr, şonuň üçin ol aýdyma öwrülipdir. Magrupynyň bu goşgusynda Andalybyň «Zeýnelarap» dessanyndaky Zeýnelarap bilen ymam Muhammediň, ymam Muhammet bilen Bibi Hanypanyň aýdyşyk goşgularyň täsiri duýulýar. Andalybyň bu aýdyşyklaryndaky, degişlilikde, «esen amanmy?»², «enem amanmy?», «balam amanmy?»³ redifli kapyýalary Magrupyda «ýarym amanmy», «tarym amanmy», «narym amanmy», «gülzarym amanmy» görnüşde gelýär. Şu ýerde çeper täsiriň ýüze çykyş täri hakynda birki agyz aýdasymyz gelýär. Uly zehinlerde örän köp okan kitaplarynyň esasynda ummasyz söz baýlygy, baý maglumat gory emele gelýär. Şunda şahyrana duýgulanmada eser ýazylanda çeper täsir öz-özünden ýüze çykýar. Başgaça aýtsak, ol tahmysdyr tezmindäki ýaly ýöriteleýin edilmeýär. Şonuň üçin bu hili täsirlenmäniň esasynda döran eserler hem özboluşly, hem juda kämil çykýar. Magrupynyň «Saltyk» atly goşgusy muňa mysaldyr.

XIX asyr türkmen şahyry Seýitnazar Seýdi bilen Nurm Muhammet Andalybyň döredijiligindäki edebi ýakynlyk has hem äşgär duýulýar. Şu ýerde biz bir meselä aýratyn ünsi çekesimiz gelýär. Edebi çeper täsir edebiýatyň gaty köp ugry boýunça ýüze çykyp biler. Ol ýöriteleýin öwrenilende hökman toparlara bölünip öwrenilmelidir. Soňra bitewi netije çykarylýar. Şonuň üçin, biz bu ýerde käbir delilleri getirmek bilen, ünsümüzizi gelejekde alnyp barylmalý ylmy barlagyň ugruny pikir alyşmaklyga gönükdirdik. Andalybyň çeper täsiri meselesi diňe şygryň tehniki çeperçiligi bilen çäklenmeýär. Ol edebi dil, usul, ýordum, obrazlar ulgamy, edebi žanr hem beýleki käbir meseleler bilen baglanyşykda ýüze çykypdyr. Andalybyň ussatlygy tükeniksizdir. Ol her bir babatda edebi mekdep bolup dur. Sebäbi şahyr türki hem parsy dilli edebiýatyň çeperçilikde gazananlaryny döredijiliginde ulanypdyr. Ol pars dilinde hem eserler döredipdir. Indi esasy söhbetimize dolansak, Andalybyň «Zeýnelarap» dessanynda Alynyň perzentleri Ymam Hasan bilen Ymam Muhammediň hoşlaşyk aýdyşygy bar:

¹ Magrupy. Lirika. «Seýpelmelek - Medhaljema». – Aşgabat, «Ylym», 1979, 40-41 sah.

² Nurm Muhammet Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 114-115 sah.

³ Şol ýerde 117-118 sah.

Ymam Hasan:

Ýaratgan Biribar tutsun amanda,
Hoş imdi, jan inim, bargyl, aman bol!
Niçe gün seýr edip ýörgün jahanda,
Hoş imdi, jan inim, bargyl, aman bol!

Ymam Muhammet:

Ýalguzyn bu ýolga düşdüm men garyp,
Aman boluň, agalarym, hoş imdi!
Takdyry-Hudadyr ne bolsa nesip,
Aman boluň, agalarym, hoş imdi!¹

Serkerde şahyr Seýdi «Lebap, hoş indi», «Galdyň, hoş indi» (neşirde «Imdi» sözi «indi» görnüşinde alnypdyr. Ýöne bu aňladylynjak bolýan manyny dolulygyna bermeýär.) kimin ajaýyp goşgularyny Andalybyň täsirinde döredipdir. «Lebap, hoş indi» goşgusyndan:

Sakar halky bilen ärsary bolup,
Biz gitdik, sen galdyň, Lebap, hoş indi.
Kimse aglap gitdi, kimseler gülüp,
Kimse çekip dürli azap, hoş indi.²

Seýdiniň «Galdyň, hoş indi» goşgusynda hem andalypçylyk däp dowam etdirilipdir:

Gider boldum indi üşbu watandan,
Jebir gören iller, galdyň, hoş indi.
Hiç unutman, janym çyksa bu tenden,
Süýji sözlän tiller galdyň, hoş indi.³

¹ Şol ýerde 315 sah.

² Seýdi. Saýlanan eserler. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1977, 25 sah.

³ Şol ýerde 27 sah.

Şu ýerde, «imdi» redifli kapyýanyň Alynýň «Kyssaýy-Ýusup» poemasynda boýdan-başa ulanylýandygy bellärliklidir. Öz gezeginde Andalyp Alydan täsirlenipdir.

Umuman, Nurmuhamet Andalybyň döredijiligi XVIII-XIX asyr türkmen nusgawy edebiýatymyzyň ösmeginde edebi mekdep bolup hyzmat edipdir. Şahyryň döredijiliginde ulanan edebi däpleri, şygry dolanyşygyna girizen şahyrana täzeçilligi, edebi dil medeniýeti hem dürli çeperçilik öwürümleri şahyrana nesillere ugur-ýol salgy beripdir.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

– Türkmen edebiýatynda çuňňur halk parasatlylygyny beýan edip, ajaýyp eserleri peşgeş beren ussatlar az däl. Men Magtymgulynyň, Andalybyň, Azadynyň, Keminäniň... öňünde baş egýärim.

IV Bap

ANDALYBYŇ DÖREDIJILIGINDE POEMAÇYLYK WE DESSANÇYLYK DÄPLER

Edebi çeper pikirlenmämiziň ösüşinde X-XV asyrlar romantizmiň altyn asyry hökmünde taryha girdi. Romantizm çeper usul hökmünde öz ideýalaryny lirikada esasan, gazalda hem müsemmetde açdy. Ol edebiýatyň kasyda, terjygbent, kytga, rubagy ýaly beýleki şygry görnüşlerini-de romantiki ideal gahrymanyň häsiýetini açmak üçin ulanypdyr. Ýöne ol esasy ýüki gazal bilen müsemmede urupdyr. Şu ýerde poeziýanyň liriki hem epiki diýen iki topara bölünýändigini, epiki poeziýada žanr hökmünde poemanyň işledilendigini we onuň mesnewi şygry görnüşinde ýazylandygyny nygtamagymyz hökmandyr. Mesnewi hakynda «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğinde» maglumat berlipdir. «Mesnewi – ikileme, her iki misragy bir kapyýada bolan şygry. ...liro-epiki we didaktiki eserleri ýazmaklygyň iň gadymy formalaryndan biri. Bu formanyň her bendi iki setirden, ýagny bir beýtden ybarat bolýar, olar özara kapyýalaşýarlar.»¹ Mesnewi arap sözüdir. Onuň arap ýa pars edebiýatynda dörändigini hakynda kesgitli pikir aýdylmandyr. Ol iri göwrümlü şahyran eserleri ýazmak üçin ulanylypdyr. Türkmen edebiýatynda Ýusup Has Hajybyň «Kut etgu bilik», Wepaýynyň «Rownakyl-yslam», Azadynyň «Wagzy-Azat», Abdyseldar Kazynyň «Jeňnama» poemalary mesnewide döredilipdir. Nurmuhamet Andalybyň dört poemasynyň ikisi – «Oguznama» bilen «Nesimi» mesnewi formada ýazylypdyr. Mesnewi poema žanrynyň aruz sazlaşykly şygry görnüşidir. Poemanyň goşuk görnüşinde ýazylýany hem bardyr. Oňa mysal edip, Alynyň «Kyssaýy-Ýusup», Andalybyň «Sagdy-Wakgas» hem «Kyssaýy-Pyrgun», Magtymgulyň «Çakyr kelle», «Kepderi», «Ak it» poemalaryny görkezmek bolar. Biz goşukda ýazylan poemalar hakynda öň maglumat beripdir. Bu hakynda A. Bekmyradowyň Magtymgula bagyşlan tutumly işinde hem ýörite duruldy. Ýöne şu ýerde A. Bekmyradowyň goşugy iki manyda – hem žanr, hem şygry görnüşiniň ady görnüşinde ulanandygyny ýatladyrys. Biz hem poemany edebi žanr, mesnewi bilen goşugy

¹ Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1988, 223-224 sah.

şygyr görnüşi manysynda ulanýarys. Poemanyň mesnewiden goşuga geçmegini žanryň içki gurluşyndaky täzelik hökmünde kabul edilmelidir. Onuň mazmunyndaky özgerişler edebiýata täze ruhly gahrymanyň gelmegi bilen baglanyşyklydyr. Poema žanr hökmünde örän uzak ösüş ýoluny geçipdir. Ol öz ösüşinde edebi usullara uýganlaşmaly boldy. Poema dessan žanrynyň edebi dolanyşyga girmeginde ägirt uly hyzmatlary bitirdi. Munuň özi uly edebi ösüşe getiren çeperçilik hadysa boldy.

Poemanyň edebi žanr hökmündäki ornuny kesgitlemek üçin, onuň edebi çeper pikirlenmede geçiren ösüşlerini hem gaýtgynlaryny hasaba almaly bolýarys. Munuň üçin bolsa diňe Andalybyň döredijiligine ýüzlenmek ýeterlik däl.

Edebiýatymyzyň taryhyna ser salanymyzda, XVIII-XIX asyrlarda poema kysymy o diýen şowlamandyr. Onuň özüne ýetesi sebäpleri boldy. Oňa düşünmek üçin poemanyň ösüşini yzarlamaly bolýarys. Bilşimiz ýaly, poema orta asyrlarda çeper döredijilikde yzygider işledilipdir. Bu edebi žanr X-XV asyrlarda «hamsaçylyk» däbiniň içinde uly meşhurlyk gazanypdyr. Bu döwürde poema epiki poeziýanyň ykbalyny kesgitleýän ýeke-täk žanra öwrülipdir. «Hamsa» poemasyz ýazylanokdy. Nyzamy, Dehlewî, Fuzuly, Nowaýy öz «Hamsalarynda», Abdurahman Jami «Ýedi tagtynda» poemany özüniň ösüşiniň in belent derejesine çykardylar. Poemanyň örüsi–temasy juda giňedi. Onda söýgi, ahlak, didaktika, gahrymançylyk, filosofiýa, mistika, ylym hem bardy. Sebäbi ylmyň edebiýatdan differensirlenmegi has soňky döwürde ýüze çykdy. Mazmun babatynda bu döwürlerde poemada arzuwment-romantiki ideýalar – şahyrana pikirler öňe sürülýärdi. Emma XVII asyrdan başlap türkmen edebiýatynda poemanyň bady gowşap başlapdyr. Munuň sebäbi birnäçedir. Birinjisi poemanyň dili, has takygy, edebi ýazuw usuly, şu wagta çenli «çagataýça» diýlip atlandyrylan kitaby usuldadygydy. Özem onuň sözlük düzüminde oguz-türkmen dil birligine seredeninde, uýgur-garlyk dil birliklerine-sözlerine köpräk ýykgyň edilýärdi. Şol bir wagtyň özünde A. Bekmyradowyň Ý. E. Bertelsiň pikirlerine salgylanyp dogry belleýşi ýaly, türkmen edebiýaty XV asyrdan umumygündogar ösüşinden bölünip, özbaşdak ösüp başlapdy. Şu ösüş diliň millileşmegine ýiti talap bildiripdir. Bu

bolsa ýazuwly edebiýatda halk döredijiliginiň diliniň täsiriniň güýçlenmegine, getiripdir. Bu döwürde çeper eseriň dili okyja ýakynlaşýar. Ikinjiden, indi okyjy edebiýatda «özünü», öz döwrüniň meselelerini görmek isleýärdi. Edebiýata Andalyp bilen Azadynyň yzysüre Magtymguly, Magrupy we başgalar tarapyndan çuňdan işlenmeli täze anyk durmuşy meseleler geldi. Bu eýýamda edebiýat durmuş bilen deň gadam urup, onuň hadysalaryna seslenip başlaýar. Ýeri gelende bellesek, Azadynyň poemasy, ine, şeýle döwürde ýazyldy. Özem, gaty şowly çykdy. Muny aýratyn bellemegimiziň hem öz sebäbi bar. Edebiýat taryhyndan bilşimiz ýaly, XVIII-XIX asyrlarda başga-da, poema ýazan şahyrlar boldy. Emma olar («Batyr Nepes», «Begzada Gurban» we başg.) çeper eserden edilýän talaby ödäp bilmedi. Ol poemalar barmak бүкүп sanasaň ep-esli bar. Ýöne, ol özbaşyna gürrüň. Elbetde, eseriň kämil çykmagy ýazaryň şahsy zehinine köp derejede baglydygy düşnükli zat. Ýöne döwür edebi kysym hökmünde poemanyňky dälidi. Jemgyýet-okyjy sentimental, durmuşdan üzňe, arasyny açan, hyýaly, toslanyp tapylan ýordumlardan, aşa hyýalbentlikden, başa barmaýan, hasyl bolmaýan arzuwlardan, başgaça aýdylanda durmuşdan arasyny açan ideal ideýalardan ýadapdy. Okyjy edebiýatda özüni, öz meselesini göresi gelýärdi, ol näme etmeli, näme bolarka, ugur hanjak, nädende hal-ahwalymyz gowulaşar diýen ýaly, onlarça sowallara jogap tapmak isleýärdi. Hawa, hut şonuň üçinem, indi onuň orta asyr gazalçylyk däpleri bilen «işdäsi» gananokdy. Asyl onuň şow-şowly, owadan, emma, boş, durmuşda meňzeşini tapyp bolmaýan, hyýalbent keşbi, waka-ýordumy «göresi» gelenokdy. Indi ony gündelik meseleler gyzyklandyrýardy. Durmuş edebiýatyň önünde anyk talaplary goýup başlapdy. Şonuň üçin edebi çeper pikirlenmede nähilidir bir täzelik, şahyrana öwrülişik ýüze çykmalady. Edebi zehinleriň ony duýmagy gerekdi. Ol şeýle-de boldy. Ýöne ony her şahyr özüçe duýdy, başardygyça hem işledi. Şunda iki ýagdaý bardy. Birinjiden, täze pikir türkmen jemgyýetinde edebiýatda öz beýanyny tapmalydy. Ikinjiden, öneden dowam edip gelýän arzuwment edebi däpler hem ýaşamagyny dowam etmelidi, onuň gazananlaryndan bütinleý geçmek, ýüz öwürmek hem akyla sygjak zat dälidi. Birinji ýagdaý üçin edebi

kysymlara täzelik girizmelidi. Täze döran pikiri, durmuş hakykatyny dogruçyl beýan etmek üçin onuň özüne laýyk, oňaly edebi «öy» – edebi kysym ýa görnüş, şekil edinmegi, tapmagy gerekdi. Azadynyň yzysüre bu meselede Magtymgulynyň nazarynyň goşukda eglenendigini edebiýat ylmymyz dogry kesgitledi. Magtymguly durmuş hakykatyny dogruçyl beýan etmek üçin goşugy saýlap alypdyr. Bizi gyzyklandyrýany edebi çeper pikirlenmede şu talabyň oýanan döwründe Andalybyň ondan baş alyp çykyşydyr. Onuň üçin Andalyby töweregi bilen öwrenmek gerek. Şonda Andalybyň kesgitleän ugry anyk ýüze çykar. Şu maksat bilen bu meseläniň Azadyda onuň «Wagzy-Azat» eserinde çözülişini anyklamak ähmiýetlidir.

Azady Andalyp bilen bir döwürräkde ýaşapdyr. Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanyny 55 ýaşynda ýazandygy hakynda maglumat berlipdir. Ol takmynan, 1720-nji ýyllar töweregidir. Biz şahyryň beýleki dessanlaryny, bolsa-da, onuň «Baba Röwşen» hem «Zeýnelarap» dessanlaryny 1730-njy ýyllaryň birinji ýarymynda hem ortalarynda ýazylypdyr diýip pikir edýäris. Bu barada yzda ýörite durup geçýäris. Eger biz Azadyny 1695-nji ýylda doglan hasaplasak, onda ol bu wagt 35-40 ýaşalaryndaky akly durlanan adam bolýar. Emma Azady «Wagzy-Azady» 1754-55-nji ýyllarda ýazypdyr. Bu sene bilen Andalybyň dessanlaryny ýazan wagtynyň arasynda bary-ýogy 20 ýyl töweregi wagt bar. Emma edebi pikirlenmäniň ösüş taryhy taýyndan seredeniňde bu juda köp, hatda, duýarlykly bir wagt dälidir. Emma Azadynyň «Wagzy-Azady» Andalybyň poemalary bilen deňeşdireniňde uly tapawuda eýedir. Ýogsa olar şol bir poemaçylyk däbinde ýazylypdy.

Döwletmämmet Azady poemada uly öwrülişik geçirdi. Şahyr poemanyň daşky şekilini – onuň mesnewi görnüşini (hat-da aruz kadasynam) saklady-da, içini – mazmunyny düýpgöter täzeledi we uly utuş gazandy. Azady poemada ilkinji bolup türkmeniň durmuşyndan, onuň günübirin çözülmeli meselesinden söhbet açypdyr. Azadynyň poemasynyň orta asyr «Hamsaçylyk» däbinde ýazylan poemalardan tapawudy hem şundadyr. Öň poemada hyýalbentlik, arzuwçylyk agdyklyk edýän bolsa, Azadyda durmuşylyk

güýçli berilýär. Mazmun düýpden başgady, täzedi. Azadynyň poemasy öňde-de, belläp geçişimiz ýaly, milli pikir babatda täzeçildi. Azadynyň emri bilen edebiýat durmuş hakynda çynlakaý, anyk oýlanyp hem aladalanyp başlady. Hut, Azadynyň edebiýat meýdanyna gelmegi bilen çeper aňda adalatly jemgyýet ugrunda edebi göreşiň täze görnüşi ýüze çykdy. Şahyr orta asyr edebiýata mahsus bolan arzuwçylykdan, hyýalbentlikden daşlaşanyň kem görmändir. Ol ýaşayan jemgyýetindäki günübirin çözülmegini talap edip duran meselelere seslenipdir. Şol mesele hem türkmen döwletini gurmak hem adalatly serdar edinmek bilen baglydy. Ine, şu-da, Azadynyň edebi syýasy garaýyşlarynyň özenine öwrüldi. Onuň «Wagzy-Azat» eseriniň baş pikir baýlygyny kesgitledi. Çeper edebiýatda meselä şeýle hörpden çemeleşmeklik bolsa, baryp ýatan şahyrana täzeçillikdi. Bu zeýilli täzeçillik edebi çeper pikirlenmämizde Azada çenli ýokdy. Ol Azadynyň hyzmatydy. Ýöne, hökmany bellemeli ýeri, şol täzeçillik, entek diňe şahyrana pikir babatdady. Emma şonuň özem çeper edebiýatda ilki bilen zerur uly zatdy. Sebäbi akyldar Azady şahyr edebiýata türkmeniň durmuşyndan anyk gürrüň edýän çeper mazmun getiripdi. Ýöne welin, öňde-de belläp geçişimiz ýaly, ol milli pikirini milli ruhda açyp bilmedi. Şahyr eseriň dili babatda «köneçil» boldy. Köne kitaby usulda milli pikiri açmaga synanyşdy. Mesnewini aruz kadasy bilen saklap galdy. Ýeri gelende belläp geçsek, milli pikiri milli ruhda beýan edip bilmeklik şahyryň şahyr ogly Magtymguly Pyraga nesip edipdi.

Döwletmämmet Azady türkmenе döwletiň, adalatly bir patyşanyň suw-howa kimin zerurdygyna düşünpdir. Türkmen jemgyýetiniň adalatly baştutan, haýyr-sahawat, rehim-şepagat, kämil ynsan gatnaşyklary, hudawendelik babatlarda iki aýagy bilen agsaýandygyny duýmagy başarypdyr. Hut şoňa görä hem akyldar şahyrymyz Azadynyň «Wagzy-Azat» eseri girişden-mynajatdan hem dört bapdan ybaratdyr. «Wagzy-Azadyň» – Azadynyň wagzyynyň birinji baby patyşalar, ikinji baby haýyr-sahawat, üçünji baby ylymlar hem ylym öwrenmek, dördünji baby-da derwüşler hakyndadyr.

Önem belleýişimiz ýaly, Azady bilen Andalybyň arasynda taryhy wagt edebi ösüş üçin sähel salymdy. Emma poemanyň içinde uly öwrülişik boldy. Bu ýagdaý

Nedir şanyň syýasy arenadan – meýdandan gitmegi bilen bagly boldy. Nedir şanyň imperiýasynyň Andalybyň zamanynda dörändigi hem onuň belli bir derejede şahyra täsir edendigi hemem islendik edebiýatyň öz döwrüniň howasyndan dem alýandygy, şonuň üçin hem taryhy zamananyň edebi ösüşe täsir edýändigini nazarda tutup, Nedir şa hem türkmen edebiýaty meselesine degip geçmegi ýerlikli tapýarys.

Taryhdan mälim bolşy ýaly, 1747-nji ýylda Nedir şanyň öldürilmegi bilen gan dökmekde ýakasyny tanadan imperiýa dargaýar. Onuň ýerine özbaşdak döwletler döreýär. Edebiýat tankytçysy Saýlaw Myradow «Şahyryň döwürdeşleri» atly makalada Nedir şanyň ölümünün yzy süre dörän syýasy ýagdaýy şeýle belleýär: «Nedir şanyň harby serkerdeleriniň biri Ahmet Dürrany 1747-1772-nji ýyllarda Owganystanda özbaşdak milli owgan döwletini gurdy. 1748-1796-njy ýyllar aralygynda Horasan etraby Nedir şanyň agtygy Şahrugyň elinde galdy. Kürtleriň zent taýpasyndan gelip çykan Kerim beg 1750-1779-njy ýyllarda Eýranyň ep-esli bölegini eýeledi. 1750-1759-njy ýyllarda Muhammethasan han Demirgazyk Eýranda, Kaspi etrabyndaky türkmenleriň arasynda häkimlik sürdi. Jemläp aýdanyňda, munça «goçuň kellesiniň bir gazanda gaýnamagy» mümkin däl di.»¹ Şu döwürde Etrek, Gürgen sebitlerinde ýaşayan türkmenleriň arasynda döwlet döretmek baradaky pikirler güýjeýär. Azadydyr Magtymguly jemgyýetde dowam edýän öwrülişikleriň syýasy synçylary bolupdyrlar. Diňe bir syn etmegem däl, olar şol dörän amatly pursatdan ýerlikli peýdalanyp, türkmen döwletini gurmak baradaky köňül arzuw-myradyny durmuşa ornaşdyrmak isläpdirler. Şunda ataly-ogul Azady bilen Magtymgulynyň ýeke dældigini bellemek gyzyklydyr. Nedir şanyň goşunynda gulluk eden Hanaly han, Döwletaly han, Muhammedaly han, Begenjaly han uly il bilen döwlet gurmak meselesinde Azady bilen raýdaş bolupdyr. Has takygy, ataly-ogul Azady bilen Magtymguly hem ady agzalan hanlar, halk özbaşdak döwlet gurmakda raýdaşdy. Magtymguly ol döwürde ýigit çykan oglandy. Onuň ähli babatda atasyna gulak asandygyny, Azadynyň dünýägarayşy esasynda terbiýelenendigini aýtmalydyrys. Magtymguly entek diňe

¹ Myradow S. Düýnki hem şu günki edebiýatyň aladalary. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1988, 38 sah.

atasy Azadynyň ylym-terbiýe mekdebini geçipdi. Şahyr Buharadaky «Gögeldaş», Hywadaky «Şirgazy han» medreselerinde indi okamalydy.

Şu ýerde Azadynyň türkmen döwletini gurmak hakyndaky arzuwlarynyň hut Nedir şanyň uly imperiýany dolandyran döwründe dörändigini bellemek gerek. Eger biz Nedir şa hem Azady meselesini öwrensek, käbir meseleler aýdyňlaşar. Şu ýerde Andalybyň döredijiliginiň «Sagdy-Wakgas», «Baba Rõwşen» hem «Zeýnelarap» dessanlarynda Aly temasy çuňdan işlenendigini belläsimiz gelýär. Sebäbi Andalybyň Alynyň obrazyny edebiýatyň täze döwründe janlandyrmagy belli bir düşündirşi talap edýär. Şol düşündiriş hem, biziň pikirimizçe, gönüden-göni Nedir şa bilen baglanyşyklydyr. Biz bu hakynda şol eserler barada gürrüň edenimizde gaýdyp gelmekçi. Ýöne häzir XVIII asyryň taryhynda edebiýatda ýiti seslenme döreden Nedir şa hakynda onuň töweregi bilen maglumat berip geçesimiz gelýär. Sebäbi Nediriň syýasatynyň bir ujy Andalybyň ýaşan zamanasyna hem degip geçýär. Nadir şa özüniň syýasaty bilen zamananyň intellektual pikirinde dürli garaýşy oýaran şahsyýet boldy. Onuň syýasaty Andalybada täsir edipdir.

Taryhy maglumatlaryň, hususanda, Owganystanda Mazar-Şerifdäki «Balh» uniwersitetiniň mugallymy Muhammet Salyh Pasyh Ýyldyrymyň «Taryh we färheňi-türkmen ha» («Türkmenleriň taryhy we däp-dessurlary») atly kitabynda habar bermegine görä, Nedir şa 1688-nji milady ýylynda Horasanda Abywertde dogulýar. Onda Nedir şanyň harby sungatynyň ýokary, emma sowadynyň ýagdaýly bolandygy aýdylýar. Ol sefawi şasy Tahmaspyň hyzmatynda ýönekeý esgerlikden serkerdebaşylyk derejesine ýetipdir. Bu onuň harby hem baştutanlyk ukybynyň ýokary bolandygyny aňladýar. Maglumatlara görä, entek Tahmasp II dirikä ähli ygtyýarlyklar Nediriň elinde bolupdyr. Nedir 1727-nji ýylda Horasany, Astrabady tabyn edipdir. 1732-nji ýylda Osman döwleti bilen söweşipdir. Yragy, Azerbaýjany basyp alypdyr. 1736-njy ýylda Mugan çölünde uly maslahat – gurultaý geçirip, şa saýlanypdyr. Taryhy habarlaryň tassyklamagyna görä, Nedir maslahata birnäçe şert goýupdyr. Onuň şaýy-sünni dawasyny çözmek üçin bir mezhebe uýmak teklibi kabul edilmändir. Onuň paýtagty Horasanda etmek teklibi

goldanypdyr we paýtagt Ýsphyhandan Maşada geçirilipdir. Şol wagt Maşat aralyk ýer hasaplanypdyr. Sebäbi Nediriň goşunlarynyň agramly bölegi türkmen, özbek we owgan halklaryndan düzülipdir. Nedir şanyň döwründe sünni mezhebine uýan halklar, hususan-da, türkmenler käbir artykmaçlyklardan peýdalanypdyr. Muhammet Salyh Pasyh Ýyldyrymyň maglumatyna görä, türkmenlere ekin hem mal bakmak üçin artykmaç ýer berlipdir. Emma Nediriň gazaby, umuman alanyňda, türkmenlerden sowa geçmändir. Onuň zulумы bilen baglanyşykly gürrüňleri çintgemek biziň wezipämize girmeyär. Biz şu aýdylan wakalara Andalybyň hem Azadynyň gözli şaýat bolandygyny ýatlatmak isleýäris. Elbetde, Nedir şanyň türkmenler babatda eden käbir «ýazylganlyklaryna» Azady şükür edendir. Emma Nediriň şa täjini geýip eden zulumyna Andalyp hem „Azady hem çydan dälidir. M. Annanepesow «Magtymguly we onuň zamanasy» atly kitabynda Nedir şanyň şa saýlanandan soň alyp baran ýörişlerini şeýle düşündirýär: «1737-1738-nji ýyllarda ol (Nedir şa-A.T.) owgan taýpalaryny boýun egdirdi we şol bada hem «Beýik mogollaryň» döwletine garşy uruş ygylan etdi. 1739-njy ýylyň martynda Delini basyp aldy. Bütün Demirgazyk-günbatar Hindistany uçdantutma talamaga ugrady. 1740-njy ýylda Buhara we Hywa ýöriş etdi. 1741-1743-nji ýyllarda bolsa Kawkazda onçakly şowly bolmadyk uruşlary alyp bardy. Türkiýä garşy uruş 1746-njy ýyla çenli dowam etdi. Ýöne ol garaşylan netijäni bermedi. Ol ähli basyp alan ýerlerinde we ýurtlarynda öz dikmelerininiň baştutanlygynda goşun goýdy. Şeýdip Nedir şanyň imperiýasy döredi.»¹ Nediriň 1739-1740-njy ýyllarda Buhara hem Hywa eden ýörişinde bir hakykaty aýtmak gerek. Şu ýörişde Buhara söweşsiz tabyn bolýar. Emma Hywa söweşilip boýun egdirilýär. M. Annanepesowyň öňde ady agzalan kitabynda beren maglumatyna görä, «...Nedir şanyň goşunynda takmynan 80 müň adam bolupdyr. Olaryň 40 müňüsi hakly-heşdekli hemişelik goşun, 40 müňüsi bolsa gara goşun diýilýäni düzýän meýletinçilerden ybarat bolupdyr.»² Şeýle uly goşuny saklamak üçin ony «işletmegiň» – söweşdirmegiň zerurdygyny nygtamak isleýäris. Üstesine-de,

¹ Annanepesow M. Magtymguly we onuň zamanasy. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1990. 15 sah.

² Şol ýerde. 22 sah.

imperiyanyň ähli agalyk edýän ýerinde salgytlar birsyhly artyp durupdyr, nãrazylygyň köpçülikleýin gaýtawul berilmegine çenli baryp ýetipdir. Muňa mysal edip Nedir şanyň Hywadaky dikmesine garşy 1744-1745-nji ýyllardaky esasy bölegi türkmenlerden ybarat bolan gozgalaňy, Nediriň gep bermegi bilen Tahmasp tarapyndan 1726-njy ýylda Maşadyň eteginde öldürilen Fathaly hanyň ogly Muhammethasanyň öz daýysy, türkmen serdarlarynyň biri Begenjaly begiň kömek bermeginde alty müň atly bilen 1743-nji ýylda Astrabady eýelemegi, Nedir şa garşy gozgalaňlaryň ähliahalk häsiýete eýe bolandygyny görkezýär. Gozgalaňlar imperiyanyň ähli ýerinde bolup geçýärdi. Olar basyrylyp ýatyrylanda erbet öç alynýardy. Ýöne öç almakda Nediriň gazaby imperiyanyň beýleki ýerlerinde has aýylgançdy. Şu zatlaryň ählisinden Azady habarlydy. Ine, şu elhenç jemgyýetçilik taryhy hadysa Azadynyň dünýäsinde Adyl şa hakyndaky pikiriň döremegine getirdi. Onuň inçelik bilen işlenmegine sebäp boldy. Azadynyň köňül dünýäsinde orta asyr edebiýatynda öňden gelýän Adyl şa hakyndaky garaýyşlar, hut, real-gündelik durmuşyň adalatly serdar gözleginde öňe çykaran meselesi bilen birleşdi we örboýuna galdy. Şahyr şu meseläni işlemegiň millet üçin zerurdygyna düşündi. Eger syn etsek, Nedir şanyň ähli hereketleri Azadynyň «Wagzy-Azatda» adalatly şa hakyndaky garaýyşlarynyň tersinedir. Olar biri-biriniň gapma garşysyna döredilendir. Üns berseňiz, patyşa adalatly bolup, salgyt salmagaý diýýändir. Sebäbi Azady salgydyň halka niçiksi güzapdygyny görüp ýör. Patyşa ogrulary jezalandyrsyn diýýär, sebäbi Azady alamandan iren adam. Ýene Azady köşkleriň, kerwensaraýlaryň, metjit-medreseleriň salynmagyny, köprüleri, ýollary gurmagy ündeýär. Emma zamasynyň soltanlary barlaryny ýumrup ýör. Biz pikir edýäris Döwletmämmet Azady «Wagzy-Azady» 1754-1755-nji ýyllarda ýazanam bolsa, onuň ilkinji sahypalaryny şahyr 1730-njy ýyllaryň ikinji ýarymyndan ýüreginde göterip ugran bolmaly.

Nedir şanyň aradan çykmagy bilen üýtgän taryhy syýasy ýagdaý «Wagzy-Azat» eseriniň döremegini, ýazylmagyny tizleşdirdi, onuň edebiýatyň çözgüdini tapmaly gaýragoýulmasyz meseledigini subut etdi. Biziň nygtamakçy bolýän pikirimiz Azadynyň «Wagzy-Azat» eserini ýazmagynyň hut şol ýyllara, ýagny,

1754-1755-nji ýyllara gabat gelmegidir. Bu gabat gelmäni tötänlig-ä hasaplap bolmaz. Ahmet Dürranydan tamsy çykmaryk Azady «Wagzy-Azat» kitabyň ýazmaga oturýar. Akyldar şahyr «Wagzy-Azatda» arzuw edýän türkmen döwletiniň taslama esasyňy, patyşanyň etmeli işlerini, dürli ruhy-maddy üpjünçilikdäki adamlaryň borçlaryny, ynsan gatnaşyklaryny töwerekleýin ylmy esaslarda ýazyp beýan edipdir. Hawa, hut şu ýagdaýda – taryhy, durmuşy esaslarda Azadynyň «Wagzy-Azat» kitaby döredilipdir. Zamananyň syýasy taryhy Azadynyň poemany halkyň gündelik durmuşyna mazmun babatda ýakynlaşdyrmagyna, poemada täzelik döretmeklige täsir edipdir.

Emma Nurmuhammet Andalyp alan edebi tälim-terbiýesine wepaly bolup galdy. Onuň dört sany – «Oguznama», «Nesimi», «Sagdy-Wakgas» hem «Kyssaýy-Pyrgun» poemalary bize mälimdir. Şahyr poemalarynyň dördüsinde-de orta asyrlardan gaýdýan romantiki ideýalary öňe sürüpdir.

Şahyryň poemalaryndaky öňden gelýän romantiki dünýä, arzuwmentlik, onuň dessan žanrynda hem ýaşamagyny dowam etdi. Sebäbi Andalpybyň döredijiliginde dessan realizmiň talaby bilen däl-de, eseriň edebi dil talaby bilen gelipdi. Şonuň üçin Andalpybyň dessanlarynda romantiki ideýalar teswirlendi. Munuň özi kanuny ýagdaýdy. Çünki arzuwment edebiýat edebi çeper pikirlenmede agalyk eden uzak döwrüniň dowamynda çeper keşbi we häsiýeti açmaga ukyply bolan şahyran şygyr çeperçilik serişdeleriniň giden bir ulgamyny döretdi. Ol ulgam – şygyr çeperçilik serişdeleri Gündogar, şol sanda milli edebiýatymyzyň uly baýlygy, özboluşly edebi hazynasydy. Edebiýat bu täsin, müň dürli almaz öwüşginli hazynany, şygyr sungatymyza süýjülik suwuny çayýan dirilik şerbetini aşa arzuwçyl, hyýalbent bolsa-da, taryhyň gatynda galdyryp biljek däl. Onuň edebi dolanşykda bolmagy zerurdy, kanunydy. Sebäbi onuň arkasynda «gözellik dünýäni hapysalykdan halas eder» diýen filosofiýa durdy. Edebi aňda onuň ýaşamagy dünýägaraýyş derejesinde dowam edýärdi. Edebi-ylmy işlerde romantizm diýip atlandyran arzuwment çeper usulyň pelsepewi esasam hut şondan gaýdýardy. Şonuň üçin ol edebi baýlyk tutuşlygyna dessan kysymyna geçdi. Şygryýetde gazalyň, müsemmediň hem

gazallaşan goşugyň dowam etmegi biziň bu pikirimize delildir. Kyssa-şygyr kysymynda Andalabyň dessançylyk däbi we bu eýýamda ýazylan yşky dessanlar arzuwment edebiýatyň şol şygyr çeperçilik serişdeleri bilen işlenendir. Şonuň üçin ol owadandyr, özüne çekijidir, gözeldir hem näzikedir, okyjyny özüne maýyl edijidir, ýaz şemaly ýaly ýakymlydyr. Sebäbi onuň söýgüli gahrymanynda gödeklikden nam-nyşan ýokdur.

Umuman, XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda täzeçillik gözlegleriniň asyry boldy. Andalyp çeper döredijilige dil milliliginiň talaby bilen çemeleşipdir. Ol şahyryň poemalarynyň iki şygyr görnüşinde ýazylmagyna getiripdir. Andalyp «Oguznama» hem «Nesimi» poemalarynda mesnewini ulanypdyr hem pikir kitaby usulda beýan edipdir. Onuň bu eserlerinde mesnewiniň kitaby usulynyň talabyna laýyklykda uýgur-garlyk dil birligi oguz-türkmen sözleri bilen ugurdaş ulanylypdyr. Emma Andalyp «Sagdy-Wakgas» hem «Nesimi» poemalaryny goşuk bilen ýazypdyr. Goşuk goşgy düzüliş görnüşi poemanyň diliniň milli bolmagyny üpjün edipdir. Şeýlelikde, Andalyp poemanyň içinde uly täzeçillik döredipdir. Şahyr poemanyň dilini millileşdiripdir.

Biz şu ýerde poema täzelik girismek babatda iki ýagdaýy görýäris. Birinjisi, Andalyp poemanyň dilini millileşdiripdir. Onuň üçin goşugy täzedan ulanypdyr. Ikinjisi Azady poemanyň formasyny-görnüşini saklapdyr-da, onuň içini täzeläpdir – milli pikir bilen baýlaşdyrypdyr. Mundan şeýle netije çykarmak mümkin. XVIII asyr edebiýatynda Andalyp romantiki ideýany beýan etmekde, edebi ýazuwyň kitaby usulyny milli usula geçiren şahyrdyr. Ikinjisi, Azady edebiýata täze talap bilen çemeleşip, poemanyň mazmunynda täzeçillik eden şahyrdyr. Iki şahyryň hem edebi hyzmatlary kiçi-girim däl. Üçünjisi, Andalyp goşuga romantiki talaplary bildiripdir. Dördünjisi, Magtymguly goşugy realizmiň talaplaryna gulluk etdirdipdir. Bäsünjisi, Andalyp dessançylygyň milli ýazuwly däbini esaslandyrypdyr. Dessan žanrynyň Andalabyň döredijiliginde rowaç almagy realizmiň talaby bilen däl-de, romantiki ideýany halka düşnükli edip beýan etmek islegi bilen baglanyşyklydyr.

Oguz türkmenleriniň şöhratly taryhy bilen baglanyşykly «Oguznamalaryň» döredilmegi edebi däbe öwrülipdir. «Oguznamaçylyk» – munuň özi diňe bir türkmen edebiýatynyň däl, eýsem dünýä edebiýatynyň taryhynda-da in gadymy edebi дәpleriň biri hökmünde ykrar edilipdir. «Oguznamalaryň» dürli nusgalary biziň döwrümize gelip ýetipdir.

«Oguznamalar» nesilbaşymyz Oguz han hem onuň nesil daragty hakyndaky çeper eserlerdir. Olarda türkmenleriň ata-babalary bolan oguzlaryň durmuşyndan söhbet edilýär. Hormatly Prezidentimiziň Karary esasynda 2010-njy ýylyň 14-15-nji oktýabrynda Garaşsyz Türkmenistanymyzyň paýtagty Aşgabatda «Oguznama ýordumy–taryhy we medeni çeşme hökmünde» atly halkara ylmy maslahat geçirildi.

Türkmen «Oguznamalary» özboluşly ýordumly çeper eserlerdir. Olarda halkymyzyň taryhynyň belli bir pursatlary çeper beýana geçirilipdir. Biziň şu günlerimize «Oguznamalaryň» dürli nusgalary – «Oguznamanyň» Pariž hem Gazan şäherlerinde saklanýan nusgalary, Reşideddin Fazlullahyň «Jamygutawaryh» kitabyndaky Oguz hanyň jahangirliginiň hekaýaty – «Oguznamany», «Gorkut ata» kitaby, Dana atanyň «Oguznamasy», Ýazyjyoglundyň, Salar Baba Gulaly ogly Salar Harydarynyň «Oguznamasy», Abulgazy Bahadur hanyň «Şejereýi-teräkimesi» («Türkmenleriň nesil daragty» kitaby) hem Nurmuhammet Andalybyň «Oguznama» poemasy gelip ýetipdir. Bu «Oguznamalaryň» ählisiniň umumy hem aýratyn taraplary bardyr.

Edebiýatçy alym A. Bekmyradow «Andalyp hem oguznamaçylyk däbi» atly kitabynda baryp VI asyrdan Ulug han bitigçiniň (kitapçynyň, ýazyjynyň) biziň günlerimize gelip ýetmedik «Oguznamasynyň» dari diline geçirilendigi hakyndaky maglumaty berýär.¹ Metbeçiligiň taryhyny öwrenen alym A. Ýazberdiýew bu «Oguznamanyň» gelip çykyşy boýunça seljuk türkmenlerinden bolan XIV asyrdan Müsürde ýaşap geçen taryhçy Abu Bekr ad-Dawadarynyň

¹ Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk däbi. – Aşgabat, «Ýlym», 1987, 16-17 sah.

«Şöhratlananlaryň taryhyndan dürler» («Dürrar ut-tidjak wa tawaryh gurar az-zaman») atly kitabynda ýatlanylýandygyny habar beripdir.¹ Abu Bekr ad-Dawadary ady agzalan işinde Abu Müslimiň kitap hazynasynda gadymy türkleriň taryhyna degişli ýazgynyň bolandygy hakynda maglumat galdyrypdyr. Özem şol ýazgy sasany döwletiniň patyşasy Hysrow Anuşirwan I-niň weziri Büzürgmehr ibn Bahtagaganyň emlägine degişli eken. Edebiýatçy alym Halyk Görogly şol ýazgy Ulug han Bitigçiniň «Oguznamasy» bolmaly diýen pikiri aýdypdyr. Ol apbasy Harun Reşidiň (763-809) halypalyk eden döwründe Jebraýyl Bahtiýaşy tarapyndan arap diline terjime edilipdir. Ýöne onuň haýsy dilden (oguzçadan ýa-da ortaparaz dilinden) arap diline terjime edilendigi hakynda maglumat berilmändir. Halyk Görogly onuň ortaparaz dilinden terjime edilen bolmagynyň mümkindigi hakyndaky pikiri aýdypdyr. Sebäbi sasany hökümdarlary otparazçylyk dini döwründe, has-da oguz türkmen döwletiniň güýçlenip başlan şol döwründe sasany şalary gadymy türkleriň-oguzlaryň medeniýeti bilen içgin gyzyklanypdyrlar. Şol «Oguznamanyň» VIII asyrda arap diline geçirilmegi kanunalaýykdy. Sebäbi apbasylaryň häkimligi döwründe dürli kitaplary arap diline terjime etmek işi giňden ýola goýulýar. Bu iş Harun Reşidiň ogly Mamunyň döwründe-de dowam etdirilýär. A. Bekmyradow ýokarda şu «Oguznamanyň» gürrüňini edipdir. Şundan görnüşi ýaly, «Oguznama» kitabymyz VI asyrda ortaparaz, VIII asyrda arap diline terjime edilipdir. Munuň özi «Oguznama» eserlerimiziň ýaşynyň has aňyrdandygyny subut edýän ikinji bir delildir. Birinji subutnama bolup onuň mazmuny hyzmat edýär. Oguznamaçylyk däbinde ýazylan kitaplaryň käbir boýlary Aleksandyr Makedonskiniň döwründen habar berýär. Munuň özi bu edebi däbiň iň gadymy döwürlerde we irki orta asyrlarda giňden ýaýrandygyny aňladýar. Emma edebiýatyň bu däbi araplaryň yslamy Orta Aziýa ýurtlarynda ymykly ornaşdyranyndan soň öz ösüşini birbada haýalladypdyr. Ol XI-XII asyrdan soň ýene rowaçlanyp başlapdyr.

Andalybyň «Oguznama» poemasy şahyryň bu žanrdaky iň köp öwrenilen eserleriniň biridir. Onuň «Oguznama» ýordumyna türkmeniň ykbalynyň galagoply

¹ Язбердиев А. Книжное дело в древней Средней Азии. – Ашгабат, «Ылым», 1995, стр. 255-256.

döwründe ýüzlenmegi şahyryň watansöýüjiliginiň alamatydyr. Edebiýat taryhynyň öwretmegine görä, däpleşen ýordumlaryň zehiniň ünsüni özüne çekmeginiň durmuşy esasy bolmalydyr. Ol ýa-da beýleki däbe öwrülen ýordumyň edebi dolanyşyga girizilmegi üçin, oňa döwrüň talabynyň bolmagy gerek. Taryhy jemgyýetçilik zamana näçe galplaşdygyça, çeper edebiýat ýowuzlyga garşy döreden ýordumlaryny, obrazlaryny täzeden işleýär. Şunda oňa öz döwrüniň meselelerini siňdirýär. Bu çeperçilik hadysany Gündogar edebiýatynda Bähram Guruň keşbiniň mysalynda has aýdyň görüp bolýar. Emma bu pikir diňe bir obraza degişli däldir, ol ýordum meselesinde hem şeýledir. Andalybyň «Oguznama» ýordumyna ýüzlenmegi hut, şunuň bilen baglanyşyklydyr. Şahyr zamanasynda türkmen tire-taýpalarynyň ownamagynyň, özara oňşuksyzlygynyň gözli şaýady bolupdyr. Ol halka edenli, batyr serekerdäniň, parasatly baştutanyň gerekdigine düşünişdir. Şonuň üçin şahyr türkmeniň öz döreden oguz ýordumyna ýüzlenýär. Ýogsa bu ideýany açyp biljek däbe öwrülen ýordumlar Gündogar edebiýatynda juda köpdü. Ýeri gelende bellesek, «Ýusup-Züleyha» ýordumy şolaryň biridir. Emma Andalyp meseläniň öte wajypdygy üçin, oňa özbaşyna çemeleşýär. Munuň özi şahyryň watansöýüjiliginiň netijesidir. Şunda şahyryň Oguz hanyň keşbinde Adyl şanyň obrazyny işländigini aýratyn nygtamak isleýäris.

Andalyby «Oguznama» ýazmaga iteren sebäpleriň biri hem Abulgazynyň «Şejereýi-teräkime» («Türkmenleriň nesil daragty») eseridir. Abulgazy «Şejereýi-teräkime» atly «Oguznamasyny» 1661-nji ýylda ýazyp gutarypdyr. Öňde hem belleýşimiz ýaly, Abulgazy Hywa döwletiniň hany hem meşhur taryhçy bolupdyr. Ol bu eseri ýazmagynyň sebäbini şeýle düşündiripdir: «Türkmenlerniň mollalary we şyhlyary we begleri taryh ýahşi bileturganymny eşitip tururlar. Taky bir gün kelip barçalary arz kyldylar, kim bizniň içimizde «Oguznama» köp turur. Emma hiç ýahşysy ýok turur. Barçasy galat, biri-birine muwafyk ermes. Her kaýsysy bir türlük turur. Birisi rast, ygtybar kylgu dek taryh bolsa erdi, tiýp ötün kyldylar. Erse, alarnyň ötünlerini kabul kylyp, bu sözge şurug kyldym.»¹ Abulgazynyň türkmenlere bolan garaýşy, olar bilen gatnaşygy öwerlik bolmandyr. Bu hakynda

¹ Abulgazy. Şejereýi terakime. – Aşgabat, «Ýlym», 1992, 49-50 sah.

onuň özi maglumat beripdir.¹ Öz wagtynda Abulgazynyň «Şejereýi-teräkime» kitaby türkmen halkynyň taryhyny öwrenmekde gymmatly çeşmedigi nygtaldy. Abulgazynyň bu eserini ýörite öwrenen hem neşir etdiren görnükli filolog, akademik A. N. Kononow Abulgazynyň hut özüniň türkmenleriň arasynda köp bolup, halkymyzyň dilden aýdylýp gelnen taryhyny hem halk döredijiligi eserleriniň ep-esli bölegini toplandygyny nygtapdyr. Ýöne şu taýda bir ýagdaýa ünsi çekmek gerek. Türkmeniň taryhyny diňe onuň özi ýazyp biler. Abulgazynyň «Şejereýi-teräkime» eserinde subýektiwizmiň, birtaraplaýyn çemeleşmäniň bardygyny hiç kim inkär edip bilmez. Her näçe bu eser gymmatly hem bolsa, onda käbir etnonimleriň-atlaryň gelip çykyşy, şeýle-de, käbir türkmen tire-taýpalarynyň düşündirilişi juda bärden gaýdyp, olarda ylmy nazaryýet ýetmezçilik edýär. Hut şu babatda Abulgazynyň «Şejereýi-teräkimesi» öňki «Oguznamalar» çenli hem bolmandyr. Biziň pikirimizçe, Abulgazy bu eserinde assyrynlyk bilen, belki-de, özi hem bilmezden, öte geçmelere ýol beripdir. Gynandyrýan ýeri, bu kitapda milli bitewilige hem buýsanja şek ýetirilýän ýerlere gabat gelinýär. Edebiýat barlagçysynyň ol maglumatlara tankydy nukdaýdan baha bermegi, edebiýatda milli buýsanjyň rowaç almagy üçin aladalanmagy derwaýysdyr. Görmezlige, duýmazlyga salmaklyk nädogrudyr. Biziň pikirimizçe, Andalyp Abulgazynyň «Oguznamasynyň» şu tarapyny duýupdyr. Ol taryhy juda oňat bilýän şahsyýet. Şonuň üçin şahyr watançylyga hem milli buýsanja ýugrulan «Oguznamasyny» halkyna peşgeş beripdir. Biz Andalybyň Abulgazynyň «Oguznamasyny» okandygyny, hem ondaky «Taky bir gün kelip barçalary arz kyldylar, kim bizniň içimizde «Oguznama» köp turur. Emma hiç ýahşysy ýok turur. Barçasý galat, biri-birine muwafyk ermes. Her kaýsýsý bir türlük turur. Birisi rast, ygtybar kylgu dek taryh bolsa erdi, tiýp ötün kyldylar» diýen setirlerini juda ünsli okandygyna ynanýarys. Bu elbetde, şahyrda uly jogapkärçiligi oýarandyr.

Şu ýerde kanuny bir sorag ýüze çykýar. «Oguznama» diýip Oguz hanyň nesil daragtyny yzarlap, onuň öz zamanyndan söhbet açýan eserleri hasaplamalymy ýada, «Oguznama» hökmünde soňky müňýyllygyň wakalaryny öz içine alýan oguz

¹ Şol ýerde 49-50 sah.

ýazgylaryny hem «Oguznama» degişli etmelimi?! Eger biz Gorkut atanyň «Oguznamasyny» «Kitaby dädem Gorkut», Abulgazynyňkyny «Şejereýi-teräkime», oguz taryhyna degişli bolan Görogly ýordumyna girýän dessanlary «Görogly» atlandyryýan bolsak, onda diňe Oguz hanyň keşbi açylýan eserleri «Oguznama» hasaplamalydyrys. Andalyp hem oguznama ýordumyna şu talap bilen çemeleşipdir.

Andalybyň «Oguznamasy»¹ giriş bilen başlanýan birnäçe bapdan ybarat. Ol mesnewi (ikileme) görnüşinde ýazylypdyr. Eserdäki wakalar şeýleräk: Girişte ilki bilen Adam Atanyň we Mama Howanyň ýaradylyşy barada aýdylýar. Adam Atanyň How Enäniň onunjy oglunyň ady Nuh. Onuň nesli Jahanyň dört ýanyna pytraýar. Nuhuň hem Ýafes atly ogly, onuň hem Türk atly ogly bolýar. Türkdən hem Oguz atly ogly dünýä inýär. Şunuň bilen giriş bölümi gutarýar. On iki dessandan ybarat bu «Oguznamanyň» mazmuny aşakdaky ýaly dowam edýär.

1.»Oguz hanyň It barak han birlen söweş kylgany». Oguz han Hytaýyň soltany It barak han bilen söweşýär. 70 gün uruşdan soň Oguz han ejizleýär.

2.»Kypjak hanyň togulgany». Oguz han bilen It barak söweşinde Il han ibn Hawa aradan çykýar. Onuň yzynda hamyla hatyny galýar. Ol aýal çagasyny bir çüýrük agajyň içinde dogurýar we Oguz han oňa Kypjak diýip at goýýar. Ol ýigit çykansoň, Oguz han oňa türk iliniň birtopar ýerlerini berýär. Ol orus, awlak, bulgar illerini alýar. Samarkant, Horezm, Eýran, Yrak, Häzirebegjan deşti-Gypjak ülkelerini tabyn edip, Itil (Wolga) deňzine (suw, derýa manysynda) çykýar.

3.»Çingiz han destany». Mongol tatarlara Çingiz han baştutanlyk edýär. Çingiz han Horezme ýöriş edýär. Horezmiň hany Muhammet ýurdy taşlap gaçyp gidýär. Çingiz han Horezmi, Samarkandy, Buharany, Daşkendi, Yragy, Häzirebegjany, Mazendarany, Gilany, Gürjüstany, Horasany, Eýrany basyp alýar.

4.»Oguz hanyň It barak handan ar algany». Öň Oguz han Hytaý hany It barak bilen söweşende ýeňilýär. Soňra Oguz han It barak handan aryny alýar.

¹ Nurmuhammet Andalyp. Şygryrlar we poemalar. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 91-108 sah.

5.»Oguz hanyň Garahytaýny algany». Bu bölümde Andalyp adamzadyň taryhy ýaşayşyndan söhbet açýar. Ol adamlaryň aň-bilimsiz mysaly haýwan şekilde birnäçe ýyl ýaşayşyny ýatlaýar. Adam ogly doglansoň, älem jahanda dört sany kysymyň bolandygyny beýan edýär. Olar: pişdadylar, keýanylar, eşkanylar we sasanylardan ybarat bolupdyr.

Birinji soltanlyk on bir kişiden ybarat. Bularyň birinjisi Keýumers. Onuň ogly Hüwşen bolupdyr. Ol Oguz han bilen söweşde ýeňilýär. Oguz Horasany, şähri-Bestamy, Daşkendi, Samarkandy (Samyrkendi-A. T.), Buharany tabyn edýär. Oguz Gura baranda birnäçe ordany gar basyp alýar. Oguz olara Karlyk (garlyk) diýip at goýýar. Şeýle-de, bu bölümde Oguzyň Keşmiri gol astyna geçirişi beýan edilýär.

6. «Oguz hanyň öz ilige kaýtgany». Oguz han Badahşanyň üsti bilen Müsüre ýetýär. Ol ýerde bir ýyl dynç alýar. Soň türk iline gelýär. Şonda olar: «Bizler galla aýy» diýip Oguz hana aýdýarlar. Oguz han olara Gallaç diýip at goýýar. Soň Gallaja adamlar Halaç diýipdirler.

7. «Oguz hanyň saltanat basgançagyna ýetgeni». Andalyp Oguz hany türki dünýäniň başlangyjy hasaplapdyr. Ol hat-ýazuwy döredipdir. Oguzlar araba oýlap tapypdyr. Oguz hanyň üç garyndan - aýalyndan 6 ogly bolupdyr. Birinji aýalyndan Gün han we Aý han. Ikinji aýalyndan Ýyldyz han we Gök han. Üçünji aýalyndan Dag han hem Deňiz han. Olaryň hem her haýsynyň dört ogly bolupdyr.

8. «Tamgalar hakynda halaýyknyň aýtgany». Bu bölümi Andalyp çistan şekilinde beýan edipdir. Onda Andalyp Oguz hanyň äleme getiren ýigrimi dört tamgasy (tagmasy) hem olara düşüniş hat ýazyp bolýandygyny beýan edipdir. Bu ýerde oguz hatynyň 24 harpdan ybaratdygy aýdylypdyr. Emma onuň ýigrimi başdigi hem nygtalýar. Bir tamga Oguz hanyň öz tamgasy bolupdyr. Şonuň bilen jemi ýigrimi baş tamga-harp hasaplanýar.

9. «Oguz hanyň Şam-Şerifge bargany». Oguz han Şama gelende Gulam oňa salam berip şeýle diýýär: «Näme hyzmat bolsa aýdyň, berjaý edeýin». Oguz hanyň tabşyrygy bilen altyn ýaýy Maşryk, üç oky hem Magryp çölüne eltip gömýärler. Gün han, Aý han, Ýyldyz han Maşryk çölüne awa gidip, altyn ýaýy tapyp

getirýärler. Gök han, Dag han, Deňiz han Magryba gidip oklary tapýarlar. Ýaý tapanlara şa bolmaklyk, ok tapanlara ilçilik etmeklik berilýär.

10. «Oguz hanyň hakanlygyny ogullaryga tabşyrgany». Oguz han il-güni ýygnap uly toý tutýar. Ogullaryna ýer-ýurt paýlaýar.

11. «Oguz hanyň ogullaryga pent-nesihat kylgany». Bu bölümde Oguz han ogullaryna adalatly bolmagy, bilim edinmegi we akyla sarpa goýmagy, ili parahat saklamagy, zulum etmezligi, halka uýmagy pend-nesihat edýär.

12. «Andalypnyň ýitgen oguz hatyga matam-mersiýesi». Andalybyň «Oguznamasy» şu bölüm bilen tamamlanýar. Onda oguz haty hakynda gymmatly maglumat berlipdir.

Andalybyň «Oguznamasy» beýleki oguz ýordumlaryndan düýpli tapawutlanýar. Şahyr giňden ýaýran bu ýurdumyň iň zerur hasaplan ýerini işläpdir. Andalyp «Oguznamasyny» ýazanynda türkmen halkynyň buýsançly taryhyny beýan etmek we halkyň ruhuny galkyndyrmak, özüne bolan ynamy döretmek talabyndan ugur alypdyr. Sebäbi şahyryň zamanynda oguzlaryň nesilleriniň birleşmegi gerekdi. Şonuň üçin şahyr şu uly maksada gulluk etmejek ýordumlary «Oguznamasyndan» aýrypdyr.

Andalybyň «Oguznamasynda» Oguz hanyň öýlenişi, soňra onuň atasy bilen söweş edişi hakyndaky wakalar duşmaýar. Şahyryň bu wakalary almazlygynyň sebäbi, olarda Oguzyň dogluşy, oňa dil çykyşy, öýlenişi hem atasyna garşy söweşi yslamlaşdyrylypdyr. Ol wakalar yslam dinini ündew etmek üçin ulanylypdyr. Iň esasy ýerem Oguz hanyň zamanynda yslam dini ýokdy, döremändi. Dogrusy, ol eseriň ynandyryjylygyny pese gaçyrýardy. Şahyr ilki bilen okyjyny ynandyrmagyň zerurdygyny dogry kesgitlepdir. Bu birinjiden. Ikinjiden, Andalyp ogluň atasyna garşy gitmegini unamaýar. Diňe bir unamazlyk däl, ol muny ýigrenipdir. Şonuň üçin şahyr oguznama ýordumyndaky bu wakany hem eserinde ulanmandyr.

Iň esasy bellemeli tarapy, Andalybyň «Oguznamasy» Oguz han hem onuň ýörişleri we hakanlygyny ogullaryna tabşyryşy aralykdaky wakalar hakyndalygydyr. Şahyr ondan bärki wakalara eserinde orun bermändir hem bu dogry tapylan çözütdir. Sebäbi «Oguznama» çeper eserdir. Her bir eseriň öz

öňünde goýýan maksady hem wezipesi bardyr. Andalybyň çeper eserden edilýän şu talaby saklamaga çalşandygyny bellemelidir. Abulgazy «Şejereýi-teräkimäni» gereg-u gerekmejek bir giden wakalardan, ownuk tire-taýpa gürrüňlerinden doldurypdyr. Ol şeýtmek bilen ozaldan çolaşyk meseläni ýene-de, çolaşdyrýar. Haçanda çeper edebiýat halkyň bitewiligini gazanmak hakynda göreşýän wagtynda, tireleri aýyl-saýyl edýän gürrüňi döretmegiň özi ýerliksizdir. Andalyp bu hakykaty ýiti şahyrana synçylyk bilen duýupdyr. Sebäbi XVII asyrdaky türkmen tire-taýpalarynyň birleşmek, agzybir il bolmak meýli halkyň içinde ýüze çykyp ugrapdy. Türkmenleriň bir bölegi Maňgyslakda oturanlarynda özara birleşipdiler. Haçanda olar häzirki Türkmenistanyň çäğine gelenlerinde-de, biri-birine golaý oturanlaryny kem görenokdylar. Bu ýagdaýy zamansynyň juda sowatly syýasatçysy Abulgazy synlap otyrды. Şonuň üçin onuň «Oguznamasy» eseriň pafosy meselesinde iki aýagy bilen agsaýardy. Her bir eseriň jemgyýetçilik pafosy bolmalydyr. Andalybyň «Oguznamasynda» türkmenlere «Siziň aňryňyz Oguz handyr! Köküňiz birdir, baryňyz bir dogansyňyz! Oguz han ýaly uly döwlet dörediň hem ony goraň!» diýen çagyryş bardy.

Andalybyň «Oguznamasy» şejere ýazgy däldir. Andalyby haýsy tiräniň kimden gaýdýandygy gyzyklandyrmadyr. Ol geregem däl. Şahyr oňa dogry düşünişdir. Ol halkyň birleşmelidigini, türkmen tire-taýpalarynyň Oguzdan gaýdandygyny – olaryň köküniň birdigini, özleriniň aslynyň sowatlydygyny, hatda ýazuw döredendiklerini ýörite nygtapdyr.

Andalyp «Oguznamasynda» Oguz hanyň üsti bilen ideal şanyň keşbini işläpdir. Bu şahyryň şol wagtlarda dagynyk ýaşaýan türkmen serkerde gözleginiň önümidir. Andalybyň ýüregi halka Oguz han ýaly edenli, söweş tälimini bilýän, akyl öýi doly, mert hany isleýär. Ol bu ýürek arzuwyny Oguz hanyň çeper keşbi arkaly beripdir.

Andalyp Adyl şa hakyndaky idealyny bermek üçin, ýörite bir bölüm bagyşlapdyr. Şahyr «Oguznamasynyň» «Oguz hanyň ogullarga pent-nesihat kылgany» bölümünde Oguz hanyň öz sözi bilen Adyl şanyň nähili bolmalydygyny

beýan edipdir. Oguz han özünden mysal alyp, ogullaryna adalatly bolmagy wesýet edýär:

Menim Oguz millet içre uýgur atym,
Şu ýol birlen nesip boldy myratym.

Birew bir söz tiýse, tiýdim anga «Haýyr»,
Sebäp şul, uýgur atandyrdylar gaýyr.

Bu ýerde Oguz han her bir kişiniň arzyny diňländigini, halkynyň sözünü ýerde goýmandygyny, halkyna uýandygyny, şonuň üçin onuň maksadynyň myrat tapandygyny aýdýar. Ondaky «uýgur» sözi halkyň ady bolman , eýsem «uýmak», gulak asmak, maslahaty diňlemek manydadyr. Şonuň üçin Oguz hana «uýgur», ýagny, her bir işi maslahatly tutýan, halkyny diňleýän han diýipdirler. Biz şu ýerde Oguz hanyň pendini uzynragam bolsa getirmekçi:

Haýyr bilen garap işiň ahyryn,
Ýetişdim maksadyma biri-birin.

Heman-a maksadymy il gözüge,
Bezäp tutdum ki, ol çeksin özüge.

...Garaz, men almaýyn bir igne gola,
Süýçük til birle saldym halky ýola.

...Onuň ýoly şudur, deňlik, adylly,
Bezäp tutdum, özi berkirdi ilni.

Birewge etmedim men kast ile jebr,
Jebir görsem-de belki, eýledim sabr.

Şu ýol bilen düzüp şalyk makamyn,
Ýetirdim men şu ýere intikamyn.

...Kişi kim barsa deňlik ýolda dogry,
Onuň şumluk sary gaýrylmaz ugry.

Eger goýsaň gadam jebri-zulumga,
Owwal galgusydyr özüň elemge.

Eger söwmese il bargan ýoluňny,
Gararga ýok kişi şumluk halyňny.

...Adyldan özge maksat hana laýyk –
Degildir, siz taky belläň, halaýyk.

Adyl bir söýgüli magşuk jahanda,
Oňa ýok duşman äşgär, nahanda.

Ony söwgeý jahan çyn jany birlen,
Zuluma hiç goşulmas gany birlen.¹

Oguz hanyň bu pend-i-nesihaty diňe bir onuň ogullaryna däl, eýsem ähli «halaýyga» – halka degişlidir. Andalybyň zamanynda Oguz hanyň şu pend-i-ýetmezçilik edýärdi. Şonuň üçin ony Andalyp Oguz hanyň keşbiniň üsti bilen il-ulusa ýetiripdir. Munuň özi şahyryň özbaşdak türkmen döwletini arzuwlandygyny aňladýar. Şahyryň zamanynda Horezm türkmenleri Hywa döwletiniň düzüminde

¹ Nurmuhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. –Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy).

bolsa-da, döwrüň intellektual aňy türkmenе öž döwletiniň gerekdigine düşünişdir. Munuň özi edebiýatda uly bir öwrülişigiň başynyň başlanýandygynyň alamatydyr.

Oguz hanyň öž döwletini ogullaryna paýlap bermeginde uly simwoliki many bardyr. Andalyp bu meseleden sowlup geçip biljek dälди. Şahyryň ýaşan zamanynda Hywa döwletinde tagt ugrunda uly söweşler bolup geçdi we dogan doganyň, ogul atanyň ganyna galdy. Andalyp öž döwrüniň talabyna görä, şanyň döwleti adalatly edara etmelidigini nygtaýar. Han maşgalasynyň agzybirlikde nusga bolmalydygyny Oguz hanyň maşgalasynyň mysalynda düşündirýär. Sebäbi şahyryň zamanynda we taryhda hut, tagt sebäpli gan döküşikli uruşlar bolupdyr. Şonuň üçin bu kyn meseläni Oguz hanyň çözüşiniň her bir wagtda sapak edinilmelidigi hakyndaky ideýa uly ähmiýete eýedi.

Andalybyň «Oguznamasynyň» üçünji bölümi «Çingiz han dessany» diýlip atlandyrylypdyr we bu bölüm Çingiz hanyň ýörişlerine bagyşlanypdyr. Gelip-gelip türkmen halkynyň milli oguznama ýordumynda dünýäni gana boýan mongol-tatar Çingiz hanyň basybalyjylykly ýörişleriniň beýan edilmegi edebi düşündirişi talap edýär. Çingiz hanyň Oguz hana gatysýan ýeri ýok. Andalybyň haýsy maksat bilen ony «Oguznamasyna» girizendigi näbelli bolup geldi. Dogrusy, alymlar ol hakynda göz ýumanlaryny kem görmediler. A. Bekmyradow bu baradaky ady agzalan işinde Çingiz han hakynda Abulgazyda-da aýdylýandygyny, Abulgazy «Oguz handan Çingiz hana çenli döwri dört müň ýyl aralygy diýip görkezse, Andalyp Gypjaklar barada gürrüň edip, şol dört müňüň üstüne elli sany goşýar»¹ diýip, meseläniň daşyndan aýlanyp geçipdir. Emma Andalyp san maglumaty bermek bilen çäklenmändir. Ol Çingiz hanyň ýörişlerini birin-birin beýan edipdir. Biz öňde türki halklaryň medeniýetinde mongollaşdyrylma syýasatynyň alnyp barylýandygyny ýatlapdyk. Hormatly Prezidentimiziň Karary esasynda 2010-njy ýylyň 14-15-nji oktýabrynda Aşgabatda geçen «Oguznama ýordumy – taryhy we medeni çeşme hökmünde» atly halkara maslahatda Azerbaýjandan gelen alym Afzalleddin Esgerow bu mesele bilen çykyş etdi. Ol bu barada: «Oguznamalaryň» mongollaşdyrylmasyny dürli derejelerde görmek bolýar. Olaryň biri

¹ Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk däbi. – Aşgabat, «Ylym», 1987, 85-86 sah.

«Oguznamalarda» halk atlaryna mongol we tatar etnonimleriniň goşulmagydyr. ...Biz bu atlara Myrza Ulugbegiň «Tarihi-Abira ulus», Hapyz Danyş Buharynyň «Şarafnamaýy şahy», Abulgazy Bahadur hanyň «Şejereýi-teräkime» eserlerinde duş gelyäris»¹ diýip ýazýar. Orta Aziýa ülkeleri uzak wagtlap mongol ýa-da mongollardan gelip çykan hökümdarlaryň gol astynda bolupdyr. Oguznama ýordumy olary gyzyklandyrypdyr. Şonuň üçin olaryň hökümdarlygyndaky ýerlerde döredilen «Oguznamalarda» mongol täsiri duýulýar. Ýöne ol oguznama ýordumynyň asyl nusgasynda (mysal üçin Pariž nusgasynda, uýgur hatynda) ýokdur. Bu birinjiden. Ikinjiden, mongol hökümdarlarynyň yslama geçmekleri bilen olaryň türkmen halkynyň medeniýetine gyzyklanmasy artypdyr. Üçünjiden, şol «Oguznamany» döredijileriň käbiriniň özleri gelip çykyşy boýunça mongol bolandyklary üçin mongollaşdyrylma hiç bir çäklendirilmesiz dowam edipdir. Andalyp hakynda aýdylanda, Hywa döwletini şahyryň zamanynda gelip çykyşy mongol bolan özbek hanlary dolandyrypdyr. Biz öňde 1728-1740-njy ýyllarda Hywany Ilbars hanyň dolandyrandygyny aýdypdyk. «Ilbars han (1728-1740 ý.) gazaklardan getirilen han bolup, özüni Çingiz hanyň neslinden hasaplapdyr.»² Ilbarsyň döwründe Hywada ýomutlaryň täsiriniň artandygy hakynda maglumat bar. 3000 atly türkmen ýigitleri Hywa goşunynda gulluk edipdir. Andalyp hem-ä, hana hormat hökmünde, hemem öňden gelyän däbe eýerip «Oguznamasynda» Çingiz han hakyndaky dessany getiripdir. Elbetde, Hanyň hut özüniň Çingiz hanyň nesli hasaplamagy Andalyby çykgynsyz ýagdaýa goýan bolmaly. Sebäbi öňki ýazylan «Oguznamalarda» (meselem, Abulgazyda) Çingiz hana orun berilmegi däbe öwrülipdi. Ikinji bir tarapdan ganhor Çingiz hanyň eden weýrançylygy halkyň hakydasynda bardy. Andalyp ony oguznama ýordumyna salsa-da, Çingiziň «mogol-tatardygyny» turuwbaşdan ilkinji beýtde nygtaýar:

Üçünji asyryň owwal başynda,

¹ Esgerow A. Çagataý medeniýetiniň gurşawynda ýazylan «Oguznamalaryň» mongollaşdyrylmasy barada. Oguznama ýordumy – taryhy we medeni çeşme hökmünde. (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany). – Aşgabat, 2010, 53 sah.

² Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. (XVIII asyr – XX asyryň başlary). – Aşgabat, «Magaryf», 1995, 30 sah.

Andalyp söze ussatlyk bilen erk edip bilýän şahyr. Ol «Oguznamasyna» «Çingiz han dessanyňy» girizmek bilen öz döwri üçin juda zerur bolan biri-biri bilen baglanyşykly ideýalary bermegi başarypdyr. Birinjiden, şahyr çingizitleriň oguz dældigini nygtaýar. Bu türkmenleriň özara birleşmek syýasatynda juda ähmiýetlidi. Andalyp käbir begleriň, tutuş tiräniň, taýpanyň çingizitlere däl-de, oguza – özlere, öz halkyna hyzmat etmelidigini ündeýär. Bolmanda olaryň kime hyzmat edýändiglerini ýatladýar. Ikinjiden, Çingiz hanyň Horezme çozmagy bilen baglanyşykly Muhammet şanyň halkyny taşlap, masgara bolup gaçýşyny beýan edýär:

Muhammet han Horezmi atly şasy,
Uruşmasdan kaçyp, il tutdy ýasy.²

Andalyp Çingiz hanyň keşbinde basybalyjy rehimsiz hany, Muhammet şada bolsa, gorkak, züwwetdin, halkyny ýasa, namysa goýýan patyşanyň keşbini döredipdir. Munuň özi jemgyýetiň adalatly hana, serkerdä, il ogluna talabynyň oýanandygyny, edebiýatyň ösüşiň milli ýoluna düşendigini aňladýardy.

Andalyp «Oguznamasyny» «Andalypnyň ýitgen oguz hatyga matam-mersiýesi» bölümi bilen tamamlapdyr. Şahyr bu mersiýe gazalynda oguz elipbiýi hakynda maglumat beripdir. Biz şol mersiýäni bolşy ýaly getirmekçi:

Bir asmany-bela inip nahandan,
Ýuwutdy ol dürri-gymmat bahany.

Tiriklikde zerur ol bize jandan,
Oguz öwladynyň ruhy-rowany.

¹ Nurmuhammet Andalyp. Şygryrlar we poemalar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 94 sah.

² Şol ýerde 94 sah.

Egerçe Nuh ýaşyny berdi Möwla,
Taky bermiş bu gün bady-hazany.

Ki bize ençe ýyl durganyň öwla,
Bela sanjan imiş tiri-kazany.

Ony ret eýlemek emri-muhaly,
Mähw olmas diýdi onuň ýazany.

Birew ret kylmaga bolsa mejaly,
Kim ol merdud hem ilin azgany.

Ýaşyň üç münden aşyp dörde mündi,
Bu ýaşda çekmediň renji-yzany.

Oguz öwladýndan aýryldyň indi,
Ki bizlere goýup matam-azany.

Seni asmany-ajdarha ýuwutdy,
Sen ol Ýunus, girip tutduň mekany.

Jemalyňdan jahan könlün sowutdy,
Men oldum Andalyp–waspyň ýazany.¹

Bu şygryň formasy hakyndaky pikirimizi öňde aýdypdyk. Mersiýe-gazal ikileme görnüşinde hem bolsa, ol A. Bekmyradowyň bu formany poemanyň «Oguz hanyň It barak han bilen söweş kылgany» babynda ulanandygyny dogry belleýşi ýaly², aňsatlyk bilen başaşa kыpylaşýan dörtlemä öwrülip bilýär. Munuň özi

¹ Nurmuhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. –Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy).

² Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk däbi. – Aşgabat, «Ylym», 1987, 95 sah.

Andalybyň goşuga birden gelmändigini, ony mesnewiniň içinde barlap göreändigini, synagdan geçirendigini habar berýär. Edebi žanrlary synagdan geçirmek Andalybyň döredijiligine mahsus aýratynlyklaryň biridir.

Edebiýaty öwreniş ylmynda Andalybyň oguz hatynyň ýitip gitmeginde arap ýazuwyny günäkärleýändigini hakynda pikirler aýdyldy. Edebiýatçy alym A. Bekmyradow bu pikiri ilki bolup professor M. N. Hydyrowyň duýandygyny nygtapdyr.¹ Ol «Andalyp hem edebiýatyň oguznamaçylyk däbi» atly işinde Şeýdaýynyň, Şakandynyň şygrylaryna esaslanyp, bu pikiri has ösdüripdir. Andalybyň mersiýesindeki «Seni asmany-aždarha ýuwytdy» diýen setir üns bererlikdir. A. Bekmyradow Andalybyň bu mersiýesiniň Şeýdaýynyň hem Şakandynyň oguz haty hakyndaky goşgulary bilen bilelikde öwrenip, ol setirde yslam dininiň hem arap hatynyň göz önünde tutulýandygyny nygtapdyr.² Andalybyň mersiýesinde ýörite mysal getiren setirimizden başga, arap ýazuwyna hem hiç hili närazylyk bildirilýän setir ýok. Bu mesele bilen baglanyşykly Şeýdaýynyň oguz ruhly goşgulary aýratyn meseledir. Edebiýatçy alymlaryň arasynda Şeýdaýynyň adyna berilýän ol goşgulary şahyryň şahyr ýegeni Mollamurtuň ýazan bolmagynyň ahmaldygy hakynda hem pikir ýok däl. Sebäbi şol döwrüň syýasatynda nusgawy şahyrlarymyzyň bir bölegi dindarlykda aýyplanyp, olaryň eserlerini öwrenmekligi gadagan etmek meýli bolupdyr. Mollamurtuň daýysy Şeýdaýynyň döredijiligini garalanmakdan halas etjek bolup, oguz ruhly şygrylary düzen bolmagy mümkin diýilýär. Emma Mollamurtuň ol goşgulary özi ýazman, «redaktirlän» – düzediş girizen bolmagy hem mümkindir. Ýöne, hakykatdanam, ol goşgularyň ruhy XX asyryň ýigriminji-otuzynjy ýyllaryny ýatladyp dur. Munuň özi özbaşyna derňewi talap edýän meseledir. Biziň nygtamakçy bolýan pikirimiz, Andalybyň hem, Şeýdaýynyň hem (Şakandy hakynda bir zat diýere maglumatymyz azlyk etdi) yslamyň düşündirişine görä, Allanyň iberen ýazuwyna dil ýetirjekdiklerine ynanmak kyn. Sebäbi bu iki şahyr diňe bir şerigaty däl, eýsem tarykatdan habarly danyşmentlerdir. Bu birinjiden.

¹ Şol ýerde 58 sah.

² Şol ýerde 64 sah.

Ikinjiden, Andalyp «Seni asmany-aždarha ýuwytdy» diýýän wagtynda otparazçylyk diniň Ažidahasyny göz önünde tutýan bolaýmasyn diýen kanuny sorag döreýär. Sebäbi Oguz hanyň Gök Taňry dininden soň, Merkezi Aziýada otparazçylyk dini döreýär. Oguz hanyň Gök Taňry dininiň mukaddes kitaby ýok ýa-da ol biziň günlerimize çenli saklanyp galmandyr. Eger oguz-Orhon ýazgylary hakynda aýdylmaly bolsa, onda Ötüken tarapa, oguzlaryň gadymy merkezleriniň biri bolan Mogolystana otparazçylyk dini aralaşmandy. Şu ýerde otparazçylyk dininiň mukaddes kitaby «Awestanyň» Aleksandr Makedonly tarapyndan Persapol şäherinde dörän ýangynda ýok bolandygyny aýtmalydyrys. Otparazçylygyň mukaddes kitabynyň käbir metinleri zaýalanmaýar. Şolaryň hem halkyň hakydasynyň esasynda «Awesta» täzedan dikeldilýär.¹ Edil şol döwürde hem, ýagny, «Miladynyň V-VI asyrlarynda Göktürkmen döwletiniň döremegi we olaryň ägirt giň territoriýany eýeländigini barada taryh ylmynda anyk maglumatlar bar. Olaryň gadymy watanlaryna gaýdyp gelmeklerini oguzlaryň Orta Aziýa aralaşmagy hökmünde düşündirmek nädogrudyr. Munuň şeýledigini şol bir durmuş adatlarynyň Oguz-Orhon ýazgylarynda we Orta Aziýadan tapylan dürli tapyndylar, otparazçylyk bilen baglanyşykly ynançlar, mifler hakyndaky düşüňjeler tassyklaýar.»² Oguzlar hakykatda, gadymy ata-baba ýurduna dolanýardylar. Olara umumy skifler diýlipdir. Skifleriň dini otparazçylykdy. Otparazçylygyň Gök Taňry dinini gysandygyny çaklamak mümkin. Şonuň üçin hem Andalyp ýokarky mysal alan setirimizde yslamy däl-de, otparazçylygy, Ahura Mazdanyň garşydaşy dünýäde ýaramaz ruhlary ýaradyjy Angra Manyň döreden döwleriniň – Ažidahanyň göz önünde tutulýandygyny nygtamak isleýäris. Hatda onuň esasynda rowaýatyň hem bolmagy mümkindir. Indi Şeýdaýy bilen Şakandy hakynda aýtsak, olar ýa-ha, Andalyba ýüzleý düşünişdirler ýa-da, olaryň oguz ruhly şygryrlarynda başga biriniň eli bar. Sowet döwründe originala «el gatmak»-

¹ Bu hakda seret: Täjimow A. Heňnamlaryň hakykaty. «Edebiýat we sungat» gazetini, 2006-njy ýylyň 24-nji noýabry.; Täjimow A., Mämmetjumaýew A. Gadymy türkmen edebiýaty. Iň gadymy döwürden X asyra çenli. 2010. (Golýazma-önümçilikde).

² Täjimow A., Mämmetjumaýew A. Gadymy türkmen edebiýaty. Iň gadymy döwürden X asyra çenli. 2010. Golýazma. 72-73 sah.

redaktirlemek, şeýlelikde, asyl nusgadan daşlaşmak ýaly ýagdaýlaryň bolandygyndan edebiýatçylyk habarlydyr. Beýik Galkynyşlar hem Täze Özgertmeler zamanymyz bu bökdençlikleri doly aradan aýyrdy we ylma giň ýol açdy.

Taryhy çeşmeler gadymy oguzlaryň hem olaryň ata-babalary bolan hunlaryň dünýäniň gaty köp ýerlerine ýaýrandyklaryna şaýatlyk edýär. Dünýäniň çar künjünden Andalýbyň ýitip gitmegine agysyny aglan oguz hatynyň tapylmagy hut şunuň bilen baglanyşyklydyr. Meselä has düýpli göz ýetirmek üçin oguzlaryň iň gadymy taryhyna ser salalyň. Sebäbi Andalyp «Ýaşyň üç miňden aşyp törtge mündi // Bu ýaşda çekmediň renji-yzany» diýmek bilen gaty gadymyýetden söhbet açýar. Şahyryň sözüne ikerjeňlenmese bolar.

Ylmy jemgyýetçilikde oguzlaryň skif taýpalary bilen gatyşyp türkmen halkynyň etnogenezini emele getirendigi aýdylýar. Emma skifler bilen oguzlar aýry-aýry halklar dälirler. Taryhyň «oguzlaryň skif taýpalary bilen gatyşyp» diýýäni oguzlaryň uzak Gündogara gidip, gaýtadan ata-baba ýurduna dolanmagy bilen dörän bärki ýagdaýdyr. Sak-massaget taýpalary bilen gadymy oguzlar şol bir urug, halkdyr. Ýöne olar dürli-dürli atlandyrylypdyr. Gadymy döwürlerde türkmenleriň ata-babalarynyň Gündogara tarap gidendigi, hatda olaryň bir taýpasynyň Amerika yklymyna aralaşandygy hakynda maglumatlar bar. Amerikan indeýleriniň sözlük düzümindäki käbir sözleriň türkmen dilinde ulanylmagy gelejekde öwrenilmeli meseledir. Miladynyň V-VI asyrlarynda Göktürkmen döwletiniň döremegi we olaryň ägirt giň territoriýany eýeländigi barada taryh ylmynda anyk maglumatlar bar. Olaryň gadymy watanlaryna gaýdyp gelmeklerini oguzlaryň Orta Aziýa aralaşmagy hökmünde düşündirmek nädogrudyr. Munuň şeýledigini şol bir durmuş adatlarynyň Oguz-Orhon ýazgylarynda we Orta Aziýadan tapylan dürli tapyndylarda, otoparazçylyk bilen baglanyşykly ynançlarda, miflerde gabat gelmegi we olardaky birmeňzeş düşüňjeler tassyklaýar. Baryp VI asyrda Merkezi Aziýada «Oguznamanyň» ortaparaz diline, VIII asyrda hem arap diline geçirilmegi we hut, şol döwürde hem Göktürkmen döwletiniň Mongoliýanyň çäginde döredilip, Ötükeniň merkez edilmegi oguzlaryň ösen iki sebit

medeniýetiniň bolandygyny aňladýar. Türkmenler taryhda dürli hili atlandyrylypdyr diýip öňde hem belläpdik. Türkmeniň hun, gun, skif, sak, massaget, oguz diýlip atlandyrylan döwürleri bolupdyr. Şunda biziň ata-babalarymyzy hytaýlaryň hun, grekleriň skif, ahamenilerdir sasanylaryň sak-massaget, par diýip atlandyrandygyny bellemek derwaýysdyr. Munuň özi gadymy oguzlaryň batyr halk hökmünde goňşularynyň ünsüni özüne çekip gelendigini aňladýar. Hut şoňa görä, olara öz taryhlaryndan orun beripdirler. Munuň özi bu halkymyzyň taryhy döwürden ösen medeniýetiniň, edebiýatynyň, mifologiýasynyň bolandygyny habar berýär. Hut şoňa görä, grekler (rumlular) hem araplar Orta Aziýany basyp alanlarynda ösen medeniýet bilen ýüzbe-ýüz boldular. Şol sebäpli gadymy edebi nusgalar bilen grekleriň antiki edebiýatynyň arasynda ýakyn baglanyşygy görmek bolýar. Mysal üçin «Gorkut ata» şadessanynyň «Besediň Depegözi öldürdigi boýy» bilen Gomeriň «Odisseýiniň» arasynda edebi täsiri görýäris. Depegözüň keşbini Gomer öz eserinde özboluşly janlandyrypdyr. Aleksandr Makedonskiniň - Rumynyň Orta Aziýany talap, onuň maddy hem ruhy gymmatlyklaryny öz watanyna ugradyp durandygy hakynda taryhy işlerde anyk maglumatlar berilýär.

Skifleriň häzirki türkmenleriň ata-babalarydygy ýöriteleýin işlerde nygtalypdyr. Hunlaryň (gunlaryň) türkmenleriň ata-babalarydygy hem ylymda subut edilen hakykatdyr. Türkmen halkynyň ata-babalary bolan oguzlar-aşkuzlar (işkuzlar) – skifler Araks derýasynyň–Amyderýanyň töwereginde ýerleşen mannylar bilen birleşip, miladydan öňki VII asyrda Assiriýanyň üstüne çozupdyrlar. Şu ýerde bir zady has anyklaşdyrmak isleýäris. Öňde biz türkmenleriň ata-babalarynyň dürlüçe atlandyrylandygyny aýdypdyk. Eýsem, şu atlandyryma nähili bolup geçipdir. Türkmen nusgawy şahyrlary Nurmuhammet Andalyp, Şeýdaýy, Şakandy, türkışynas alym Mahmyt Kaşgary türkmenleriň gadymyýetde oguz ady bilen tanalandygyny aýdýarlar. Andalybyň oguz hatyna ýazan matam-mersiýesiýesinde hem oguz hatynyň «ýaşynyň üç müňden aşyp, törtge münendigi» nygtalyp, bu ýerde hem türkmen oguz ady bilen getirilýär. Oguz-orhon ýazgylarynda hem oguz ady işledilipdir. Olara hytaý çeşmelerinde hunlar, grek

çeşmelerinde skifler diýlip atlandyrylypdyr. Hunlaryň miladydan öňki birinji müň ýyllykda häzirki Orta Aziýa sebitine aralaşmaklary bilen olar umumy skif ady bilen tanalyp ugrapdyr. Günbatar alymlarynyň gunlar, aşkuzlar, işkuzlar, guzlar, oguzlar, parlar, parfiýanlar diýip tanaýan halklary türkmenleriň ata-babalarydyr. Mesele garlyklar hem eftalitler (abdallar) barasynda hem şeýledir. Häzirki abdallaryň aňyrsynyň gunlara onda-da ak gunlara direýändigini nygtamak isleýäris. Emma abdallar türki we türki däl halklaryň köpüsiniň etnogenezinde otýr. Ýöne olaryň aňyrsynyň türkmenleriň ata-babalary bolan oguzlara – ak gunlara direýändigini tekrarlap aýdasymyz gelýär. Oguz hanyň Gün han atly ogly bolup, gunlar onuň neslidir. Şeýle mysal diňe bir abdallar bilen çäklenmeýär.

Miladydan öňki birinji müňýyllykda we miladynyň başlarynda häzirki Türkmenistanyň çäklerinde umumy skif adyna eýe bolan sak hem massaget taýpalary ýaşapdyrlar. Olar azat erkin halk bolupdyr. Saklanyp galan edebi nusgalar olaryň ösen edebiýatynyň bolandygyndan habar berýär. Taryhy işlerde olaryň çarwa halkdygy aýdylýar. Emma Türkmenistanyň çägindeki irki hem hut şol döwre degişli taryhy ýadygärlikler olaryň şäher medeniýetiniň bolandygyny subut edýär. Parfiýa, Marguş, Baktriýa ýaly döwletler hem oguz döwletleridir. Şeýle döwletlerde beýleki ýazuwlar bilen bir hatarda oguz ýazuwy ulanylypdyr.

Belli dilçi alym M. Penjiýew oguzlaryň ýaşan ýerleri hem oguz-Orhon ýazgylarynyň çygrynyň giňändigi hakynda gymmatly maglumaty berýär: «Oguz-Orhon elipbiýindäki ýazgylaryň çygry soňky ýyllarda alnyp barlan gözleglerde has giňeldi:

1. Mongoliýadan tapylan ýazgylar.
2. Ýeniseý we Orhon derýasynyň boýlarynda tapylan ýazgylar.
3. Gündogar Türküstandaky ýazgylar.
4. Gadymy oguz hatyndaky Talas ýadygärlikleri.
5. Altaýdan tapylan ýazgylar.
6. Russiýanyň dürli ýerlerinden tapylan oguz hatyndaky ýadygärlikler.
7. Oguz (runa) hatyna meňzeş elipbiýdäki Rumyniýa we Bolgar ýadygärlikleri.

8. Oguz (runa) hatyndaky Wengriýadan tapylan ýadygärlikler.

9. Entek öwrenilmedik Türkmenistanda tapylan hat ýazgylary.»¹

Şu getirlen maglumatlar Andalybyň oguz ýazuwy hakyndaky söhbetiniň çygrynyň juda giňdigini we onuň has gadymy döwürlere degişlidigini subut edýär. Bu ugurda edilen işler beýleki oguz-runu ýazgylarynyň Oguz hanyň 25 harpdan ybarat ýazuwynyň esasynda dörändigini subut edýär. Ýöne wagtyň geçmegi bilen olaryň sany artypdyr.

Oguz haty münýylyklaryň dowamynda hyzmat edip gelipdir. Oguzlar dünýäniň gaty köp ýerlerini basyp alyp, ýer togalagynyň gaty giň meýdanyny eýeläpdirliler. Elipbiýem, dilem ösýän hadysa. Şu ösüş ýolunda oguz hatynyň dürli nusgalary emele gelipdir. Eger şeýle bolsa, oguz-Orhon ýazgylary oguz hatynyň Orhon nusgasydyr. Orhon derýanyň adydyr. Salar Babanyň «Oguznamasynda» berilýän maglumata görä, Or han Oguz hanyň atasy Gara hanyň doganydyr, Düýp Beýgiň alty oglunyň ikinjisidir. Andalyp hem tamga, hem elipbiý hyzmatyny bitiren belgileriň gürrüňini edýär. Ol Oguz hanyň özüniň hem ýigrimi dört agtygynyň tamgalarynyň esasynda döräpdir.

Oguz-Orhon ýazgylary VII-VIII asyrdan başlap ýazylypdyr. Ýeniseý hem Orhon derýalarynyň boýlaryndan tapylan uly hem kiçi ýazgylarda belgileriň sany 38. Çekimliler dört belgi bilen aňladylypdyr. Çekimsizleriň hatda inçe, ýogyn görnüşleri üçin özbaşdak belgi ulanylypdyr. Andalyp bilen Oguz-Orhon ýazgylarynyň arasynda mün töweregi ýyl hem uzak geografiki aralyk ýatyr. Andalybyň hem Şeýdaýynyň² oguz hatynyň Orhon nusgasyndan habarsyz bolandygy gürrüňsiz hakykat. Bu elbetde, Şakanda hem degişlidir. Mahmyt Kaşgarynyň, Reşideddiniň, Abulgazy Bahadur hanyň maglumatlarynda belgileriň sany 24 diýlip berilýär. Tamga hem ses aňladyjy harp hyzmatyny bitiren belgileriň sanynyň 25 den 38-e çenli artmagynyň sebäpleriniň biri-de, oguz nesliniň artmagy, täze uruglaryň döremegi we olara haýsy hem bolsa bir tamganyň

¹ Penjiýew M. Oguz-Orhon ýadygärlikleri we türkmen dili. Oguznama ýordumy – taryhy we medeni çeşme hökmünde. (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany). – Aşgabat, 2010, 91-92 sah.

² Täjimow A. Oguz owazy. «Edebiýat we sungat» gazetini, 2006-njy ýylyň 29-njy sentýabry.

degişli edilmegi bilen düşündirip bolar. 7 çekimlisi, 18 çekimsizi bolan oguz hatynyň 38 sany belgi bilen aňladylmagy, şol bir sesiň dürli nusgalary – fonema üçin biri-birine meňzeş, golaý belgileriň saýlanyp alynmagy juda täsindir. Diýmek, hatyň Orhon nusgasy düýbi bir tamgalar hakynda oýlanmaga esas berýär.

Umuman, türkmen «Oguznamalary» halkymyzyň gadymy taryhynyň çeper ýazgylarydyr. Şolaryň arasynda Andalybyň «Oguznamasyna» aýratyn orun degişlidir. Andalybyň «Oguznamasyny» beýleki oguznama ýordumlary bilen deňeşdirip öwrenmek möhüm wezipeleriň biridir. Şu setirleriň ýazarynyň edebiýatçy alym M. Mämmetjumaýew bilen bilelikde taýýarlan «Gadymy türkmen edebiýaty» (Iň gadymy döwürden X asyra çenli) atly okuw kitabynda bu hakynda ýörite durulýandygy üçin Andalybyň «Oguznama» poemasy hakyndaky söhbetimizi tamamlarys.

Nurmuhammet Andalyp Çündogar edebiýatynyň poemaçylyk däbini kämil derejede özleşdiren şahyr. Onuň poemany oňat bilmegi bu žanra erkin hem döredijilikli çemeleşmäge mümkinçilik beripdir. Andalyp poemanyň mesnewi görnüşiniň hem onuň kitaby edebi ýazuw usulynyň agyrdygyny duýupdyr. Şonuň üçin poemanyň şygry görnüşini täzeläpdir. Andalyp «Sagdy-Wakgas» poemasynda mesnewiniň ýerine goşugy ulanypdyr. Ol poema täzelik girizipdir. Has takygy, orta asyrlarda o diýen ýörgünli bolup ýetişmedik goşugy epiki maksat üçin ulanypdyr. Şunda öňden gelyän däbi edebi diliň milliligi babatynda ösdüripdir. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, hut dil talabynyň esasynda, poemanyň mesnewi görnüşini goşuk bilen çalşypdyr. Munuň özi edebiýatda uly täzelikdir. Bellemeli tarapy, Andalybyň poema edebi diliň talaby esasynda ütgeşme girizendigidir. Şonuň üçin gahrymanyň häsiýetinde göze kaklyşyp duran häsiýet ýüze çykmady. Tersine, ol türkmençe sepleýşi bilen göze gelip ugrady. Dogry, ol orta asyr gazalçylyk edebiýatynyň pikirlenmesinden daşa çykyp bilenokdy. Şonuň üçin bu ýerde edebiýatyň öz içindäki täsiriň iki taraplaýyn bolandygyny bellemelidir. Bu şeýledir. Andalyp goşugy ulanmak bilen onuň dilini okyjy üçin has ýeňilleşdirmäge mümkinçilik aldy. Goşuk türkmen halkynyň milli goşgy düzüliş görnüşini bolandygy üçin, ol giň mümkinçilige eýedi. Şolaryň içinde onuň real

mazmuny açmak mümkinçiligi hem bardy. Asyryň beýleki şahyrlarynda (Magtymguly, Magrupy) goşuk real pikirlenmäniň zerurlygynyň hasabyna olaryň döredijiligine geldi. Şonuň üçin Magtymgulynyň hem Magrupynyň köp goşuklary real mazmuny açmaga tabyn edildi. Emma Andalypda tersine. Şahyryň dünýägaraýşynda realizme meýliň oýanmandygy üçin Andalyp goşuk dünýäsinde romantik bolup galdy. Aslynda bu meselede edebi žanr esasy wezipäni ýerine ýetirmeyär. Žanr şahyrana dünýägaraýşyň emrini ýerine ýetirýär. Andalybyň dünýägaraýşyna romantizm mahsusdy. Şonuň üçin onuň goşugynda-da gahryman romantiki öwürgündedi. Andalybyň döredijiliginde mesnewiniň gahrymany goşuga geçipdir. Ýöne ol mesnewidäkiden tapawutlylykda milli ruhdady. Ynha, şu hem içki täsiriň ikinji tarapydyr.

Andalybyň «Sagdy-Wakgas» poemasynyň göwrümi uly дәl. Ol jemi 54 benden ybarat. Onuň mazmuny şundan ybarat. Muhammet-resul metjitde nesihat edýärkä, ondan iň sahy kişi kim diýip soraýarlar. Muhammet-Mustapa onuň Sagdy-Wakgasdygyny aýdýar. Şahyr bu pursaty şeýle beýan edipdir:

Bir güni mesjitde resul-Muhammet,
Ulusga nesihat kylardy bihet,
Bir kimerse tutup diýdi: – Ýa, Ahmet! –
Bir ajaýyp sowal eda eýledi.

– Özi Kary – diýdi – kuran içinde,
On dört ýerde gördüm sahyňy anda,
Gümansyz behişt ol sahy bendi,
Ol niçik sahydyr? – Reha eýledi.

Muhammet-Mustafa diýdi ol zaman:
– Sagdy-Wakgas bolgaý ol sahy, aýan,
Hudaýym ýarlykar bişek, bigüman,

Resul mundag – diýip, neda eýledi.¹

Muhammet pygamberden ikinji bir kary Gurhanda aýdylýan şol sahy kişiniň jenneti bendedigini aýdyp, bu hakda Resulyň gürrüň bermegini towakga edýär. Muhammet pygamber onuň kary Sagdy-Wakgasdygyny tassyklaýar. «Kary» diýlip Gurhany ýatdan bilýän adama aýdylypdyr. Pygambermiziň şu söhbetinde Aly hem bar eken. Aly Şahymerdan pygamberiň özüniň adyny tutmandygyna kemsinýär. Ol keýpsiz halda öýne gelip, bolan zatlary jübüti Patma, Zöhrä gürrüň berýär. Aly özüni 72 ýola gul edip satdyryp, garyplara aş-nan berendigini, iki perzendi Hasan bilen Hüseyini jöhide girewine goýandygyny we olary sahylyk at üçin edendigini aýdýar. Patmanyň maslahaty bilen Gambary gedaý-derwüş eşiginde Sagdy-Wakgaslara ugradýarlar. Gambar baryp, Allanyň hakyna kömek sorayar. Ol Sagdy-Wakgasa onuň ýeke oglunyň ganynyň dowadygyny, gerekdigini beýan edýär. Allanyň hakyna gelen saýylyň dilegini Sagdy-Wakgas ogly bilen maslahatlaşyp, onuň müşgilini bitirýär. Gambar oglanyň damagyny kesip ganyny alyp gidýär. Aly eden işine puşman edip, bolan wakany Resula gürrüň bermegi ýüregine düwýär. Şol wagt Jebraýyl perişdeden Muhammet resula Allanyň habary gelýär. Oňa görä, Muhammet resul Sagdy-Wakgasyň özüne myhman barýar. Muhammet pygamber Sagdy-Wakgasa ogluny çagyrmagy, gelip bile tagam iýmegi, Hasan, Hüseyin bile oýnap-gülmegini haýyş edýär. Sagdy-Wakgas «tirik oglum ýok» diýip, bolan wakany birin-birin gürrüň berýär. Muhammet Pygamber oglanyň ölüsini-meýdini alyp gelmegi buýurýar. Muhammet Mustapa oglanyň başyny açýar, Resul mübärek gözünden ýaş döküp, Haka dileg edýär. Hak oglana jan berýär, ol böküp turýar. Pygamberimiz oglandan nirdediň diýip soranda jennetdedim, «Gel oglum» diýip, çagyryp alyp gaýtdyňyz diýýär. Muhammet Pygamber ýaranlaryna sahy bolmagy wesýet edýär:

Resul aýdy ýaranlarga nesihat:

– Zynhar, sahylyarga eýläňiz hormat,

Bigüman sahyynyň jaýydyr jennet,

¹ Nurmuhammet Andalyp. Şygryrlar we poemalar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 164 sah.

Kimse garyplarny ryza eýledi.¹

Andalyp dünýäniň ötegçidigini ýatladyp, sahylyk etmegi ündew edip, poemany tamamlayar:

Sahylar jennetge girer, eglenmez,
Bahyllar dowzahda ýanar, eglenmez,
Andalyp diýr, dünýä öter, eglenmez,
Üşbu dünýä kimge wepa eýledi.²

Andalybyň «Sakdy-Wakgas» poemasynda sahylyk edip ýaşamaklyk, ejize, garyba, mätäje kömek etmeklik ideýasy öňe sürülýär. Sebäbi şahyryň ýaşan zamanynda ejize hem garyba kömek etmek jemgyýetçilik zerurlyga öwrülipdir. Göçe-göçlükler hem salgytlar jemgyýetiň garyplaşmagyna getiripdir. Üstesine-de, Andalybyň döwründe Hywa hanlygynyň raýatlygyndaky türkmenleriň bir bölegi goşunda gulluk edipdirler. Bu bolsa biwagt ajalyň gelmegine getiripdir. Bolmandada, yzygiderli bolup duran dürli häsiýetli çapawulçylyk söweşleri adam pidalarynyň bolmagyna getiripdir. Netijede köp maşgalalar eklenjini ýitiripdir. Şonuň üçin hem jemgyýetiň garyp gatlagynyň sany artýar. Bu hem öz gezeginde garyp-pukaranyň, oňar-oňmazlaryň köpelmegine getirýär. Andalyp poemanyň üsti bilen jemgyýetiň her bir agzasynyň sosial goragly bolmalydygy hakyndaky ideýany öňe sürýär. Öňki döwürde sosial goraglylyk jemgyýetiň barly adamlarynyň hasabyna amal edilipdir. Jemgyýetiň haýyr-sahawatly bolmagy üçin adamlaryň, onuň raýatlarynyň sahy bolmagy gerek. Andalyp şu poemada Sagdy-Wakgasyň obrazynyň üsti bilen sahy-jomart bolmak üçin adamyň baý, ýeterlik gurply ýa meşhur, şöhratly bolmagynyň hökmän dældigi hakyndaky ideýany inçelik bilen bermegi başarypdyr. Eýsem Sagdy-Wakgas kim?

«Sagt ibn Abu Wakgas Muhammet pygamberiň iň ýakyn sahabalarynyň biri. Ol 634-635-nji ýyllarda Julawla we Kadysyýa diýen ýerlerde Eýran

¹ Şol ýerde 170 sah.

² Şol ýerde 170 sah.

goşunlaryny ýeňýär. Sagt Eýranyň paýtagty Tisfuny basyp alýar.»¹ Sagdy-Wakgas hakynda hadyslarda we rowaýatlarda maglumat saklanyp galypdyr. Onuň wepaty bilen baglanyşykly maglumat Nasyreddin Rabguzynyň «Kysasyl-enbiýa» kitabynda hem berlipdir.

Sagt bin Abu Wakgas Pygamberimiz hezreti Muhammet tarapyndan entek dünýädekä jennete gitjekdigi habar berlen on sahabynyň biridir. Ol okçularyň serdary we Eýrany basyp alan şöhratly serkerdedir. Musulmanlyga ilkinji girenleriň ýedinjisidir. Hijretiden 30 ýyl öň Mekgede doglupdyr. 17 ýaşynda Abu Bekriň kömegi bilen musulman bolupdyr. Ol ata hem ene tarapyndan Muhammet Pygamber bilen garyndaş bolupdyr. Atasy Mälik ibn Üheýp ibn Abdymenaf ibn Zöhre ibn Kitaby-Kuraýşy, enesi Zöhreogullaryndan Hamne binti Abu Sufýandyr. Yslam dininiň taryhynda Sagdy-Wakgas bilen baglanyşykly rowaýatlar köp aýdylypdyr. Andalybyň ýörite poema bagyşlan taryhy şahsy Sagdy-Wakgasyň terjimehaly bilen ýakyndan tanyşdyrmak hem şunuň bilen baglanyşykly şahyryň onuň keşbini saýlap almagynyň sebäbini düşündirmek üçin ol rowaýatlaryň käbiri hakynda durup geçmekçi.

Yslamyň ilkinji ýyllarynda Sagt Mekgede Abu Düb diýilýän ýerde ilkinji musulman bolan sahabalar namaz okaýarka entek Abu Sufýan musulman bolmanka adamlary bilen olaryň okaýan namazynyň boşdugyny, ýersizdigini aýdyp, olaryň üstünden gülýärler. Iki arada uruş bolýar. Sagt eline alan bir düýe süňki bilen olaryň biriniň kellesini ýarýar. Şundan soň Sagt Allanyň ýolunda ilkinji bolup duşman ganyny döken sahaba bolýar. Mekgeli musulmanlaryň üç baýdagynyň birini götermeklik Sagda ynanylypdyr. Şeýle-de, ol yslamda Alla ýoluna ilkinji ok atan sahaba hasaplanýar. Sagdy-Wakgas Uhut söweşinde müňden gowrak ok atypdyr. Muhammet pygamberi gorapdyr. Ol Muhammet pygamberiň daýy toparyndan bolupdyr. Muhammet pygamber Sagdy-Wakgasy mertligi hem belent adamkärçilik sypatlary üçin hormatlapdyr hem köpüň içinde öwüp, oňa guwanypdyr. Sagdy-Wakgas türkmen halkynyň arasynda hem tanalypdyr. Mary welaýatynyň Tagatabazar etrabynyň merkezinde ýerleşýän Sahy baba

¹ Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1988, 319 sah.

gonamçylygyny ýerli adamlar Sagdy-Wakgasyň ady bilen baglanyşdyrýarlar. Taryhda Sagdy-Wakgasyň Eýrany basyp alandygy hakyndaky maglumat onuň Merkezi Aziýada tanalmagyna sebäp bolupdyr.

Görşümüz ýaly, Andalyp yslamyň taryhyny örän oňat özleşdiripdir. Poemada Sagdy-Wakgas ýönekeý bir kary hökmünde suratlandyrylýan hem bolsa, aslynda ol yslamyň taryhynda yz galdyran şahsyýetdir. Ol Aly ýaly gaýduwsyz serkerdeleriň biri. Onuň Alydan artykmaçlygy pukaralygy. Ol hatda ýekeje ogluny hem başga bir musulmana kömek etmek üçin gurban edýär. Emma ol muny sahylyk at üçin däl-de, Alla hakyna edipdir. Poemada Alynyň obrazyna Sagdy-Wakgasyň deňeşdirilip alynmagy eseriň täsirli bolmagyny üpjün edipdir. Andalyp Alynyň keşbini «Baba Röwşen» hem «Zeýnelarap» dessanlarynda hem işläpdir. Emma olarda «Sagdy-Wakgasdan» tapawutlylykda Hezreti Aly Şahymerdanyň waspy edilýär. Tersine, «Sagdy-Wakgasda» Aly pygamberiň sözüne ynanmazlyk edip, Sagdy synap görüp, onuň oglunyň ölmegine sebäp bolýar. Ol özüni iň sahy adam hasaplaýar. Iň soňunda hem eden işine ökünýär. Şeýlelikde, Andalybyň bu poemasynda Aly ikinji oruna geçýär. Eseriň baş gahrymany Sagdy-Wakgas bolup, ol sahylyk babatda Alydan ýokarda goýulýar. Şu ýagdaýlar türkmen edebiýatynyň taryhynda Alynyň keşbiniň işlenişiniň edebi seljerme talap edýändigini görkezýär. Alynyň keşbindäki bu iki häsiýet musulman dininiň içindäki gapma-garşy akymlar bilen hem baglanyşyklydyr. Biz bu barada yzda Andalybyň «Baba Röwşen» hem «Zeýnelarap» atly dessanlary hakynda gürrüň edenimizde ýörite durup geçeris.

Andalyp «Sagdy-Wakgas» poemasynda Sagdy-Wakgasyň üsti bilen ynsanlaryň biri-birine kömek edip ýaşamalydygyny, musulmanlygyň bir sypatynyň sahawatlylykdygyny ündäpdir. Sahawatly bolmak üçin ilki bilen köňlün sahawatly bolmagy zerur. Bu ýagdaý poemada Sagdy-Wakgasyň malyny-mülküni, baýlygyny däl-de, ogluny sahawat etmegi bilen çeper teswirlenipdir. Sebäbi perzentden uly baýlyk ýok. Ol ähli maddy baýlyklardan ýokarda durýar. Ine, şunuň özi, Andalybyň sahawatly bolmak üçin ilki, bilen ruhuň jomart bolmalydygy hakyndaky ideýany bermek üçin şahyr tarapyndan tapylan edebi çözgütdir.

Çeper edebiýatda her bir öňe sürülýän ideýanyň ylmy-intellektual kökleri bardyr. Bu mesele edebiýat ylmynda heniz ýeterlik işlenilmedi. Çündogar edebiýatynyň bir şahasy bolan türkmen edebiýatynyň taryhyna ser salanymyzda, edebi pikirlenmede öňe sürülýän her bir ideýanyň edebi çözgüdi bardyr. Özem ol çözgüt ylmy esaslydyr. Gündogaryň beýik Oýanyşyny beren Farabynyň, Horezminiň, Birunynyň, Ibn Sinanyň, Omar Haýýamyň we beýleki alymlaryň ylmy-intellektual pikirlenmesi Çündogar edebiýatynyň pelsepe esasy bolup hyzmat edipdir. Meselem, mistiki edebiýat Arabystanda döräpdir. Ýöne Ibn Sinanyň metafizikadaky gazanan üstünligi, onuň jan, ruh hakyndaky garaýyşlary sopuçylygyň bu ugurdaky garaýyşlarynyň üstüni ýetirmekde peýdalanylypdyr. Harun Reşidiň döwründe gadymy gerek, hindi filosofiyasyny öwrenmek, ol dildäki işlere teswir ýazmak, terjime etmek ýola goýlupdyr. Şonuň üçin sopuçylyk taglymat derejesine çenli galyp bilipdir. Ý. E. Bertelsiň sopuçylygy neoplatonizmiň ýüze çykmasy hökmünde bahalandyrmagy dogrudyr.¹ Emma Gündogaryň filosofiyasy bilen Sokratyň, Platonyň, Aristoteliň pelsepewi garaýyşlarynyň galtaşmasy hut, Gündogar Oýanyşyny döreden akyldarlaryň işlerinde öz beýanyny tapypdy. Gündogar edebiýatynyň dünýewi hem mistiki ideýalarynyň başlangyjynda, gönezliginde Beýik Oýanyşy döreden akabalaryň ylmy-intellektual çözgütleri ýatýar. Şonuň üçin bu edebiýatyň gozgaýan meseleleri umumyadamzat gymmatlygynyň derejesindäki ideýalar boldy.

Andalybyň «Sagdy-Wakgas» poemasynda haýyr-sahawatlylygyň ýöriteleýin işlenmeginde orta asyrlarda uly meşhurlyga eýe bolup, Kiçi Aziýada tä XVIII-XIX asyrlara çenli dowam eden futuwwetçilik akymynyň täsiri duýulýar. Futuwwetçilik Çündogar edebiýatynda edebi akym hökmünde ýüze çykypdyr. Ol hakynda belli gündogarşynas alymlar Ý. E. Bertelsiň² hem B. A. Gordlewskiniň³ işlerinde ilkinji maglumatlar berlipdir.

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – Москва, «Наука», 1965, стр: 27-28.

² Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. – Москва, «Наука», 1960., Низами и Фузули. – Москва, «Наука», 1962., Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – Москва, «Наука», 1965.

³ Гордлевский Б. А. Избранные сочинения. – Москва, «Издательство Восточной литературы», 1960, том-I.

Futuwwet sözi araplaryň «fata» sözünden bolup, «juwan» diýmekdir. Ol «ynsanperwer, haýyr-sahawatly» diýen göçme manyda ulanylypdyr.¹ Pars hem türki dilli edebiýatda «juwanmertlik» diýlip terjime edilipdir. Juwanmertlik XI asyrlarda senetçileriň, söwdagärleriň, orta gürp hem baý adamlaryň arasynda ýüze çykypdyr we ol musulman dünýäsiniň ähli ýerlerine ýaýrapdyr. Ý. E. Bertels bu akymyň sopusylyk bilen baglanyşyklydygyny nygtapdyr. Sebäbi juwanmertligi gönüden-göni sopusylyk akym hökmünde teswirlemek mümkin däl. Çünki onda yslamyň haýyr-sahawatlyk ideýalary goldanylyp, dünýewi häsiýet güýçlidir. Sopusylygyň taryhynda ilki futuwwetçiligiň wekili bolup, soňra sopusylyga geçenler hem bar. Bu akymyň öz talaplary, belli düzgünnamasy hem edebi ýörelgesi bolupdyr. Şonuň üçin käbir halatlarda oňa futuwwet tarykaty ady berlipdir. Türkmen edebiýatynda juwanmertlik henize çenli öwrenilmän gelýär. Edebiýatçy N. Seýidow futuwwetçiligiň Nejmeddin Kubranyň tarykatyna täsiriniň bolandygyny belleýär.²

Hakykatdanam, Kubrawyýa tarykatynyň esasy aýratynlyklarynyň biri, gözbaşyny X—XI asyrlardan alyp gaýdan musulman dünýäsinde, aýratynda Horasanda, Mawerennahrda we Kiçi Aziýada giňden ýaýran ynsan mertebesini iň ýokarda goýýan we onuň ahlak kämilligini wagyz edýän futuwwetlik ýa-da juwanmertlik hereketiniň pikirlerini sopusylyk tarykatyna siňdirenligidir. N. Halimow bilen G. R. Matto «Najm ad-din al-Kubra» atly işinde juwanmertligiň Kubranyň esaslandyran taglymatynda edil sopusylygyň şerigat, tarykat, magrypet, hakykat diýen basgançaklary ýaly bir ýol bolandygyny belläpdirler.³ Biz şu ýerde bu meseläni has anyk düşündirmek isleýäris. Orta Aziýada dörän sopusylyk mekdeplerinde juwanmertligiň ideýalary sopusylyk tarykatynyň birinji basgançagyna siňdirilipdir. Juwanmertlik özüniň ideýalary boýunça hakyky ynsanperwer musulmany terbilemegi maksat edinip, şunda musulmanyň hünär başarjaňlygyna hem onuň ahlak mertebesine aýratyn talap bildirilýär.

¹ Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. — Москва, «Наука», 1960, стр: 522.

² Seýidow N. Nejmeddin Kubranyň ruhy-ylham daragty. «Türkmen dili» gazetini, 2008-nji ýylyň 20-nji awgusty, 3-nji sentýabry.

³ Halimow N. Matto G. R. Najm ad-din al-Kubra (rus we iňlis dillerinde, çykan ýeri we ýyly görkezilmändir). 86 sah.

Juwanmertligiň esasy pikir-taglymlary, ýörelgeleri akýüreklik, adamlara ýagşylyk etmek, mätäçlere kömek-ýardam bermek, hiç kime zyýan ýa-da duşmançylyk etmezlik, bar zadyňy il-gün bilen paýlaşmak, myhmanparazlyk, dostlaryň, pirusadyň mertebesini belent tutmak, halk, Watan üçin janyňy aýamazlyk we ş. m. onlarça oňat häsiýetleri terbiýelemegi maksat edýän ideýalardan durýar. Bu sypata eýe bolmak sopy-sälige-de hökmandyr. Şeýle sypatlara eýe bolan adamlara mert, är diýlipdir. Beýik şyhlar Abulhasan ibn Hüseýin Sarahsy, Abulhasan Harakany, Abylapbas Gassap, Lukman Sarahsy, Abusagyt Abulhaýyr we beýlekiler öz müridlerini juwanmertligiň ýörelgeleri bolan mertlik, sahowat, kanagat ruhunda terbiýelemäge çalşypdyrlar. Çünki bu ahlak ýörelgeleri sopusylyk pikir-taglymlaryndan aýry bir zat bolman, olar sazlaşykly hem bitewi ruhy gymmatlyklardyr. Juwanmertlik sopusylygyň özboluşly taýýarlyk mekdebi bolupdyr. Şeýlelikde, juwanmertlik ýörelgeleri XIII asyrdan sopusylygyň Kubrawyýa mekdebinde düýpli işlenilýär, kämilleşdirilýär we sopusylygyň maksada ýetmegiň şerigat, tarykat, magrypet we hakykat ýaly ýollarynda sähligiň ruhy-ahlak sypatynyň kemala gelmeginde oňyn orun eýeleýär. Kubrawyýa mekdebinde amal edilen juwanmertlik ýoly durmuş, jemgyýet bilen baglanyşygy has janly görnüşdedir. Muny beýik pir Nejmeddin Kubranyň halk, Watan üçin mongol basybalyjylaryna garşy göreşip, öz janyny mertlerçe gurban etmegi, ömrüni il-halka bagyşlamagy hem aýdyň subut edýär. Şeýlelikde, juwanmertligiň ideýalary sopusylygyň üsti bilen edebiýata geçýär. Edebiýatda ahlagyň esasy temalaryň biri bolmagyna itergi berýär. Şu ýerde bir ýagdaýa ünsi çekmek hökmandyr. Orta Aziýada juwanmertligiň ideýalary ilki sopusylyga ornaýar. Sebäbi bu sebitde juwanmertlik sopusylyk bilen bile ösýär, has takygy, onuň ideýalary sopusylygyň Ýusup Hemedanynyň, Nejmeddin Kubranyň, Mäne babanyň, Bahaweddin Nagyşbendiniň tarykatlarynda giňden ýaýrapdyr. Maglumatlara görä, olaryň hersiniň öz hanakasy bolupdyr. Olarda ýüzlerçe soperlar ýaşaýdyr, kömege mätäç adamlar goldaw tapypdyr. Sopusylygyň halkyň gyzgyn söýgüsini gazanmagynda futuwwetçiligiň täsiri uludyr. Emma Kiçi Aziýada juwanmertlik özbaşdak akym hökmünde ýüze çykypdyr we dünýewi mazmunly öz

tarykatyny işläp düzüpdir we ýörite «Futuwwetnama»¹ eserleri ýazylypdyr. Olarda futuwwetçiligiň kada-kanunlary, ýörelgeleri beýan edilipdir.

Gündogarşynas alym Ý. E. Bertels Ibn Battutanyň 1325-1332-nji ýyllar aralygynda eden syýahatynda Ankaranyň golaýynda futuwwetçilere duşup, haýran galmak bilen olar hakynda ýazgy galdyrandygyny belläpdir: «Olar Rumuň ähli türkmen welaýatlarynda, şäher-kentlerinde we obalarynda bar. Ýat ülkelä hossar çykýan, onuň aladasyny edýän: aç bolsa iýdirýän, geýindirýän, zerur zadyny tapyp berýän, gerek bolsa ýaramaz adamlaryň bet pygylýndan goraýan şolar ýaly adamlary dünýäde tapmarsyňyz. Ahu – olaryň baştutany. Ol özi ýaly adamlary daşyna ýygnaýar, olar esasan, öz islegleri boýunça jemlenýärler. Olar ýaşar ýaly külbe-jaý gurupdyrlar, ähli gerek zatlary jemläpdirler. Zähmet çekip iýjegini gazanýarlar. Eger şähre ýat ýurtly biri gelse, ony myhman alýarlar we ol näçe islese, özi gidýänçä ýaşaýar. Men dünýede beýle ynsanperwer, halal hem dogruçyl adamlary görmedim.»² Mundan nijeme ýüz ýyl öň Ibn Battutanyň türkmen juwanmertleri hakynda şeýle buýsançly ýazmagy, şu günki nesil üçin juda guwandyrjydyr. Munuň özi juwanmertligiň giňden ýaýrandygyny, onuň edebiýata ornamagy üçin durmuşy esas bolandygyny subut edýär. Türkmen edebiýatynda haýyr-sahawatlylygyň çuňdan işlenmeginde futuwwetçiligiň-juwanmertlik akymynyň täsiri uly bolupdyr. Sebäbi juwanmertlikde birinji talap–sahawatlylyk. Ikinjisi – saplyk, üçünjisi – wepalylyk bolupdyr. Olar hem öz gezeginde toparlara bölünýär. Ine, juwanmertligiň şu üç talaby edebiýatyň öňe sürýän ahlak ideýalarynyň esasyňy düzýär, ol her bir çeper döredijiligiň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Nurmuhamet Andalyp hem «Sagdy-Wakgas» poemasynda öz gözbaşyny juwanmertlikden alyp gaýdýan ahlaky ideýany çeper beýana salypdyr. Sebäbi şahyryň ýaşaýan taryhy jemgyýetinde juwanmertligiň ideýalary ähmiýetlidi. Adamlar ozaly bilen biri-birleriniň goldawyna mätäçdi. Şahyr şu mesele bilen baglanyşykly sahylyk idealyny Sagdy-Wakgasyň häsiýetinde açypdyr.

¹ Bu hakda seret: Гордлевский Б. А. Избранные сочинения.– Москва, «Издательство Восточной литературы», 1960, том-I, стр: 307.

² Бертельс Е. Э. Низами и Фузули. – Москва, «Наука», 1962, стр: 112.

Nurmuhammet Andalybyň döredijiliginde Çündogar edebiýatynyň poemaçylyk däbi çuňdan işlenipdir. Şu günki edebiýat ylmyna Andalybyň dört poemasy mälimdir. Şolaryň içinde şahyryň «Kyssaýy-Pyrgun» atly poemasy hem bar. Bu poema barada edebiýat ylmynda diňe ýatlanylmalık bilen çäklenildi.

Andalybyň epiki döredijilik ugry däpleşen ýordumlary işlemeklige gönükdirilipdir. Onuň «Oguznama» hem «Kyssaýy-Pyrgun» poemalary däpleşen ýordum esasynda ýazylypdyr. Şahyryň «Nesimi» hem «Sagdy-Wakgas» poemalarynyň esasynda hem Gündogarda ýaýran musulman rowaýatlary ýatyr. Şundan çen tutup, Andalybyň poemaçylyk däbine, umuman, onuň dessançylyk däbine hem däpleşen ýordumlary işlemekligiň mahsusdygyny aýtmak bolar.

Orta asyr Gündogar edebiýatynyň ösüşine nazar aýlanymyzda X asyrdan ýazuwly edebiýat täzedan batly depginler bilen ösüp başlaýar. Orta Aziýany araplaryň basyp almagy bilen çeper edebiýat birbada özüniň ösüşini togtatmaga mejbur bolupdyr. Sebäbi öňki otparazçylyk dininiň ýerine yslam dini ornaşdyrylýar. Araplar otparazçylyk dini bilen baglanyşykly medeniýeti düýbünden ýok etmek syýasaty ýöredipdirler. Täze diniň ornaşmagy we ideologiýasynyň işlenip düzülmegi hem onuň edebi aňa ornamagy üçin wagt gerekdi. Şonuň üçin araplaryň basyp alan döwründen X asyra çenli Gündogar edebiýaty ideýa-mazmun babatda däl-de, edebi žanr tarapyndan baýlaşypdyr. Arap-pars edebiýatynyň dürli žanrlary arap dilindäki türkmen edebiýatynyň döredilmeginde esasy orny eýeläpdir. Emma X asyrdan ýazuwly edebiýat ideýa-mazmun babatynda uly ösüş ýoluna düşýär. Hut şu döwürde halkyň hakydasynda ýaşayan rowaýatlaryň esasynda eser döretmek däbiniň başy başlanýar. Şahyrana zehinler dürli rowaýatlaryň esasynda eser döredip, awtorlyk hukugyna eýe bolýarlar. Muňa mysal edip pars edebiýatyndaky Firdöwsiniň «Şanamasyny», Nyzamy Genjewiniň, Emir Hysrow Dehlewininiň «Hamsasyna» girýän ýordumlary mysal getirmek bolar. Musulman Gündogarynda pygamberleriň taryhyny pars hem türki dilli ýazuwly edebiýata getirmek şu döwürden öz gözbaşyny alypdyr. Oňa çenli biziň sebitimizde arap dilindäki edebiýat ýörgünli bolupdyr. Şeýlelikde, arap diliniň üsti bilen pygamberleriň taryhyny ýazmak pars hem türki-türkmen diline

ornaşýar. Andalybyň döredijiliginde pygamberleriň hem çaryýarlaryň obrazynyň işlenmeginiň başlangyjynda edebiýatyň şu gadymy däbi ýatyr. Ýokarda görüp geçen Aly şahyrymyzyň döredijiliginde bu döp ymykly orun alypdyr we Andalybyň edebi dünýäsine täsirini ýetiripdir.

Andalyp gürrüňsiz Alynyň bu eseri bilen tanyş bolupdyr. Andalybyň Alynyň täsirinde «Kyssaýy-Pyrgun» poemasyny ýazandygyny aýtmak bolar. Bu iki poemanyň ikisi hem pygamberler hakyndadyr. Iki poemada goşuk žanrynda ýazylypdyr. Andalyby Musa pygamberiň obrazyny döretmeklige iteren Alynyň «Kyssaýy-Ýusup» poemasy bolupdyr. «Kyssaýy-Ýusup» bilen «Kyssaýy-Pyrgun» poemalarynyň ýakynlygy bu barada pikir ýöretmäge esas berýär. Andalyp «Kyssaýy-Pyrgun» poemasynyň mazmun esasy Gurhandan, Rabguzynyň «Kysasyl-enbiýa» eserinden hem Nowaýynyň «Taryhy enbiýa we hükema»¹ atly taryhy eserinden, onuň edebi görnüşini bolsa, Gul Alynyň «Kyssaýy-Ýusup» eserinden alypdyr. Şu ýerde ýene bir edebi dābe ünsi çekmek gerek. XIII asyrdan başlap, türkmen edebiýatynda pygamberleriň taryhyndan eser ýazmak dābi başlanypdyr. Alynyň «Kyssaýy-Ýusup» poemasy muňa delildir. Eýýäm XIV asyrda ýerligi gadymy Köneürgenjiň Rabbaty oguz – oguz galasyndan bolan Rabguzy miladynyň 1311-nji ýylynda «Kysasyl-enbiýa» («Pygamberleriň taryhy») atly eserini esasan, kyssa bilen ýazypdyr. Onda Nuh, Şis, Musa, Salyh, Ýusup ýaly pygamberler, Harut we Marut kimin perişdeler, Lukman hekim hakynda söhbet edilýär.² Gul Alynyň esasy hyzmaty goşugy poema ýazmak üçin ulananlygyndadyr. Ol şygry bilen «Kyssaýy-Ýusup» poemasyny ýazypdyr. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, pygamberleriň taryhyny ýazmaklygyň şygry hem kyssa dābi gutarnykly emele gelipdir. Andalyp bu dābiň şygry ýoluny dowam edipdir.

Pygamberleriň taryhyny ýazmagyň kyssaçylyk dābinde mālīm bolan āhli pygamberler hakynda söhbet açylypdyr. Emma onuň şygry dābinde haýsy hem bolsa bir pygamberiň taryhy beýan edilipdir. Şu ýerde Nowaýynyň «Pygamberleriň

¹ Алышер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. –Самарканд, «Гафур Гулам номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг булими», 1990, 86-102 sah.

² Hydyrow Ý. M., Ylýasow Ö. Gadymy türkmen edebiýaty. (XIV asyrdan XVIII asyra çenli), II bölüm. – Çärjew, 1981, 7-8 sah.

hem hekimleriň taryhy» eserini Rabguzynyň «Kysasyl-enbiýa» eserinden täsirlenip ýazandygyny bellemelidir. Nowaýy öz eserinde bu däbi maglumatlar bilen has baýlaşdyryp, oňa hekimleriň taryhyny-hekimler hakyndaky hekaýatlary girizipdir.

Andalybyň «Kyssaýy-Pyrgun» poemasy möçber taýdan uly däl, ol goşuk goşgy düzüliş görnüşinde ýazylyp, jemi 64 bentden ybaratdyr.¹ Andalybyň bu poemasy Musa pygamberiň dogluşyna bagyşlanypdyr. Şonuň üçin onda Musa pygamberiň terjimehalyny dolulygyna bermändir. Ýogsa mukaddes kitaplarda we dürli diwanlarda Musa pygamber hakynda giňişleýin maglumatlar bar. Munuň sebäbi poemanyň aslynda Müsür faraony Pyrgun hakyndadygy bilen düşündirilýär. Emma eserde Musa pygamberiň dogluşy hakyndaky wakalar okyjynyň ünsüniň Musa gönükmegine getirýär. Şonuň üçin poemanyň ady «Kyssaýy-Pyrgun» bolsa-da, okyjynyň aňyna Musa hakyndaky kyssa gelýär.

Andalybyň «Kyssaýy-Pyrgun» poemasynyň wakasyna görä, Müsüriň şasy Pyrgun bir gün düýş görýär:

Ýatyrdy bir gije Pyrgun salamat,
Nägehan düýşünde gördi alamat,
Bir ýyldyz aldynda erdi dowamat,
Nägäh gaýyp bolup, efgan ýetirdi.²

Pyrgun derrew wezirini çagyrdyp, olara müneçjimlerini getirdýär. Düýşüni ýormagy tabşyrýar. Emma müneçjimler dogrusyny aýtmakdan gorkýarlar. Pyrgun hakykaty aýtmagy buýurýar. Müneçjimler beni-ysraýyldan bir oglan doguljak, ol patyşanyň maly-mülküni – ýurduny weýran etjek diýýärler. Patyşa ol oglanyň haýsy aýda, haýsy günde doguljakdygyny sorýar. Müneçjimler gurra taşlap, çaganyň doguljak möhletini takyk aýdýarlar. Pyrgun beni-ysraýyl ilatyny ýaýla kowýar. Hatynlary ärlerinden aýyrýar. Ymran gije-gündüz Pyrgunyň hyzmatynda durupdyr. Ymranyň aýaly gaýgy-aladasyz öýünde bolýar. Şol gün agşam onuň

¹ Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 418-425 sah.

² Nurmuhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. – Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy).

ýadyna adamsy Ymranyň ysşy düşýär we ýerinden syçrap turup, ärini görmek üçin köşge gelyär. Emma Pyrgunyň köşgüniň belent diwarlaryndan geçip bilmeýär. Şol wagt Jebraýyl ýetişýär. Ymranyň aýaly Jebraýylyň kömegi bilen köşge barýar we Ymranyň nazary aýalyna düşüp, ol hem mähribanlyk isleýär. Emma Ymran patyşanyň ýanyndan aýrylyp bilmeýär. Şol wagt Jebraýyl gelip, Ymrana şeýle diýýär:

Jebraýyl diýr: «Ymran munda duraýyn,
Seniň hyzmatyňy özüm kylaýyn,
Sen işiň kyl, sorma anyň habaryn,
Hak seniň derdiňe derman ýetirdi».¹

Şeýdip, Ymranyň aýalynyň boýnunda çaga galýar. Pyrgun pal atdyryp dokuz aýdan çaganyň boljakdygyny bilýär. Ähli göwreli aýallaryň hasabyny alýarlar hem her bir göwreli aýalyň yzyna iki adam garawul goýýarlar. Gyz dogulsa degmeýärler, ogul çagany öldürýärler. Pyrgun köp çaganyň ganyna galýar. Aý-gün dolup, Ymranyň aýalynyň ogly bolýar. Aýaly dessine çagasyny tamdyra salýar. Pyrgunyň adamlary gelip görýärler:

Bardylar, oglandan eser görünmez,
Gandan özge hiç bir närse bilinmez,
«Gan – diýdiler – ogul ermez, gyz ermez,
Beýle diýp, Pyrguna aýan ýetirdi».²

Adamlar giden soň enesi çagasyny almak üçin tamdyry açsa, çaga ot oýnap ýatyr. Şol wagt Ymran ýetip gelyär. Ol aýalyna çagany ýok etmegi teklipl edýär. Emma aýaly ogluny on dört gün saklap, Jebraýylyň maslahaty bilen sandyk ýasadyp, çagany sandyga salyp, derýada akdyryp goýberýärler. Enesi zar aglap, perýat edýär. Enesi gyzy Merýeme suwuň ýakasy bilen sandygy yzarlap gitmegi

¹ Şol ýerde.

² Şol ýerde 422 sah.

tabşyrýar. Nil derýasynyň bir goly Pyrgunyň köşgüniň içinden akyp geçýän eken. Sandyk derýa bilen akyp, köşge barýar. Pyrgun aýaly Asyýa bilen köşkde aýlanyp ýörkä, olar sandygy görýärler. Patyşa: «Sandygyň içinde herne bolsa, saňa bagş etdim» diýýär. Baryp görseler, bir owadan çaga ýatyr. Pyrgunyň ogly bolmany üçin, çagany alyp terbiýeläp başlaýarlar. Merýemiň kömegi bilen çagany öz enesi emdirip başlaýar. Andalyp şu ýere ýeteninde wakany kesýär hem poemany jemleýär:

Huda dergähide pygamber oldy,
Mugjyza görkezip, jahandar oldy,
Ahyrda Pyrguny sernegun kyldy,
Hem täji-tagtyna weýran ýetirdi.

Kim ýagşydyr, ahyr ýeter myrada,
Ýaman işden ýaman galar uýada,
Andalyp, Hak ömrüň kylsyn zyýada,
Mömünlere behişt-Ryzwan ýetirdi.¹

Eseriň ideýa-mazmuny hakyndaky söhbete geçmezden öňürti Andalybyň Musanyň keşbini haýsy çeşmeleriň esasynda döredendigini anyklamak hökmandyr. Andalyp Musanyň dogluşyny we onuň Pyrgunyň köşgüne düşüşini suratlandyrmak bilen çäklenipdir. Emma Musanyň pygamber hökmünde bitiren hyzmatlary, onuň Müsürden gaçyp gaýdyşy, 10 ýyl goýun bakyşy, pygamberligiň berlişi, halkyny Pyrgundan halas edip, alyp gaýdyşy, Harun bilen baglanyşykly wakalar düýbünden beýan edilmändir.

Andalyba çeşme bolup, ilki bilen Gurhan hyzmat edipdir. Şahyr Gurhanyň ýigrimi sekizinji «Suwratul-Kasas» – «Kyssalar» süresinden peýdalanyndyr. Gurhanyň «Suwratul-Kasas» süresi segsen dokyz aýatdan durýar. Şu süräniň üçünji aýatyndan elli birinji aýatyna çenli Musa pygamberiň kyssasy beýan

¹ Şol ýerde.

edilipdir. Andalybyň «Kyssaýy-Pyrgun» poemasynda «Suwratul-Kasas» süresiniň üçünji aýatyndan başlap on bäşinji aýatyna çenli bolan wakalar suratlandyrylypdyr. Bu aýatlarda Musanyň dogluşyndan onuň Pyrgunyň köşgüne düşüşi hem enesiniň ony emdirmäge mümkinçilik alşyna çenli bolan wakalar suratlandyrylýar. Musanyň dogluşy bilen baglanyşykly wakalar Andalybyň döredijiliginde Gurhany Kerime seredeniňde has çeperleşdirilip, goşmaça wakalar bilen beýan edilipdir. Munuň özi Andalybyň Musanyň terjimehaly beýan edilen ýene bir çeşmeden peýdalanandygyny görkezýär. Andalyp bu poemasyny ýazanynda Nowaýynyň «Taryhy-hükema we enbiýa» («Pygamberleriň we hekimleriň taryhy») eserinden, Rabguzynyň «Kysasyl-enbiýa» kitabyndan peýdalanyndyr.

Andalybyň poemasynda berlen Ymran hem onuň Pyrgunyň hyzmatynda durşy, Ymrana we onuň aýalyna Jebraýylyň ýardam edişi, Musa doglanda Pyrgunyň goýan adamlarynyň gelip görşi, enesini Musany tamdyrda gizleýşi we onuň ot oýnaýşy ýaly wakalar Gurhany-Kerimde berilmändir. Andalybyň poemasyndaky ýokarda sanalan wakalar bilen Nowaýynyň ady agzalan kitabynda hem tapawutlyklar bar. Nowaýyda Pyrgunyň düýş görşi, müneçjimler bilen baglanyşykly wakalar, Ymranyň Pyrgunyň köşgünde garawulçylyk edişi, şanyň bagynda aýalyna duşuşy, çaganyň dogluşy we enesiniň çagany sandykda akdyryp goýberiş, Merýemiň ony yzarlap gidişi hem gyzy Merýemiň kömegi bilen Musany enesiniň emdirmäge alşy beýan edilýär¹ we Andalybyň bu wakalary Nowaýydan täsirlenip çeper beýan edendigini aňmak bolýar. Şol bir wagtyň özünde şu wakalaryň beýan edilşinde tapawutly taraplaryň bardygyny hem bellemelidirs. Nowaýy çaganyň göwresinde galyşyny enesiniň hem bilmeýşini we onuň göwrelidiginiň töweregindäkilere aýan bolmazlygyny Musanyň keramatlydygynyň sebäbi diýip düşündirýär. Şeýle-de, Nowaýyda derýada akyp gelýän sandygy patyşanyň aýaly bilen gyzy tutup alýar. Nowaýa görä, Pyrgunyň gyzynyň ýüzünde baras-pis keseli bolup, oňa derýadan akyp gelen çaganyň tüýküligini çalsa keselinden gutuljakdygy habardar edilen bolýar. Bu şeýle-de bolýar, patyşanyň

¹ Альшер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Самарканд, «Гафур Гулам номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг булими», 1990. 86-90 sah.

gyzy keselinden gutulýar. Şonuň üçin eneli-gyz Pyrgundan bu çagany öldürmezligi, ony terbiýelemäge bermegi haýyş edýärler. Nowaýy Musanyň taryhyny ýazanda ýygy-ýygydan Gurhanyň aýatlaryna ýüzlenipdir, ýöne beýik söz ussadynyň hem «Kysasyl-enbiýadan» peýdalanandygyny bellemek isleýäris. Emma Nowaýydan tapawutlylykda Andalypyň poemasynda Ymranyň aýalynyň göwrelidigi aýan bolýar. Bu bolsa wakanyň ynandyryjylygyny üpjün edipdir. Andalyp Pyrgunyň çagany öldürmezligini onuň oglunyň ýokdugy hem Musanyň keramatlydygy bilen düşündiripdir. Bu hem ýene-de wakanyň ynandyryjy bolmagyna täsirini ýetiripdir. Şu ýerde ýene bir waka ünsi çekmek isleýäris. Andalypda haçanda, Musa doglanda enesi garawullardan ätiýaç edip, ogluny tamdyra salyp gizleýär. Gözegçiler gidende, baryp seretse, tamdyrda ot oýnap oturan oglany görýär. Nowaýyda bu ýagdaý birneme başgaça berilýär. Patyşanyň aýaly Musany terbiýeläp başlanyndan soň günleriň bir günü kiçijik Musany patyşanyň eline berýär. Musa Pyrgunyň sakgalyndan çekip, birnäçe tüýüni ýolup, onuň janyny agyrdýar. Gahary gelen Pyrgun Musany ölüme höküm edýär. Pyrgunyň aýaly bular ýaly ýagdaýlaryň çagalarda bolýandygyny aýdyp, Musany ölümden alyp galýar. Pyrgun Musany synagdan geçirmek üçin onuň öňüne gyzyl köz bilen ýakut getirip goýýar. Çaga ýakuda elini uzadýar. Şol wagt Jebraýyl alayhyssalam onuň elini oda tarap burup goýberýär. Musa bir bölek közi agzyna salýar. Musanyň dili köýüp, ondan sakawlyk galýar.¹

Şeýlelikde, Andalyp «Kyssaýy-Pyrgun» poemasyny ýazanynda Gurhanyň aýatlaryndan, Rabguzynyň «Kysasyl-enbiýa» eserinden, Nowaýynyň «Pygamberleriň hem hekimleriň taryhy» kyssasyndan peýdalanypdyr.

Şu ýerde bir ýagdaýa aýratyn üns bermek gerek. Andalyp poemasyny «Kyssaýy-Pyrgun» atlandyrypdyr. Poemanyň adyna esaslansaň, eser Musa däl-de, Pyrguna bagyşlanypdyr. Ýöne Pyrgunyň keşbi Musanyň gatnaşmagynda açylýar. Pyrgun Müsür ýaly uly ýurduň patyşasy. Andalyp poemasyny «Kyssaýy-Pyrgun» atlandyrsa-da, okyjynyň ünsi Musa gönügýär. Eseri ýazan Andalyp hem bar ünsüni

¹ Şol ýerde.

Musa gönükdiripdir. Şonuň üçin eserde Pyrgunyň obrazy ikinji orna geçýär. Emma Andalyp bu poemada adyndan hem belli bolşy ýaly, Pyrgunyň keşbini açmak isläpdir. Andalybyň döredijiliginde ýaramaz, erbet häsiýeti işlemek däbi belli bir derejede yzygiderli häsiýete eýe bolupdyr. Şahyryň beýleki eserlerinde-de erbet, oňyn däl keşbe ýeterlik derejede üns berlipdir. Bu ýagdaý şahyryň ynsan ahlagy hakynda çuňdan pikir ýöredendigine kepil geçýär. Bu ýagdaý şahyryň «Baba Rōwşen» hem «Zeýnelarap» dessanlarynda has ýiti işlenýär. Emma onuň biziň häzir gürrüňini edýän poemamyzda eseriň esasy gahrymany hökmünde kesgitlenipdir. Muny şahyryň poemanyň jemleýji bendinde:

Kim ýagşydyr, ahyr ýeter myrada,
Ýaman işden – ýaman galur uýada...

-diýip aýyk aýtmagam tassyklaýar. Eýsem, Andalyp bu eseri haýsy maksat bilen ýazdyka? Şu ýordumyň onuň zamanyn da edebi çeperçilik talap hökmünde gaýdyp gelmegini näme bilen düşündirip bolar?! Edebiýat barlagçylarynyň arasynda dāpleşen ýordumlaryň işlenmeginiň taryhy döwür bilen baglanyşygynyň ýokdugy hakyndaky pikire gol ýapýanlaram bar. Biz olaryň pikirini hormatlaýarys. Ýöne, meselä öz garaýşymyzyň bardygyny aýtmak isleýäris. Hiç bir ýordum ýa obraz özünden özi edebi dābiň hatyrasyna edebiýata gaýdyp gelmeýär. Dāpleşen ýordumyň ol ýa-da beýleki şahyryň döredijiliginde işlenmegi üçin taryhy-jemgyýetçilik talabyň döremegi gerek. Andalybyň «Kyssaýy-Pyrgun» poemasy adalatsyz, rehim-şepagatsyz şa, han hakyndaky eserdir. Eger biz şahyryň zamanyna nazar aýlasak, türkmen halkynyň döwletiniň hem ähli tireleri bir agza bakdyryp bilen serdarynyň ýokdugyna şaýat bolýarys. Andalyp türkmen döwletini döretmegiň suw hem howa ýaly zerurdygyny duýupdyr. Şahyr bu hakyndaky ideýasyny taryhy ýorduma salypdyr. Andalyp bu pikirini Çündogar edebiýatynyň dāpleşen ýordumynyň üsti bilen beýan etmegi başarypdyr. Şahyr öz ýanyndan türkmeniň şol wagtky kösençlerini musaýylaryň Pyrgunyň zulumynyň astyndaky durmuşyna deňäpdir. Andalyp halkynyň zulumdan, bakna, tabyn bolup

ýaşamakdan halas bolmagyny arzuw edýär. Eger biz Musa pygamberiň terjimehalyny dolulygyna göz öňüne getirsek, ol öz halkyny Pyrgunyň zulumyndan halas edipdi. Şahyryň ýüregi türkmeniň içinden bir är döräp, külli türkmeni zulumdan, baknalykdan halas etmegini küýseýär. Ol şu ideýany açmak üçin «Oguznama» poemasyny ýazypdy. Şanyň adalatly bolmalydygy hakyndaky ideýasyny «Ýusup-Züleýha» dessanynda Ýusubyň keşbine siňdiripdi. Andalyp «Kyssaýy-Pyrgun» poemasynda patyşa adalatsyz bolsa, zulum edilse, halkyň ondan gaçýandygyny, ýurduny terk edýändigini edebiýatda däbe öwürülen ýordumyň hem keşpleriň esasynda düşündiripdir. Andalybyň bu eseri halky ynsanperwerlige, watansöýüjilige ündemekde terbiýeçilik ähmiýetlidir.

Biz nusgawy edebiýatymyzy näçe çuňdan öwrensek, şonça-da Watany söýmegiň belent hem kämil nusgalarynyň üstünden barýarys. XVII-XIX asyr edebiýatymyz sözüň doly manysynda watançylyk hakyndaky edebiýat boldy. Atababalarymyz Watany söýmegiň, Watany goramagyň, ony başyňa täç etmegiň kämil nusgasyny berdi. XVII-XIX asyrlardaky edebiýatymyzda teswirlenen ideýalar türkmenе özbaşdak, Garaşsyz döwletiň zerurdygy hakyndaky meselä baryp direýärdi. Bu ideýalar Magtymgulyda has kämil çeperçilikde açyldy. Ýöne Magtymgulyda şol ideýalar birden döremedi. Ol edebi pikir Magtymgula çenli bolan edebiýatda, şol sanda Andalybyň döredijiliginde şineläpdi. Andalyp Magtymgulydan tapawutlylykda ol ideýalary edebiýatyň orta asyrçylyk epiki däbinde beýan edýär. Ýöne edebi göreşden göz öňünde tutulýan maksat birdi. Ol hem Garaşsyz türkmen döwletini gurmak, Watany goramak, halkyň agzybirligini saklamakdy. Magtymguly zamanasynyň syýasy ýagdaýyna hem ýaşaýan ýerine görä, bu baradaky pikirini real aýdyp bildi.

Umuman, Andalybyň «Kyssaýy-Pyrgun» poemasy zulумы, ejize-ganymlygy ýigrenmekde, ýaş nesilleriň gözyetimini giňeltmekde we olarda watançylyk hem ahlak sypatlaryny kemala getirmekde uly terbiýeçilik ähmiýetli eserdir. Edebiýatçynyň wezipesi ondaky ideýalary ýüze çykaryp, onuň okyja düşnükli bolmagyny gazanmakdyr.

Hormatly Prezidentimiz halkymyzyň uzak asyrlaryň dowamynda döreden edebi mirasyna hem baý sungatyna ýokary baha berip, ony öwrenmekligi we köpçülige elýeterli etmegi wezipe edip goýýar. Türkmen edebiýatynyň dessançylyk däbi dogrusynda ýörite ylmy barlaglary geçirmek Täze Galkynyşlar zamanamyzyň talabydyr.

Gadymyýetini uzak geçmişden alyp gaýdýan milli mirasymyz edebi žanr hem çeperçilik babatda uly ösüşleri başdan geçiripdir. Türkmen şahyrlarynyň edebiýata getiren täzelikleri tutuş Gündogar edebiýaty tarapyndan gyzgyn kabul edilipdir. Şu nazaryýetden hem türkmen edebiýatynyň dessançylyk däbiniň döreýiş hem ösüş taryhyny öwrenmek, oňa döp hem täzeçillik nukdaý nazaryndan baha bermek, bu babatdaky edebi kanunalaýyklygy derňemek we türkmen dessanynyň uly meşhurlyga eýe bolmagynyň edebi syrlaryny äşgär etmek, onuň edebi terbiýeleýjilik hyzmatyny kesgitlemek, şeýle-de gözbaşyny orta asyrlardan alyp gaýdýan bu däbiň biziň günlerimizde hem halkyň ruhy talabyny kanagatlandyryp gelmeginiň sebäplerine aralaşmak, şol sanda dessançylygyň ýazuwly däbiniň esasyny goýan Andalybyň bu ugurdaky edebi hyzmatyny kesgitlemek edebiýat ylmy üçin wajypdyr. Onuň edebi çözgüdi türkmen edebiýatynyň dessançylyk däbiniň çeper pikirlenmämiziň ösüşindäki mynasyp ornunyň aýdyňlaşmagyna ýardam eder.

Milli edebiýatyň dessançylyk däbi XVII-XVIII asyrdan başlap ýazuwly edebiýatyň hasabyna uly meşhurlyk gazanypdyr. Dessançylyk däbiniň örneğinde Nurmuhammat Andalybyň hyzmaty aýratyn bellärliklidir. Ol «Ýusup-Züleyha», «Leýli-Meýnun», «Zeýnelarap», «Baba Röwşen», «Mürze Hemdem» atly dessanlaryny döredipdir. Alym A. Bekmyradowyň çaklama pikirine görä, «Şasenem-Garyp» dessanyny hem Andalybyň ýazan bolmagy mümkin diýilýär. A. Bekmyradow bu pikirinde dessandaky «Garaman gaýrasy garamazylar» diýen setire esaslanypdyr.¹ Biz bu garaýşa aýratyn ähmiýet berýäris. Şeýle-de, biz «Gülpan» dessanynyň ýazarynyň Andalypdygy hakyndaky ylmy

¹ Bekmyradow A. Kitap gördüm Andalypdan... Nurmuhammet Andalyp. Şygryrlar we poemalar. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1990, 13 sah.

çaklama pikirimizi orta atýarys. Şunlukda «Şasenem-Garyp» hem «Gülpam» dessanlaryny Andalyp ýazypdyr diýip pikir edýäris. Andalybyň şeýle eserleri döredip bilmäge güýjüniň ýetjekdigine hiç kimiň ikerjeňlenmejekdigine hem ynanýarys. Şu ýerde, halk döredijiligi hasaplanýan dessanlarymyzyň ýazarlaryny XVI-XVIII asyrlardan gözlemegiň oňyn netijeleri berjekdigi hakyndaky pikiri aýdyp, bu işe başlamagyň wagtynyň gelendigini nygtamak isleýäris.

XVIII asyrda dessan ýazmak edebi däbe öwrülipdir. Ýeri gelende bellesek, Çündogar edebiýatynyň poemaçylyk däbiniň ornuna dessançylyk däbi gelipdir. Dogry, bu asyrda edebiýatyň poemaçylyk däbi hem dowam edipdir. Ýöne dessan poemany kem-kemden gysyp çykarypdyr. Eýýäm, XIX asyrda poema ýazmaklyk azalypdyr. Ýazylan poemalaryň aglabasy şowly çykmandyr. Elbetde, bu pikiri dessan babatda hem aýtmak mümkin. Onuň sebäbi asyryň edebiýatynda realizme bolan meýliň artmagy bilen baglanyşykly bolupdyr. Poema hem dessan edebi žanr hökmünde bu asyrda özüniň ýordum ugruny (sýužet liniýasyny), keşpler ulgamyny (obrazlar sistemasyny), kompozision gurluşyny we ideýa-mazmunyny realizmiň talabynyň esasynda goýmagyň hötdesinden gelip bilmändir. Munuň özi özbaşyna ylmy derňewiň ugrudyr. Ol gelejekde ýörite öwrenilmelidir we şu ugur bilen nusgawy edebiýatymyz bilen XX asyr edebiýatynyň baglanyşygyna çykmak mümkindir.

XVIII asyr edebiýatymyzda edebi zehinleriň aglabasy dessançylyk däbinde uly üstünlik gazanypdyrlar. Bu asyrda Gurbanaly Magrupy «Ýusup-Ahmet», «Aly beg-Baly beg», «Seýpelmelek-Medhaljemal», «Döwletýar», «Tulum hoja», Ý. E. Bertelsiň maglumatyna görä Abdylla Şabende «Şabähram», «Gül-Bilbil», «Saýatly-Hemra», «Nejep-Oglaň», «Hojamberdi han», Şeýdaýy «Gül-Senuber», XIX asyrda Mollamyrat Horezmi bilen Mollanepes adybir «Zöhre-Tahyr» dessanlaryny döredipdirler. Talybynyň «Talyby-Sahypjemal» ýaly şowly çykmaryk dessanlary bilen bir hatarda, ýazary näbelli bolup, halk döredijiligi hasaplanýan dessanlar hem bar. Ýazarlary şu günki gün näbelli hasaplanýan dessanlarymyz XVII-XVIII asyrlarda bitewi bir eser hökmünde kemala gelendir diýip çaklaýarys. Emma bagşylarymyz tarapyndan üř edilip aýdylýan

«Huýrlukga-Hemra», «Hatamtaý», «Ybraýym Haly» kimin onlarça dessanlarymyzyň ýazarlary belli däl. Bu eserleriň ýazaryny tapyp bolsa, edebiýat ylmymyz üçin uly iş edildigi bolardy. Elbetde, bu meselede kesgitli bir pikiri aýtmak kyn. Ylym anyk fakt maglumatlara arka direýär. Ýöne edebiýaty öwreniş ylmynda «ylmy çaklama» mümkinçiligi bar. Ol delilli netijeleriň döremegine getirip biler. Bu birinjiden. Ikinjiden, XVIII asyrdan üç şahyryň – Andalybyň, Magrupynyň, Şabendäniň baş dessandan desse baglap, «Hamsa» döredendigini edebiýat ylmy hasaba aldy. Diýmek, bu asyrdan dessan žanrynda «Hamsa» döretmek däbe öwrülipdir. Biziň elimizde XVII, XVIII, XIX asyrlarda ýaşap geçen nusgawy şahyrlarymyz hakynda maglumatlar bar, ýazarlary näbelli hasaplanylýan dessanlaryň kimiň galamyndan çykandygyny anyklamak möhümdir. Meselem, zamasynyň juda sowatly zehini Şeýdaýy edebi töweregi bu däbe işdämenlik bilen ýapyşyp durka, näme üçin bary-ýogy ýeke dessan bilen oňnut etmelimiş. Biz ýokarda «Nejep-Oglan» dessanyň Şabendäniň galamyna degişli edilendigini habar berdik. Emma bu mesele entek öwrenilmäge degişlidir. Onuň Aşyk Aýdyňyň ýazandygy hakyndaky pikirler bilen saldarlap görmek zerur. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, Andalybyň edebiýata getiren dessançylygy şahyryň ýaşan zamanynda edebi däbe öwrülipdir. Şeýlelikde, onlarça ajaýyp dessanlar döredilipdir. Olaryň aglabasynyň halk döredijiligi hasaplanmagy dürs däl. Sebäbi dessançylygyň ýazuwly däbi bardyr. Agzeki dessançylyk düşüňjesi juda şertlidir, şonuň üçinem onuň ulanylyşy hem seýrekdir. Onsoňam, ol dessanlaryň haýsy hem bolsa, entek bize näbelli bir zehin tarapyndan döredilendigi şeýle-de bildirip dur. Şonuň üçin olar ýazary näbelli dessanlar atlandyrylmalydyr hem olaryň ýazarlaryny gözlemek işini dowam etdirmek zerurdyr.

Edebi sungatymyzda dürli žanrlar-kysymlar, görnüşler, şekiller, tärler hem döpler bar. Olar dürli döwürlerde dürliçe ösüşi başdan geçiripdir. Edebiýatymyzyň taryhynda her bir edebi täzeçilligiň ýüze çykmagynda hem ösmeginde aýratyn alnan şahyranas şahsyýetler uly hyzmatlary bitiripdirler. Dogrusy, olar hakynda edebiýat ylmy ýöriteleýyn edebi barlaglary geçirdi. Türkmen edebiýatyndaky «oguznamaçylyk», «hamsaýlyk», gazalçylyk, tahmysçylyk, kasydaçylyk,

munazaraçylyk... kimin edebi dăpler ylmy jemgyýetçilik tarapyndan az-u köp derejede öwrenildi. Edil şonuň ýaly-da, dessançylyk dăbi hem aýratyn alnan şahyrlaryň döredijiliginiň mysalynda seljerildi. Bu babatda bitewi barlaglary alyp barmak zerurdyr. Şunda şol bir tema birnäçe alymlar tarapyndan hem işlenip bilner. Bu ýerde mesele öňki pikiri gaýtalamazlykda. Edil şunuň bilen baglanyşykly bir hakykaty bellemek gerek. Nusgawy edebiýat munuň özi kāmilligiň aňrybaş çägendäki döredilen nusgalyk sungat eseridir. Türkmen edebiýatynyň dessançylyk dăbi nusga alarlyk kāmil eserleri edebiýata berdi. Şeýle ajaýyp, kāmil sungatyň döredilmeginiň müňde bir syry edebiýatymyzda dăpleşen ýordumlaryň-sýužetleriň, wakalaryň, keşpleriň dowamly işlenmegidir.

XX asyryň edebiýaty öwreniş ylmy romantiki ideýany öňe sürýän, ündeýän dessany möwritini ötüren edebi žanr hem dăp hökmünde düşündirdi. Göze görnüp duran bu hakykat üçin delillere ýüzlenip durmagyň zerurlygy ýok. Eger XIX asyrda dessan döretmeklik birneme ýörgünli bolan-da bolsa, XX asyrda bu žanr düýpden işlenmedi.

XVII-XIX asyrlarda edebi çeper pikirlenmăniň Türkmenistanyň häzirki çäklerinde gyradeň ösmändiginem nygtasymyz gelýär. XVII-XVIII asyrlarda Daşoguz hem Balkan sebitlerinde çeper edebiýat has gülläp ösüpdir. Nurmuhammet Andalyp, Döwletmämmet Azady, Magtymguly Pyragy, Şeýdaýy, Şabende, Magrupy ýaly şahyrlaryň döredijiliginiň gülläp ösen ýeri, hut, şu sebitler bilen baglydyr. Olaryň döredijiligine arzuwçyl romantiki häsiýet, sentimental duýguçylyk, gözellige aşa maýyl bolmak mahsusdyr. Dogry, Magtymguly bilen Magrupynyň döredijiliginde realizme aýratyn orun berlipdir. Ýöne bu ajaýyp şahyrlaryň ikisi-de romantikadan üzňe dăldir. Muny Magrupynyň dessançylyk dăbi hem yşky lirikasy tassyk etse, Magtymgulynyň sopusylyk mazmundaky döredijiligi subut edýär. Belli rus edebiýat tankytçysy W. G. Belinskiň tassyklamagyna görä, mistitizm romantizimiň bir häsiýetidir. Gündogar üçin mistika sopusylykdyr. XIX asyrda edebi çeper pikirlenmăniň ugry realizme tarap gönügiptir. Şu bakymdan XIX asyrda Ahal, Mary, Lebap sebitlerinde edebi ösüşimiz has hem şowlapdyr. Munuň mysaly hökmünde Mätäjiniň, Talybynyň,

Dosmämmediň, Abdyssetdar Kazynyň, Baýly şahyryň, Kätibiniň... Ahalda, Ahalda hem Maryda Keminäniň, Mollanepesiň, Muhammetrahymyň, Dowanyň, Lebapda Seýdiniň, Aryfyň, Zynharynyň, Allahynyň... uly meşhurlyk gazanmaklaryny görkezmek bolar. Türkmen halky gaty şahyrana halk. Munuň şeýledigini «Güldesse» kitabyny okanymyzda hem göz ýetirýäris. Edebi maglumatlara görä, diňe bir XIX asyryň özünde ýüzden gowrak şahyr ýaşap geçipdir. Gynansagam, olaryň edebi mirasy biziň günlerimize doly gelip ýetmändir. Bu ýagdaý XVII-XVIII asyr babatda has hem agyr.¹ Milli sygryýetimiziň ýazuwly edebiýatynyň ösmeginde Buhara hem Hywa merkezleriniň, Gökdepedäki Abdyssetdar Kazynyň Kelete medresesiniň oňyn täsiri bolupdyr. Olarda nusgawy şahyrlarymyz zamanasynyň ýokary bilimini alypdyrlar.

Edebiýat ylmynda islendik edebi hadysanyň sebäbini durmuşyň özünden gözlemeklik dogry tapylan çözügükdir. Edebi çeper pikirlenmede ýüze çykýan her bir täzeçilligiň içki hem daşky sebäpleriniň bolýandygyny bellemek ýerlikli bolar. Käbir ýagdaýlarda edebiýat daşarky täsiriň netijesinde ösüş ugruny üýtgedipdir. Ýöne iki ýagdaýda hem ol şol halkyň ýaşaýyş derejesine bagly bolupdyr. Edebi ösüş içki kanunalaýyklygyň hasabyna bolanda has netijelidir.

XVIII asyrdan Andalybyň döredijilik ugruny dessan žanryna gönükdirmegi we onuň bu täzeçilliginiň edebi däbe öwürilmegi türkmen halkynyň şol wagtky jemgyýetçilik gurluşy bilen baglanyşyklydyr. Türkmen halky ol döwürde ýarym çomry, ýarym çarwa durmuşynda ýaşapdyr. Dogry, oturymly ýaşaýan türkmenler hem bolupdyr. Ýöne halkyň esasy bölegi, ençeme gezek oturym ýer gözläp, ondan oňa göçmeli bolupdyr. Şonuň üçin halkyň şol durmuşyna laýyk edebi žanryň zerurlygy ýüze çykypdyr. Andalyp türkmeniň taryhyny, onuň geçmişde uly döwletleri gurandygyny, onuň ylma hem medeniýete aýratyn sarpa goýýandygyny bilýär. Türkmenä mahsus bolan watanparazlyk, gönümellik, dogruçyllyk, batyrlyk, birsözlülük, lebziňe ygrarlylyk, myhmanparazlyk, adalatlylyk, wepalylyk, şahandazlyk, däp-dessura hormat goýmaklyk, ulyny-kiçini sylamaklyk ýaly ajaýyp

¹ Bu hakda seret: Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap. –Aşgabat, «Ýlym», 1995.

häsiýetler diňe ösen medeniýeti bar halkda bolup biler. Andalyp alym adam. Ol halkyň gündelik durmuşyna laýyk gelýän, ony hiç wagt ýanyndan goýmaz ýaly edebiýatyň zerurdygyny duýupdyr. Şahyr munuň üçin ata-baba türkmeniňki bolan dessançylygy saýlap alypdyr. Dessan arassa türkmen halkynyň edebi žanrydyr. Ýeri gelende bellesek, «Gorkut ata» şadessanymyz dessançylyk däbinde ýazylypdyr. Üns berseňiz, Gorkut ata «boý boýlady, soý soýlady» diýilýär ýa-da Gorkut ata ozandyr – bagşydyr. O wagtlar bagşa ozan diýlipdir. Boý boýlamak, soý soýlamak – kyssa bilen goşgy aýtmakdyr.

Şu ýerde «Gorkut ata» kitabyňyň çylşyrymly ösüşi başdan geçirendigini aýtmalydyrys. Öňde hem ýatlaýşymyz ýaly, IX-X asyrlarda häzirki Türkmenistanyň çäklerinde çeper edebiýat žanr tarapdan baýlaşypdyr. Hut, şu döwürde arap-pars edebiýatyndan edebi däpleri, goşgy düzüliş kadalary türki dilli edebiýata aralaşypdyr. Oňa mysal edip gazal, kasyda, müsemmet, mesnewi, rubagy kimin sygyr görnüşlerini görkezmek bolar. Ýene bir aýratynlyk, şol döwürde edebi çeper pikirlenme ideýa babatda ösüşini togtadypdyr. Öňde-de belleýşimiz ýaly, täze dünýägaraýşy işlemek üçin wagt gerekdi. Onuň şahyrana nesliň kalbyna siňmegi, orun almagy gerekdi. Şonuň üçin edebi ösüş birbada ideýa-mazmunynda täzelik döredip bilmändir. Ine, şeýle taryhy syýasy sebäplere görä, has takygy, edebi ösüşe daşyndan täsir etmäniň netijesinde bolup geçen edebi usul «döwülmesi», öwrülişigi sebäpli, türkmen edebiýatynyň «Gorkut ata» şadessanynda örnäp başlan dessançylyk öz ösüşini birbada saklamaga mejbur bolupdyr. Şu ýerde «Kitaby-dädem Gorkudyň» dörän döwri hem ýeri hakynda käbir pikirleri ýatlap, oňa öz garaýşymyzy bermegi makul görýäris. Bilşimiz ýaly, bu şadessanyň geografik gerimi örän giň. Muny eserde duşýan ýer-ýurt atlary doly tassyk edýär. Özem bu ýordum türkmen, türk, azerbeýjan, özbek we gaýry halklaryň edebiýatynda ymykly orun alypdyr. Munuň özi kämil hem umumadamzat gymmatlykly eserlere mahsusdyr. Biziň şu günki bilýän «Gorkut ata» şadessanymyz 12 boýdan ybarat Drezden nusgasydyr. Ol XVI asyrdan göçürilipdir. Şu ýerde bu dessanyň bize näbelli bolan bir golýazmadan göçürilendigi hakyndaky pikiri orta atasymyz gelýär. Sebäbi kitabyň dili XVI

asyra degişli däl. Ondaky goşgy bentleriniň çeperçilik ýagdaýy hem bu pikirini dogrudygyna kepil geçýär. Mundan başga-da, onuň 6 boýdan ybarat Watikan hem 16 boýdan ybarat türkmen nusgalary bar. Onuň boý sany kem-kemden täze tapylanlaryň hasabyna baýlaşýar. Bu eser IX-X asyrlarda kitap görnüşine getirilipdir. Gorkut atanyň özi taryhy şahs bolup, ol Muhammet Pygamberiň zamanyna golaý döwürde ýaşapdyr. Emma bu dessanyň käbir boýlary has irki döwrüň wakalaryny suratlandyryandygyny taryhçy Ö. Gündogdyýew habar berýär. Bu eseriň ähli boýlarynyň biziň günlerimize doly gelip ýetmändigini hem nygtamak isleýäris.¹ Şulardan çen tutup, türkmen edebiýatynyň dessançylyk däbiniň dörän, şinelän döwrini has irräk hem äkitmek mümkin. Çünki ylmy çaklama ýöretmäge ýokarda aýdylanlar doly delil bolup bilýär.

Biz türkmen edebiýatynyň dessançylyk däbiniň ösüşlerini hem gaýtgyňlyklaryny synlanymyzda, çeper usulyň žanra bolan gatnaşygy meselesi bilen ýüzbe-ýüz bolýarys. Çünki şinelän ideýany özüne kybap gelip duran görnüşde (formada) bermek esasy talapdyr. Edebi ösüşde ýüze çykan täzeçillikler şu ikisiniň biri-birini tapan halatynda, ol däbe öwrülip bilipdir. Çeper mazmun gönüden göni real durmuşdan nemlenipdir. Ideýa mazmunyň emele gelmeginde esasy orunda durýar. Hut, şu nukdaý nazardan türkmen dessanlarynyň mazmuny, ondaky ideýalar çeper usuly kesgitlemekde mynasyp orny eýeleýär.

Gorkut atanyň ozançylyk däbi Türkmenistanyň çäklerinde dessançylyk däbe ösüp geçipdir. Şol bir wagtyň özünde ol aşyk edebiýatynyň döremegine hem getiripdir. Aşyk edebiýaty Rumystanda – Kiçi Aziýada döräpdir. Ol Ýunus Emreden gözbaşyny alyp gaýdýar. Ýunus Emraniň türkmen şahyrydygyny göz önünde tutsak, onda türki halklaryň edebiýatynda meşhurlyk gazanan bu edebi däbi gönüden göni türkmen edebiýatynyň Gündogar edebiýatyna beren edebi täzeligi hökmünde kabul etmek bolar.

Aşyk edebiýatynyň öz aýratynlyklary bar. Oňa görä aşyk şahyryň saz çalyp, aýdym aýdyp bilmegi hökman bolupdyr. Bu barada A. Bekmyradow öňde ady

¹ Täjimow A. «Gorkut ata» eposynyň biziň günlerimize gelip ýetmedik boýlary. «Türkmenistanda ylym we tehnika» žurnaly, 1999. N 7.

agzalan kitabynda şeýle maglumat berýär: «Indi aşyk şahyrlaryň köpüsi öz döreden goşgularyna saz döredip, ony özüleri hem halk arasynda aýdypdyr. Şoňa görä-de, türk alymlary aşyk şahyrlary «saz şahyrlary» diýip hem atlandyrýar. Anyk aýtsak, aşyk-şahyrlar bu meselede ýene-de gadymy oguzlaryň ozançylyk däbine dolanyp barypdyr. Munuň özi goşugyň owaldan ahyra saz sungaty bilen aýrylmaz baglylykda ýaşap gelendigine kepillik edýär.»¹ Dogrudan hem, Gorkut atanyň ozan aýtmagy – «boý boýlap, soý soýlamagy» ýokarky pikire güwä geçýär.

Gorkut atanyň ozançylyk däbi Kiçi Azyýada bolşy ýaly, Türkmenistanyň häzirki çäklerinde-de, edebiýatda täzedan janlanyp, ösüp ugraýar. Goşugyň saz bilen bile ýaşayşyny Nurmuhamet Andalypdan bat alan dessançylyk däbinde bagşyçylyk sungatynyň özara arabaglanyşygynda görmek bolýar. Andalyp «Kitaby-dädem Gorkudy» kemsiz öwrenipdir. Sebäbi şahyr «Oguznama» ýazan adam. Onsoňam, «Gorkut ata» kitabyň türkmen nusgasy Daşoguzdan, çowdurlardan ýazylyp alynýar. Bu diýildigi «Gorkut ata» kitaby şahyryň eliniň aýasynda durupdyr diýiligidir. Şu ýerde Andalypa dessan ýazmakda «Görogly» eposynyň ylham çeşmesi bolup hyzmat edendigini bellemelidir. Ýeri gelende bellesek, «Görogly» şadessanynyň awtorynyň Aşyk Aýdyň pirdigi hakyndaky pikir üns bererlikdir. «Göroglynyň» türkmeniň uludan kiçisi hemmesi ýatdan bilipdir. Ol toýlaryň bezegi bolupdyr. Andalyp halkyň «Görogly» şadessanyny gyzgyn mähir bilen kabul edişine gözli şaýat, muny onuň özem duýup dur. Şeýlelikde, Andalyp türkmen ýazuwly edebiýatynyň dil, žanr, çeperçilik babatda «Görogly» şadessanynyň ýazylyş usulynda bolmalydygyna düşünişdir hem oňa düýrmegi bilen uýupdyr. Şonuň üçin düzüminde garlyk-çagataý sözlerine agram berýän ýazuw usulyndan daşlaşyp, onuň ýerine oguz täsiri güýçli bolan türkmen diliniň edebi ýazuw usulynda öz dessanlaryny döredip başlaýar.

Şahyr wakany beýan etmekde kyssa bilen şygryň gezekleşdirip ulanmagyň juda amatlydygyna göz ýetiripdir. Ol «Nesimi» poemasynda seýregrägem bolsa her ýerde kyssa ulanyp görüpdir. Ol poemalarynda goşugam synagdan geçirýär.

¹ Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp hem täzeçillik gözlegleri. – Aşgabat, «Ylym», 1989, 39 sah.

Şeýlelikde, şahyr ýazuwly edebiýatymyzyň taryhynda dessançylyk däbiniň düýbünü tutýar. Andalyp dessanyň ýaka ýordumyny, keşpler ulgamyny, kompozisiýa gurluşyny, ideýasyny romantiki mazmuna laýyk gurnamagy başarypdyr. Sebäbi ol dünýägaraýşy boýunça romantikdi. Şu ýerde ýekeje ýagdaýa ünsi çekmek isleýäris. Magrupy «Döwletýar» dessanynynda bu däbi Goňradyň hany Eşmyradyň ogly Döwletýaryň keşbini işlemek üçin peýdalanýar. Döwletýar şahyryň zamandaşy, real şahs. Ýöne ol Magrupynyň dessanynda romantiki gahrymana öwrülýär. Gürrüň Şabendäniň «Hojamberdi han» dessan elegiýasy hakynda hem şeýledir. Bu ýerde mesele Magrupy bilen Şabende taryhy gahrymany işlänlerinde oňa realizmiň talaplary bilem çemeleşmekden ejiz gelendikleri bilen düşündirilýär. Olar Döwletýary hem Hojamberdi hany real açmalydylar. Şahyrlaryň ikisiniňem gahrymanlary tanap-bilip ýören adamlary. Ýöne olar keşbi işlänlerinde romantizme – öňden taýyn, keşpleriň işlenişine, ideýa-mazmunyň açylyş tärine, gurluşy guralan gurnawa (kompozisiýa gurluşa) gitdiler. Emma olar keşbi real açmalydylar, onuň üçin edebi eseriň ähli elementlerini real gurnamalydylar. Gynansagam, olar munuň hötdesinden gelip bilmediler. Andalybyň ussatlygy dessany edebi žanr hökmünde bitewileşdirip, gurnap, bir söz bilen aýdanynda täzedən döredip bilmegidir. Şeýle ukyp nusgawy edebiýatda Andalypda, Azadyda, Magtymgulyda hem Mollanepesde aýdyň görünýär.

Şonuň üçin nusgawy şahyrlaryň döreden çeper dessanlary toý-meýlislerde, baýramçylyklarda ýörite dessançy bagşylar tarapyndan ýerine ýetirilipdir. Bu diýildigi oguz dünýäsinden «boý boýlanyp, soý soýlanandygyny» aňladýar. Gorkut ata «boý boýlap, soý soýlap» – ozan aýdan bolsa, onda dessançy halk bagşylarymyza zamananyň döwrebap Gorkut atalary diýip bileris. Diýmek, türkmeniň gadymy ozançylyk däbi hem onuň esasynda dörän orta asyr türkmen edebiýatynyň aşyklyk däbi özboluşly görnüşde dowam edipdir. Bu asyrlarda zamananyň öňde atlary agzalan şahyrlary aşyk edebiýatynyň talaplaryny öz döredijiliklerinde doly saklapdyrlar. Eýýamyň nusgalyk şahyrlarynyň aglabasy bagşyçylyk sungatyndan habarly ýa-da oňa dahylly bolupdyrlar. Olaryň käbirleri öz döreden goşgusyna saz ýazyp, aýdym aýdan bolsa, başgalary zamanasynyň atly

bagşylary bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyrlar. Halkyň arasyndan ýörite dessançy bagşylar ösüp ýetişipdir. Şahyrlar bolsa dessan eserlerini döredenlerinde onuň bagşylar tarapyndan ýerine ýetirilmek mümkinçiligini göz önünde tutupdyrlar.

Türkmen dessany aýdym edip aýtmaga niýetlenip döredilipdir. Sebäbi türkmen hiç bir wagt dutar-gyjagy ýanyndan goýmandyr. Türkmen dessanlary türkmeniň dutar bilen gyjagyna niýetlenip döredilipdir. Şonuň üçin ol bagşylar tarapyndan ürç edilip aýdylypdyr. Tiz wagtyň içinde halkyň arasyna ýaýrapdyr. Onda öňe sürülýän ideýalar has täsirli bolupdyr. Sebäbi bagşy dessany özüniň sungatynyň derejesinde aýdýar. Dessanyň özi bir sungat. Bagşyçylyk hem özbaşyna sungat. Iki sungat birleşip, täze bir sungat emele gelýär. Bagşy dessan aýdanda ol obraza girip aýdýar. Onda dramanyň elementleri has aýdyň duýulýar. Bu bolsa dessanda öňe sürülýän ideýanyň has täsirli ýüze çykmagyny, beýan edilmegini, aýdylmagyny üpjün edipdir. Andalyp dessanyň şu artykmaçlygyny görmegi hem duýmagy ilkinji bolup başarypdyr. Munuň özi Andalybyň tüýs agtaryp tapman ýören žanrydy. Şonuň üçin ol edebiýatda ilkinji bolup dessançylyk däbiniň başyny başlapdyr.

Ýeri gelende bellesek, türkmen dessanlary ýazuwly edebiýatyň hem halk döredijiliginiň birleşdirilen görnüşidir. Şonuň üçin onda halk döredijiligi eserlerini ýada salýan pursatlaryna-da gabat gelýäris. Meselem, türkmen ertekileri «bir bar eken, bir ýok eken» diýip başlasa, dessanlarymyz köplenç «rawylar andag rowaýat kylarlar kim» ýaly görnüşde başlanýar. Garaz, dessana söz hem saz sungatynyň ähli süýjüligi siňipdir.

Edebiýaty öwreniş ylmyna «Ýusup-Züleýha» ýordumynyň giňden işlenendigi mälimdir. Maglumatlara görä, dürli dillerde bu ýordumda 150 töweregi eser döredilipdir. Ýusup hakynda mukaddes kitaplar Töwratda hem Gurhanda maglumat berlipdir. Miladynyň IV asyrynda bu ýordum halk döredijiliginden ýazuwly edebiýata geçipdir. Ol Çündogar edebiýatynyň hamsaçylyk däbiniň içinde kämil derejede işlenipdir. Dini rowaýatlara görä, Ýusubyň doly ady Ýusup ibn Ýakup ibn Yshak ibn Ybraýym bolup, ýewreý pygamberleriniň biridir. Ol

miladydan öňki 1745-nji ýylda eneden dogulýar we miladydan öňki 1635-nji ýylda Müsürde aradan çykýar. Ýusup Ýakup pygamberiň iň eziz görýän ogludyr. Doganlary ony aldap äkidip guýa taşlaýarlar, atalaryna bolsa «Ýusuby böri iýdi» diýip aýdýarlar. Geçip barýan kerwen Ýusuby guýudan çykarýar we Müsüre eltip bir baýa satýar. Baýyň aýaly Ýusuba aşyk bolýar. Emma Ýusup Züleýhanyň söýgüsini kabul etmeýär. Netijede ol zyndana taşlanýar. Ýusup Zyndanda bilgiçlik edýär. Patyşa düýşüni dogry ýoranlygy üçin, Ýusuby özüne wezir edip belleýär. Doganlary azyk satyn almak üçin Müsüre gelýärler, Ýusup olara kömek edýär. Soň hemme doganlaryny Müsüre göçürip getirýär.¹ Başga bir rowaýatda Züleýha Müsüriň häkimi Potiforyň aýaly diýlip görkezilipdir. Potifor Ýusuby satyn alýar. Züleýha söýgüsiniň kabul edilmändigi üçin şikaýat edip, Ýusuby zyndana saldyrýar. Soň Ýusup Müsüre şa bolýar. Ýusubyň dogasy bilen Züleýha ýaş gyza öwrülýär we Ýusup oňa öýlenýär. Ýusup hem Züleýha hakyndaky dini rowaýatlaryň mazmuny gysgaça şundan ybarat. Bu rowaýatlar çeper eseriň ýordumyna öwürlmek bilen has çeperleşdirilipdir. Ýöne onuň umumy ýordum esasy saklanypdyr. Bu ýordumyň esasynda Abulkasym Firdöwsî, Gul Aly, Burhaneddin Rabguzy, Abdurahman Jamy, Alyşir Nowaýy, Dürbek ýaly söz ussatlary poema döredipdirler. Türki dilinde ilkinji bolup, Horezm türkmenlerinden bolan Gul Aly «Kyssaýy-Ýusup» poemasyňy goşuk žanrynda ýazypdyr. Biz bu işde «Ýusup-Züleýha» ýordumlaryny özara deňeşdirmegi maksat edinmeýäris. Ol özbaşyna ylmy derňewleri talap edýär. Edebiýaty öwreniş ylmynda bu dogrusynda belli bir ylmy işler hem edildi. Andalyp «Ýusup-Züleýha» dessanyňy ýazanynda Gurhandan, Gul Alynyň «Kyssaýy-Ýusup» poemasyndan we Burhaneddin Rabguzyň «Kysasyl-enbiýa» kitabyndan hem Alyşir Nowaýynyň «Pygamberleriň hem hekimleriň taryhy» eserinden peýdalanypdyr.² Nurmuhammet Andalyp ilkinji bolup dessan žanrynda bu eseri çeper eseriň iň kämillik derejesine ýetiripdir. Andalyba çenli türkmen edebiýatynda bu ýordumy Gul Aly³ poemada, Burhaneddin Rabguzy¹ kyssada işläpdir. Andalyp «Ýusup-

¹ Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1988, 502 sah.

² Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, „Türkmenistan“, 1991, 127 sah.

³ Aly . Kyssaýy-Ýusup. – Aşgabat, „Miras“, 2005.

Züleyha» ýordumynda edebiýatyň iki kysymyny – şygry bilen kyssany ýerlikli ulanyp, bu ugurda uly täzeçillik döredipdir.

Andalybyň epiki döredijiligine musulman dünýäsiniň mukaddes kitaby Gurhany-Kerimiň baş ylham çeşmesi bolandygyny bellemelidir. Biz öňde şahyryň «Kyssaýy-Pyrgun» poemasy ýazanda Gurhandan täsirlenendigini aýdypdyk. Dogrudan hem Gurhanyň sürelerinde pygamberleriň taryhyna, şol sanda Müsür faraonlary hakynda hem maglumat berlipdir. Andalyp ozaly bilen Gurhanyň ideýalaryny edebiýatda teswirlemegi maksat tutunypdyr. Munuň şeýledigini onuň «Ýusup-Züleyha» dessany hem tassyklaýar.

Edebiýatçy alymlar H. Görogly hem A. Bekmyradow Alynyň «Kyssaýy-Ýusup» poemasyň Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanyna täsiriniň bolandygyny belläpdirler.² Hakykatdan hem Alynyň «Kyssaýy-Ýusup» poemasy bilen Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanynyň waka-ýordumy biri-birine juda ýakyndyr. Bu ýerde Andalybyň hyzmaty Alynyň ady agzalan poemasy şygry bilen kyssa geçirip täze bir eser döredenligindedir. Dogrusy, Andalyp «Ýusup-Züleyha» ýordumyna goşugyň darlyk edýändigini duýupdyr. Aslynda-ha, umuman islendik şygry kysymy epiki, giň göwrümlü mazmuny bermek üçin gysby gelýär. Andalybyň dessan žanryndaky uly hyzmaty şygryýetdäki şu daryşganlygy ilki bolup duýanlygyndadyr hem ony aradan aýyrmagy başaranlygyndadyr. Alynyň maksady Ýusup kyssasyny türki dilde beýan etmek bolupdyr:

Ýusup sawçy kyssasyny kyldyk tamam,
Arap-ajamyň dilinde kyldyk beýan,
Okamaga, diňlemäge boldy asan,
Okyanlar dogra bile üksün imdi.³

Alynyň «okamaga, diňlemäge boldy asan» diýip ýazmagy bu meşhur kyssany türki dilinde beýan etmegi wezipe edinendigini aňladýar. Şu ýerde «Ýusup-

¹ Burhaneddin Rabguzy. Kysasy Rabguzy. –Aşgabat, „Miras», 2004.

² Bekmyradow A. Muny düzen uly ussat, ady Aly. Edebi miras – ebedi miras. Makalalar ýygyny. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1992, 70 sah.

³ Aly . Kyssaýy Ýusup. – Aşgabat, „Miras», 2005, 219 sah.

Züleyha» ýordumynyň Alynyň hem Andalybyň döredijiliginde, umuman, onuň dünýä edebiýatynda giňden ýaýramagyna sebäp bolan zat, ýordumyň mukaddes kitaplarda beýanyny tapanlygydyr. Ýusup kyssasynyň Gurhanda özbaşdak sürede gelmegi, ýagny, oňa ýörite süre bagyşlanmagy, şahyrlary özüne imrindiripdir. Alynyň poemasynda hem Rabguzynyň «Kysasyl-enbiýasynda» şahyrlaryň ýygy-ýygdan Gurhanyň aýatlaryna ýüzlenmekleri hem muny tassyklaýar. Aly «Kyssaýy-Ýusup» poemasynyň mynajatyny, hut şu maglumat bilen jemleýär:

Kyssalardan, hikmetlerden görklürägi,
Usanmadan diňlemäge datlyragy,
Gurhan içre bişek onuň meşhurlygy,
Uşbu kyssa erdi ki, çoh zahyr imdi.¹

Andalyp «Ýusup-Züleyha» dessanynda esasy mesele edip bu ýordumy ýokary çeperçilikde, kämil sungat derejesinde beýan etmegi özüne wezipe edip goýýar. Sebäbi şahyr Gündogar şygyr sungatynyň kämillik ýolunda gazanan üstünligini, onuň žanrlaryny, çeperçilikde ýeten derejesini gaty oňat bilýär. Aýdaly Aly bilen Rabguzynyň döwründen, hatda Nowaýydan şahyryň zamanyna çenli edebiýat uly ösüş ýoluny geçipdi. Bu birinjiden. Ikinjiden, türkmen edebiýaty Andalybyň döwründe Gündogar edebiýatyndan aýrylyp, özbaşdak milli edebiýata öwrülipdi. Edebiýat umumygündogar edebi çeperçilikden özüniň ýetdik paýyny almalydy. Başgaça aýtsak, orta asyr Çündogar edebiýatynda däbe öwrülen ýordumlary, indi milli ruhda, milli öwüşgünde edebi dolanyşyga girizmek ösüşiň milli ýoluna düşen edebi pikirlenmäniň gaýragoýulmasyz wezipesidi. Ol ýordumlaryň köpüsi dünýäniň dürli dillerinden ilki arap edebiýatyna, ondan pars hem türki edebiýatyna, kä halatlarda pars edebiýatynyň üsti bilen türki dilli edebiýata geçipdi. Olaryň gönüden-göni köne türkmen dilinde beýan edilenleri hem bolupdy. Indiki wezipe orta asyryň taryha gitmegi bilen onuň baý edebiýaty Gündogaryň türki dilli halklarynyň özbaşdak ösüş ýoluna düşen edebiýatlarynda

¹ Şol kitapda 12 sah.

dowam etmegi bolup durýardy. XVII asyrdan başlap, türkmen edebiýatynda meşhur bolan ýordumlar nusgawy şahyrlarymyz tarapyndan köpçülikleýin işlendi we millileşdirildi. Biz bu ýerde däbe öwrülen umumygündogar ýordumlary hakynda aýdýarys. Elbetde, nusgawy edebiýat bu döwürde içki resurslaryň hasabyna-da, baýlaşýardy. Däpleşen ýordumlara milli ruh, öwüşgün çaymaklyk, edebi ösüşiň getiren kanunalaýyk hadysasy bolup taryha giripdir. Şu uly başlangyjyň gözbaşynda Andalybyň durýandygy şahyryň mertebesini ýene bir ýola beýge göterýär.

Nurmuhammet Andalyp «Ýuzup-Züleyha» ýordumyna öz döwrüniň orta çykaran ideýalaryny siňdiripdir. Ondaky ynsanperwerlik türkmeniň ruhunda hem psihologiýasynda açylýar. Dessandaky ynsan gatnaşyklary milli öwüşgünde, türkmen mahsus bolan aýratynlykda beýan edilýär. Iň esasy hem gahrymanlaryň ahlagynda milli häsiýet bar. Ondaky öňe sürülýän ideýalar türkmeniň ruhundadyr. Ol häsiýetler adalatlylyk meselesinde, ata-ogul gatnaşyklarynda, ejize hossar çykamakda, iýen duzuňa ikilik etmezlikde hem ygrarlylykda, wepalylykda, hormat etmekde mahlasý, Ýusubyň keşbindäki ynsanperwerlikde ýüze çykýar. Şonuň üçin bu dessan türkmen halkynyň söýgüsini gazanypdyr.

Orta asyrlarda hem XVII-XIX asyrlarda çeper edebiýat durmuşyň ahlak meselelerini işläpdir. Edebi intellektual pikir adamlaryň köňül arzuwlaryny açypdy. Aýratyn hem Andalybyň, Azadynyň, Magtymgulynyň, Magrupynyň we tutuş XVIII-XIX asyr nusgawy edebiýatymyzyň döwlet gurmak hem halkyň eklenç ýagdaýyny gowulandyrmak hakyndaky ideýalary gahrymanyň ahlak dünýäsi bilen ugurdaşlykda işlenipdir we ol jemgyýet üçin gymmatly bolupdy. Sebäbi edebiýatda gozgalýan meseleler döwrüň orta çykaran meseleleridi. Biz şu ýerde umumy bähbitden ugur alyp, edebiýat hem okyjy gatnaşygy dogrusynda, has takygy, okyjy talaby hakynda Andalybyň döredijiligi bilen baglanyşykda «Edebiýat we sungat» gazetiniň 2010-njy ýylyň 15-nji oktýabryndaky sanynda ýerleşdirilen «Edebi Galkynyş»¹ atly makalamyza salgylanmakçy.

¹ Täjimow A. Edebi Galkynyş. «Edebiýat we sungat» gazetiniň 2010-njy ýylyň 15-nji oktýabry.

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow döredijilik işgärleri bilen bolan duşuşygynda Galkynyş zamanasynyň ideologiýasyny döretmegiň zerurdygyny nygtady. Bu babatda döwürleýin metbugatyň, ylmy hem çeper döredijiligiň önünde uly wezipeleriň durýandygyny adalatly belledi. Şeýle meseläniň döwlet derejesinde çözgüdiniň goýulmagy döredijilik işgärleriniň täze döwürüň beýik maksatlaryna laýyk tijenip işlemegini talap edýär. Galkynyş zamanasynyň ideologiýasyny döretmekde çeper edebiýata uly orun degişlidir. Munuň özi täze nesliň talaplaryny ödeýän döwrebap eserleri ýeterlik derejede hem ýokary çeperçilikde döredilmelidigini aňladýar.

Çeper edebiýat ynsan häsiýetine ahlak nukdaý nazaryndan baha berýär. Diňe owadan ahlak idealynyň gözlegindäki edebiýat umumadamzat gymmatlyklaryny işlemäge ukyplydyr. Şunda ýazyjy-şahyrlar edebiýat ylmynyň gazananlaryndan – nusgawy şahyrlaryň ussatlygy hakynda söhbet açýan ylmy işlerden habarly bolmalydyr. Türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda şahyrana ussatlyk dogrusynda onlarça ylmy işler ýazyldy. Olarda ol ýa-da beýleki zehiniň çeperçilik dünýäleri yzarlanylýar. Galkynyş zamanasynyň döredijilik işgärleriniň edebi ylmy derňewlerden habarly bolmaklary olaryň çeperçilik ussatlyklarynyň kämilleşmegine ýardam edýär.

Çeper döredijiligi ykbal edinen zehin bir hakykaty ýadyndan çykarmasa gowy. Jemgyýet edil adamyň özi ýaly janly organizmdir, bedendir. Adam saglygyny goraýan lukmandyr. Adamyň her synasynyň, gerek bolsa her bir derdiň öz ak ýektaýly perişdesypat hekimi bardyr. Edil adam bedeni ýaly, jemgyýet hem kesele duçar bolup bilýär. Jemgyýetiň sagdynlygy gaty köp babatda onuň ruhy höregine baglydyr. Çeper edebiýat jemgyýetiň ahlagyny öwrenýär hem goraýar. Onuň agsaýan taraplaryna, ahlak sypatlarynyň ýaramazlaşmagyna kämilligi, halallygy, ynsanperwerligi garşy goýýar. Sagdyn ruhy döredýän sungatdyr. Sagdyn jemgyýeti döretmekde, jemgyýetiň sagdynlygyny gorap saklamakda edebiýatyň hyzmaty uludyr. Edebiýatyň taryhyna ser salsak, nusgawy şahyrlarymyzyň ählisiniň şu uly borjy ýerine ýetirendiklerini görýäris. Bu borja Andalybyň aýratyn jogapkärçilik bilen çemeleşendigini aýtmalydyrys. Edebiýatyň milli aňyýeti

ösdürmekdäki hyzmatyna ýokary baha berip, Garaşsyz Türkmenistanymyzyň Prezidenti, Milli Liderimiz hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow geçmiş taryhy hem edebi mirasy öwrenmegi maslahat berýär we döredijilik işgärlerine uly ynam bildirýär.

Indi ýene esasy söhbetimize dolansak, A. Bekmyradow Alynyň «Kyssaýy-Ýusup» poemasy hakyndaky söhbetinde, kazanly alym dosty Nurmyrat Haşimowyň pikirine goşulyp, «Aly Ýusubyň obrazyny aýal sypatynda suratlandyrypdyr. Onuň bu tapyndysy hem Magtymgula öňden gelýän çeper-sufistik predmeti täzelemäge mümkinçilik beripdir. Ol özünden öňki sufist şahyrlar ýaly Haky gözel hem owadan gyzyň däl-de, eýsem gözelligiň simwolyna öwrülen Ýusubyň keşbinde göz öňüne getiripdir» diýip ýazýar.¹ Eger şeýle bolsa, onda Andalybam Ýusuby aýal sypatynda suratlandyrypdyr diýmeli bolýarys. Emma, biz bu pikir bilen asla ylalaşmaýarys. Heýem, bir Ýusup aýal obrazyna sypatlandyrylarmy?! Näme indi Ýusubyň owadandygy, görk-görmeginiň zyýadadygy hakynda häsiýetlendirmeler onuň aýal obrazynyň aňladýarmy? Elbetde, ýok! Aslynda obraza şeýle, ýöntem düşünilmegi geň! Ýusubyň keşbiniň owadan edilip berilmegi romantiki şertlilik bilen düşündirilýär. Romantizmde daşky sypat, gözellik gahrymanyň içki dünýäsini, ruhy päkligini aňlatmaklyga hyzmat etdirilýär. Şahyrlar Ýusuby gözel, owadan edip görkezmek bilen, onuň pygamberdigini, päk kalplydygyny, Allanyň nazar salan adamydygyny nygtamak isläpdirler. Ondaky daşky sypat owadanlygy, içki owadanlygyň romantiki aňladylmasydyr. Rowaýatda aýdylşyna görä, Ýusubyň owadanlygy ymmatynyň oňa eden alkyşlarynyň nurudyr. Romantizm edebiýaty kämil ynsan idealyny, hut Ýusubyň keşbinde berýär. Şonuň üçin owadan edilip görkezilmegi edebi şertdir. Ol owadanlyk gahrymanyň ruhy gözelliginiň romantiki aňladylmasydyr. Muňa Gündogar edebiýatyna mahsus bolan romantiki şertlilik diýilýär. Hormat edýän alymymyzyň «Magtymguly Haky Ýusubyň obrazyna göz öňüne getiripdir» diýmesem, heňe gelenok. Magtymgulynyň sopusylygyny ýörite öwrenen alym M.

¹ Bekmyradow A. Muny düzen uly ussat, ady Aly. Edebi miras – ebedi miras. Makalalar ýygyny. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1992, 67-68 sah.

Annamuhammedow hem iki jiltiden ybarat «Magtymguly, gizlin syryň bar içde...» atly kitabynda bu hakda dil ýarmandyr. Mistiki edebiýatda sopusylyk adalgadan başga-da, mistiki simwolizm diýen düşünje-de bar. Aslynda sopusylyk edebiýaty tutuşlygyna göçme manyly edebiýatdyr. Onda pikir syrdaýr, gizlidir. Şu ýerde ýene bir zady ýüzügra bellemekçi bolýarys. Belli gündogarşynas Ý. E. Bertelsden gaýdýan «sopusylyk edebiýatynda mistikleriň Haky gyzyň keşbinde beripdirler» diýen pikir nädogrudyr. Bu garaýyş mistiki edebiýatyň öwrenilişinde uly bulaşyklygy döretdi. Mukaddes Gurhanda hem hadyslarda Allanyň zaty hem subuty sypatlary anyk düşündirilýärkä, sopolaryň Allany gyzyň keşbinde bermejekdigi öz-özünden düşnükli bolýmaly welin, nämüçindir ol hakynda ymykly pikir edilmändir. Bu babatda Gündogaryň sopusylyk edebiýatyny öwreniji alymlaryň pikirleri üýtgeşsiz hakykat hökmünde kabul edilipdir. Şu ýerden hem islendik sopy şahyryň, şol sanda hezreti Magtymgulynyň Alla «ýar», «sahypjemal», «dilber», «dildar» we ş. m. diýip ýüzlenmegini gönümel manyda düşünmeli däl diýip pikir edýäris. Munda mistiki zehiniň portret çekmeýändigine, bu mistiki gahrymanyň içki duýgusynyň, häsiýetiniň açylmasydygyna, şol bir wagtyň özünde ylahy joşgunyň juda bir ýerine düşmedik aňladylmasydygyna düşünmek gerek. Biz bu hakda şulary aýtmak bilen çäklenip, Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessany hakyndaky söhbetimize dolanýarys.

Nurmuhammet Andalybyň «Ýusup-Züleyha» ýordumyny Gurhany-Kerimiň Ýusup hakynda berýän maglumatlary bilen deňeşdirenimizde, şahyr Gurhanyň «Ýusup Süresiniň» aýatlaryny çeperleşdirip beýan edipdir diýmäge esas döreýär. Elbetde, «Ýusup-Züleyha» dessanynda Aly şahyr hem Andalybyň özi tarapyndan goşulan hem çeperleşdirilen wakalar hem bar.

Gurhanyň on ikinji süresi «Suwratu-Ýusuf», «Ýusup süresi» bolup, ol jemi 111 aýatdan durýar. Mukaddes Gurhanyň «Ýusup-süresiniň» dördünji aýatyndan bir ýüz üçünji aýatyna çenli Ýusup pygamberiň taryhy beýan edilipdir. Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanynyň ýordumy mukaddes Gurhanyň «Ýusup süresiniň» dördünji – bir ýüz ikinji aýatlarynyň wakalaryny doly gaýtalaýar. Bulardaky meňzeşlik Andalyp «Ýusup-Züleyha» dessanyny ýazanynda Gurhany-Kerimiň

«Ýusup süresiniň» aýatlaryny degişlilikde yzygider beýan edipdir diýmäge esas berýär. Şol bir wagtyň özünde käbir tapawutlar hem bar. Meselem, Ýusup guýuda ýatyrka Şiş alaýhyssalamyň kitabyny okaýan zahyt, Ýusup gul edilip satylýp Müsüre barýarka ýolunyň enesiniň mazarynyň üstünden düşmegi, Ýusubyň enesi bilen aýdyşmagy ýaly käbir wakalar Andalybyň dessanynda gabat gelip, şahyr olary Alynyň «Kyssaýy-Ýusup» poemasyň täsirinde döredipdir. Ýöne Gurhandaky Ýusup hakyndaky kyssanyň umumy ýordumy şol durşuna diýen ýaly Alyda-da, Andalypda-da saklanýar. Andalyp öz döwrüniň orta çykaran ideýalaryny bermek üçin, aýratyn alnan wakalara ähmiýet beripdir. Mysal üçin Beşeriň gul edilip satylmagy, enesiniň Ýakuba gargamagy bilen baglanyşykly waka Gurhanda ýok. Ýöne ol Alynyň nusgasynda gabat gelýär. Gurhanyň «Ýusup süresiniň» 57-nji aýatynda Mälik Ryýan mülküni Ýusuba tabşyryp wepat bolýar we Mälik Ryýanyň erkekligi ýokdy diýlip aýdylýar. Emma bu waka dessanda başgaça berlipdir. Nika gijesi Alla Züleýhanyň dilegini kabul edip, Züleýha meňzäp duran gyz peýda bolýar we ol halas bolýar. Wakanyň gidişinde Ýusup Züleýhanyň töhmeti sebäpli zyndana düşýär. Ýusup zyndandan boşap, Züleýhanyň günäkärdigi bilnende Mälik Ryýan Züleýhany talak edýär. Aý-gün, ýyl geçip Züleýha garraýar we ol Ýusubyň dogasy bilen ýaş gyza öwrülýär. Mälik Ryýanyň özi Ýusup üçin sawçylyga gidýär. Şular ýaly azda-kände tapawutlaryň bardygyna seretmezden ýordumlaryň ýakynlygy, hatda onda käbir detallaryň şol durşuna alynmagy Andalybyň bu dessanyň döredeninde Gurhandan ylham alandygyny, aýatlardaky wakalaryň yzygiderliligini mümkin boldugyndan saklandygyny, ondan daşlaşmandygyny subut edýär. Andalybyň ýordumy çeper waka öwürmekde Alydan täsirlenendigi ýörite bellennäge degişlidir. Bu mesele ýöriteleýin derňewde detalma-detalyzarlanylmaga mätäçdir. Andalybyň «Ýusup-Züleýha» dessanyň ozaly bilen Fuzulynyň, Nowaýynyň hem Jamynyň döredijiligi bilen degşirmek hökmandyr. Alyşir Nowaýy «Pygamberleriň we hekimleriň taryhynda» Firdöwsi Tusynyň hem Möwlana Nureddin Abdyrahman Jamynyň parsyda Ýusup kyssasyny beýan edendiklerini we özüniň hem türkide kyssa bilen beýan etmek maksadyndadygyny

ýazypdyr.¹ Biziň maksadymyz Andalybyň bu ýordumyň üsti bilen öňe süren ideýalaryny saýhallamak bolup, bu hakda şulary aýtmak bilen çäklenýäris.

Andalyp «Ýusup-Züleyha» dessanynda däpleşen ýordumyň hem onuň gahrymanlarynyň üsti bilen döwrüniň ahlagyny açmagy maksat edinipdir. Şahyr bu eserinde tutuşlygyna ahlaga siňipdir. Ondaky ahlak romantiki ahlakdyr. Andalyp zamanasynyň adamlarynda ahlagyň juda pese gaçandygyny görýär. Ol romantiki ahlagy zamanasynyň pes ahlagyna garşy goýýar. Bu ýagdaý onuň «Ýusup-Züleyha» dessanynyň gahrymanlarynyň häsiýetinde aýdyň ýüze çykýar. Dessanda iki hili ahlagyň: ýaramaz hem oňat häsiýetiň konflikti bar. Şu ýerde ahlakdan üzňe häsiýetiň ýokdugy hakyndaky pikirimizi orta atýarys. Gahrymanyň häsiýetiniň gowy ýa ýaramaz bolmagy ahlaga baglydyr. Adamyň ahlagy näçe ynsanperwer, oňat, beýik bolsa, şonça-da onuň häsiýeti ýumşakdyr, oňatdyr, peslikden halasdyr. Eger onuň ahlagy kirlän, pes bolsa, onda häsiýet hem şonça erbetdir. Akgöwünlilik, rehimplilik, pespällik, ýürekdeşlik, dostanalyk, haýyr-sahawatlylyk, ejize hossar çykmaklyk, Watanyňy söýmeklik, ula-kiçä hormat goýmaklyk, mähribanlyk – bular ýokary, belent ahlagyň ýüze çykmasydyr. Tersine, zalymlyk, biwepalyk, ikilik etmeklik, rehimsizlik, gysgançlyk, harsydünýälik, namartlyk, naýynsaplyk, göriplik, bahyllyk... pes, kirlän ahlagyň özüni äşgär etmesidir. Käte, bular ahlaksyzlyk hem atlandyrylýar. Emma, biziň pikirimizçe, adam tebigaty boýunça ahlaksyz bolup bilmeýär. Onda ýagşydan-ýamandan ahlak bolaýmalydyr. Sebäbi ol jemgyýetde ýaşaýar. Adamlar bilen gatnaşykda bolýar. Şonuň netijesinde onda belli bir düşünje emele gelýär. Şol düşünjäniň, dünýägaraýşyň esasynda ahlak döreýär. Onuň iki – ýagşy hem ýaman tarapy bardyr. Andalybyň döredijiliginde şu iki ahlagyň özara göreşi bar. Andalyp «Ýusup-Züleyha» dessanyny tutuşlygyna şu meselä bagyşlapdyr.

Däpleşen ýordumyň hem ondaky keşpleriň işleniş aýratynlygy bardyr. Onda halkyň ykrar eden, tanaýan gahrymanlarynyň üsti bilen döwürüň ýaraty taraplaryna seslenilýär. Bu däbe öwürülen ýordumlaryň işlenişinde edebi kanunalaýyklykdyr.

¹ Альшер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Самарканд, «Гафур Гулам номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг булими», 1990, 78 sah.

Şonuň üçin Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanynyň çeperçilik gymmaty ondaky öňe sürülýän ideýadadyr.

Biz eseriň mazmunyny gürrüň berip oturmakçy däl. Sebäbi bu eser bilen okyjy köpçüligi tanyş. Şonuň üçin dessanyň keşpleriniň üsti bilen şahyryň açmak islän ideýalary hakyndaky söhbete geçmekçi. Andalyp «Ýusup-Züleyha» dessanynda ynsan durmuşy bilen baglanyşykly ideýalaryň giden bir toplumyny öňe sürüpdür.

1. Atanyň aýdanyny etmek. Bu dessanda Ýusubyň atasy Ýakubyň pendini tutman, agalaryna goşulyp çöle çykmagy we zuluma duçar bolmagy hem ökünmegi bilen baglanyşykly beýan edilipdir. Ýusup pygamber neslinden, emma ol kemçilikden halas däl. Ol atasynyň öwüdinini alman, agalaryna goşulyp çöle çykýar. Munuň üçin Ýusup köp ahmyr edýär. Andalyp bu wakanyň üsti bilen ogluň atanyň sözüne gulak goýmalydygy hakyndaky ideýany öňe sürüpdür.

2. Maşgalanyň agzybir bolmalydygy hakyndaky mesele. Bu dessanda doganlaryň iň kiçi inilerine hyýanat etmegi, atalaryny aldamaklary, Ýusubyň agalaryny bagyşlamagy bilen baglanyşykly wakalarda açylýar. Ýakubyň uly maşgalasy bar. Garrylyk Ýakubyň ýüregini ejiz, gyýmazak edipdir. Ol körpe ogly Ýusuby beýleki perzentlerinden gowy görýär. Bu onuň doganlaryna hem aýallaryna ýaramaýar. Netijede agzalalyk döreýär. Iň soňunda Ýusup ejir çekýär. Doganlary Ýusuby öldürmegiň kül-külüne düşýärler. Aslynda bu durmuşda bar ýagdaý. Adatça, maşgalada körpe ogul oňat görülýär.

Şahyryň zamanynda ata-ogul, aga-ini gatnaşyklary ýitileşipdir. Biz muny şahyryň ýaşan zamanasy hakynda gürrüň edenimizde Hywa hanlygyndaky tagt üstündäki dawalar bilen baglanyşykly aýdypdyk. Bu ýerde dessanyň ýordumy bilen taryhy hakykatda ugurdaşlyk bardyr. Ýöne bu diýildigi Andalyp taryhy döwri beýan edipdir diýmegi asla aňlatmaýar. Şahyr meseläni romantiki umumylaşdyrmada berýär. Munda ideal gahryman bardyr. Eger bu taryhy hakykat real açylanlygynda, onuň gahrymanynyň tipiki häsiýeti bolardy. Emma tipiki häsiýet romantizm üçin ýatdyr. Bu ýerde şu romantiki ýordumyň edebi dolanyşyga gelmegine sebäp bolan ýagdaýy, taryhy pursady görmek mümkin.

Andalyp doganlaryň öz inilerini öldürjek bolmaklaryna ýiti närazylyk bildirýär. Agalary Ýusuby öldürjek bolanda uçup barýan guş olara: «Eý, Ýakupnyň perzentleri, heý, adamzat hem rehim kylmaý öz byradaryny öltürermu? Mundag işni kim kylyp turur, ki sizler kylgaý siz? Hudanyň gahr-u gazabyndan gorkuň. Bu işni kylmaňlar»¹ diýip ýüzlenýär. Doganlar ol ýerden gidip, Ýusuby bir depäň üstünde öldürjek bolanlarynda ýerden seda gelýär: «Eý, Ýakupnyň perzentleri, eger sizler Ýusupny meniň üstümde öldürseňizler, sizlerni bir demde ýutar men.»² Dessanda guşuň gürlmegi, ýerden seda çykmagy romantiki fantaziýadyr. Andalyp çeper fantaziýanyň üsti bilen doganyň dogany öldürmegini ýiti ýazgarýar.

3. Adyl şa hakyndaky ideal. Andalyp munuň üçin Ýusubun Müsüre şa bolmagy, ähli ýere galla ekdirmegi, ýedi ýyla ýeter ýaly galla ýygnatmagy ýaly wakalary çeper beýan edipdir. Şunda bir ýagdaý aýratyn üns bererlikdir. Müsüriň halky bar gallany iýip gutaranda, Ýusup köşgüň önüne çykyp durýar. Halk onuň jemalyny görüp açlygyny unudýar. Bu ýerde örän inçelik bilen berlen simwoliki many bardyr. Andalyp hanyň, şanyň halkyny söýmelidigi, mähir bilen gurşamalydygy hakyndaky pikiri berýär. Halka handan mähribanlyk gerek. Galan zady halkyň özi edýär. Adyl şa idealy Çündogar edebiýatynyň agram salyp işlän meseleleriniň biridir. Çünki şa adalatly bolsa raýatlaryň durmuşynyň oňat boljakdygy hakyndaky pikir ýörgünli bolupdyr. Andalyp Adyl şa hakyndaky garaýşyny Ýusubyň keşbine siňdiripdir.

4. Bilip-bilmezlikden adama zulum etmezlik, eliň bilen edeniňi egniň bilen çekmeklik. Ýakup gaharyna bäs gelip bilmän, guly Beşeri satyp goýberýär. Beşeriň enesi Ýakuba «sen hem perzendiňden jyda düşgeýsiň» diýip gargaýar. Onuň dilegi kabul bolup, Ýakup Ýusubynadan aýra düşýär. Beşer enesine birigýänçä, Ýakup Ýusubyna gowuşmaýar. Andalyp şu wakanyň üsti bilen «gul hem adam, ony ynjytmary däl, enesini balasyndan aýyrmak günädir» diýen ideýany açmak isläpdir. Ol bu dessanda durmuş hakyndaky idealyny beripdir. Dessanda durmuş giň gerimde romantiki açylýar. Onda jemgyýetiň iň bir hukuksyz

¹ Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, „Türkmenistan“, 1991, 139-140 sah

² Şol ýerde 142 sah.

agzasyndan (Beşeriň hem onuň enesiniň keşbi) başlap, ýurduň patyşasy hakynda gürrüň edilýär. Ynsan häsiýeti çeper açylýar. Andalyp jemgyýetde ynsan gatnaşyklarynyň agsaýan tarapyna eseriň baş gahrymanlarynyň mysalynda okyjynyň ünsüni çekýär.

5. Perzendine mähriban bolmak. Andalyp munuň üçin Ýakubyň obrazy bilen ugurdaşlykda, Züleýhanyň kakasy Teýmus şanyň keşbini alypdyr. Teýmus şa gyzynyň bagty üçin Züleýhany özi aýdyp diýen ýaly Müsüriň patyşasyna durmuşa çykarýar. Emma Züleýha Müsüriň şasy Mälik Ryýany gören soň, onuň düýşünde gören Ýusuby däldigine düşüniپ ahmyr çekýär. Bu ýerde Andalyp ynsanyň iň tämiz hem mukaddes duýgusy bolan söýginiň mertebesiniň belent tutulmalydygyny, gyz maşgalany öz halanyňa bermelidigini, atanyň elinden gelse perzendine gyz-ogul diýmän kömek etmelidigini ündeýär. Emma durmuşda bu meselede ata kömek etmekden geçen, perzendiniň bagtynyň garşysyna durýardy. Şahyr atanyň şeýle hereketlerini ýazgarýar we dogry ýoly Züleýhanyň kakasy Teýmus şanyň keşbi arkaly salgy berýär.

6. Tagam iýen öýüňe ikilik etmezlik, haramylykdan daş durmak. Andalyp Ýusubyň keşbi arkaly arassa ahlakly bolmagy ündäpdir. Bu Ýusubyň Züleýhanyň söýgüsini onuň arli aýaldygy üçin kabul etmeýänliginde ýüze çykýar. Ýusubun keşbi arkaly belent ahlak sypatlary berilýär.

7. Söýginiň azat, erkin hem hakyky bolmalydygy hakyndaky pikir. Ýusup Züleýhanyň söýgüsiniň hakykydygyna göz ýetirýänçä oňa öýlenmeýär.

8. Andalyp bu dessanynda ýalançylygy, ýalan sözlemegi ýazgarypdyr. Onuň ynsan üçin iň pes gylykdygyny, ondan adama abraý gelmeýändigini çeper beýana salypdyr. Bu eserde doganlaryň Ýusuby «böri iýdi» diýip atalaryna ýalan sözlemeklerinde, Züleýhanyň Mälik Ryýany aldamagynda we Ýusubyň zyndana düşmegine sebäp bolmagynda, zyndanda biriniň görmedik düýşüni gördüm diýip, ýalan sözläp, onuň ýorgudy çyna öwrülip janyndan jyda düşmeginde, Ýusup Müsüre şa bolan pursatynda agalarynyň «Ýusup ýalançydy, ogrudy» diýip aýdan ýalan sözünüň üstüniň açylýan wakalarynda we ş. m. ýüze çykýar. Emma dogry söz

mydama ýalandan üstün gelýär. Bu Ýakubyň sowalyna bõriniň dogrusyny aýtmagy we Ibni Ýeminiň dogry sözlüligi arkaly beýan edilipdir.

9. Dessanda günä ötmek, ynsanlarynyň biri-biriniň günäsini bagyşlamak ideýasy öňe sürülýär. Bu Ýusubyň doganlarynyň günäsini bagyşlamagy arkaly çeper açylypdyr.

10. Andalyp Ýusubyň keşbi arkaly Watançylyk ideýany öňe sürüpdür. Has takygy, bu dessanda watançylyk duýgy keşbe öwrülip, ol eseriň baş gahrymany Ýusubyň hereketlerinde açylýar. Ideýa Ýusubyň satylmagy, Müsüre düşmegi, ol ýerde mydama Kengany ýatlap gözýaş döküp gezmegi ýaly wakalarda ýüze çykarylýar. Ýusup Çündogar edebiýatynda iň bir beýik watançy gahryman hökmünde tanalýar. Onuň ykbaly bilen baglanyşykly «Müsürde şa bolandan, Kenganda geda bol» diýen nakyl döräpdir.

Umuman, Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanynda her bir wakanyň aňyrsynda ullakan ideýa bar. Onda ynsanperwerlik garaýyşlaryň giden bir toplumy beýan edilipdir. Şahyr dessanda watançylyk, söýgi bilen bir hatarda durmuşy gatnaşyklara öz garaýşyny beripdir. Asylly häsiýeti öňe sürüpdür. Eserde jemgyýetiň sazlaşykly gatnaşygynyň edebi çözgüdi berilýär.

Nurmuhammet Andalyp «Baba Röwşen» hem «Zeýnelarap» dessanlarynda Hezreti Alynyň hem onuň ogly ymam Muhammediň keşplerini janlandyrypdyr. Şonuň üçin bu iki dessan çeper eseriň temasy nukdaý nazardan bir bakymdan seljerilmäge degişli bolup durýar. Andalybyň «Baba Röwşen» dessanynda Hezreti Alynyň, «Zeýnelarap» dessanynda onuň Bibi Hanapyýadan bolan ogly Muhammet Hanapyýanyň gahrymançylygy, belent adamkärçilik, gaýduwsyzlyk, batyrlyk ýaly sypatlary wasp edilipdir. Andalybyň döredijiliginde Hezret Alynyň hem onuň ogullarynyň uly tema öwrülmeginiň sebäbini anyklamak edebiýat ylmy üçin juda gyzyklydyr. Şahyryň öňde görüp geçen «Sagdy-Wakgas» poemasynda hem Alynyň keşbi işlenilipdir. Şeýlelikde, Andalyp üç sany epiki döredijiliginde Alynyň obrazy döredilýär. Şahyryň «Baba Röwşen» dessany tutuşlygyna Alynyň gahrymançylygy hakynda bolsa, onuň «Zeýnelarap» hem «Sagdy-Wakgas» eserlerinde Alynyň keşbi beýleki gahrymanlar bilen ugurdaşlykda işlenipdir.

Munuň özi Andalybyň döredijiliginde Aly temasynyň giň gerimde işlenendigini aňladýar.

Türkmen edebiýatynda Aly Şahymerdan juda köp ýatlanylýar. Aly batyrlygyň, gaýduwsyzlygyň simwolyna öwrülen keşpdur. Türkmenistanyň çäklerinde Alynyň ady bilen baglanyşykly ýer-ýurt atlary gabat gelýär. Emma taryhy maglumatlar, Alynyň Türkmenistanyň çäginde bolmandygyny habar berýär. Şeýle-de bolsa, yslam taryhynda «Şiri-Huda» ady bilen meşhur bolan şahsyýetiň türkmenleriň arasynda uly meşhurlyk gazanmagy halkymyzyň gujur-gaýrata, mertlige, batyrlyga sarpa goýýandygy bilen düşündirilýär.

Aly Abu Talybyň ogly we çaryýarlaryň dördünjisi bolup, miladynyň 600-661-nji ýyllarynda ýaşap geçen belli serkerdedir. Ol Muhammet pygamberiň doganoglanýdyr. Onuň «Şahymerdan» («Mertleriň şasy»), «Esedylla» («Hudaýyň şiri») we «Murtaza», «Sapdar» ýaly ençeme lakamlary bolupdyr. Aly yslamyň şaýy mezhebinde birinji ymam hasaplanýar. Ol sünni mezhebinde-de, uly hormatdan peýdalanýar. Edebiýatyň taryhyna ser salanymyzda, Alynyň keşbini ebedileşdirmek bilen baglanyşykly dürli wakalaryň bolandygyny görmek bolýar.

XVIII-XIX asyrlaryň türkmen edebiýatynda Aly gahrymançylygyň simwolyna öwrülipdir. Nusgawy şahyrlar öz şygryrlarynda Alynyň keşbine birsyhly ýüzlenip durupdyrlar. Ol aýratyn hem Magtymgulynyň şygryrlarynda Aly hem Şahymerdan atlary bilen gaty köp ýerde ýatlanylýar. Türkmen nusgawy edebiýatynda Alynyň keşbiniň meşhurlyga eýe bolmagynda Andalybyň hyzmaty uly bolupdyr. Türkmen okyjysy hut, Andalybyň eserleri arkaly Alynyň gahrymançylygy hem durmuşy bilen içgin tanyşmaga mümkinçilik alypdyr. Eýsem, Andalybyň döredijiliginde Alynyň keşbiniň çuňdan işlenmeginiň sebäbini näme bilen düşündirmek mümkin?!

Birinjiden, Aly yslam dünýäsinde tanalýan, meşhur şahsyýetdir. Şonuň üçin şahyrana idealy Alynyň keşbiniň üsti bilen beýan etmek juda oňalydy. Sebäbi okyjy Alynyň ykbalyna biparh garamaýar. Ideýanyň Alynyň dilinden berilmegi çepep eseriň halkyň arasynda täsiriniň uly boljakdygyny üpjün etjekdi. Şonuň üçin Andalyp şahyrana idealyny şu keşbi işlemek arkaly beripdir. Aslynda zehinleriň

däpleşen ýordumlara ýüzlenmeginiň bir sebäbi şunuň bilen baglanyşyklydyr. Ikinjiden, Andalybyň zamanynda şaýy-sünni mezhebini birleşdirmek ugrunda hereketler bolupdyr. Eýran şalarynyň taryhyna ser salanymyzda, Nedir şa şaýy hem sünni mezhebini birleşdirmek, olaryň arasyndaky gapma-garşylygy aýyrmak üçin alada eden ýeke-täk şa hasaplanýar. Ol 1736-njy ýylda özüniň şa saýlanmagyna çagyrylan gurultaýda şaýy hem sünni mezhebini birleşdirmek teklibi bilen çykyş hem edipdir. Emma onuň bu teklibi goldanylmadyr. Taryhy maglumata görä, mollalaryň biri ondan «mezhebiň näme?» diýip sorayar. Nedir şa iki mezhebiň hem Muhammet pygamberiň ymmatydygyny aýdyp parasatly jogap berýär. Şu ýerde biz, bir ýagdaýa ünsi çekmek isleýäris. Bu maglumatlary getirmek bilen Nedir şanyň ganhor syýasatyna göz ýummakdan daşdadygymyzy ýatladasymyz gelýär. Nedir şa zalym hökümdar hökmünde taryha giripdir. Ol iki mezhebi birikdirmek syýasatyny alyp baranynda-da, basybalyjykly syýasatyndan ugur alypdyr. Emma onuň musulman dünýäsiniň içindeki gapma-garşylygy aradan aýyrmak pikirini döwrüň intellektual aňy goldapdyr. Şu ýerde bir hakykaty aýtmalydyrys. Andalybyň takmynan, 1660-1666-njy ýyllarda doglandygyny hem şahyryň 1740-45-njy ýyllarda, ýagny Nedir şanyň gazaply söweş bilen Hywa döwletini basyp alandan soň aradan çykandygyny hasaba alsak, Andalyp Nediriň syýasy çärelerinden habarly bolupdyr. Taryhy maglumatlara siňňitli nazar aýlasaň, onda Andalybyň Nedir şanyň şaýy-sünni musulmanlaryny birleşdirmek ugrundaky hereketlerinden, olaryň aralaryndaky oňsuksyzlygy aradan aýyrmak üçin eden aladalaryndan habarlydygyny görmek bolýar. Biz Andalybyň dessanlaryny onuň kämillik döwründe, ýazan eserleri hasaplaýarys. Onuň «Ýusup-Züleyha» dessanyny 55 ýaşynda, 1720-nji ýyllarda ýazandygy hakynda pikir bar. Andalybyň «Baba Röwşen», bolsa-da, «Zeýnelarap» dessanyny «Ýusup-Züleyhadan» soň ýazandygyny olarda Ýusubyň keşbiniň ençeme ýerde agzalmagy, özem şunda gönüden-göni «Ýusup-Züleyha» ýüzlenilmegi bu hakdaky pikiri ygtybarly edýär. Indi Nedirli gürrüňe dolansak, şaýy-sünni gatnaşyklaryny gowulandyrmak, olaryň birleşiginde uly güýç görmek Nedire degişli däl. Nedir şanyň hyzmaty bu ideýany köşgüň içinden, batyrlık bilen daşary çykaryp, açyk aýdyp bilmegindedir.

Nediriň özi sünni bolsa-da, Tahmaspyň köşgünde goşunbaşyçylyga çenli galmagy başarypdyr. Şonuň üçin bu pikir Andalybyň zamanasynyň itellektinde öňden bardy. Ol ideýa eýýäm, 1730-njy ýyllarda Nedir şanyň täsiriniň artmagy bilen öz ýüzüni görkezip başlapdy. Elbetde, Andalyp uly akyl-paýhasyň eýesi hökmünde sebitde bolup geçýän syýasy ýagdaýlardan habarly bolandyr. 1717-nji ýylda knýaz Çerkasskiniň ekpedisiýasynyň Horezme gelmegi Andalyby zamanasynyň intellektual aňy hökmünde daşary gatnaşyklar dogrusynda oýlanmaga mejbur edipdir. Şahyr Alynyň keşbiniň üsti bilen musulman dünýäsiniň agzybir bolmalydygy, goňşular bilen agzybir gatnaşyklaryň ýola goýulmalydygy hakyndaky ideýany öňe sürüpdir. Bu ideýany Alynyň keşbi arkaly açmak juda oňalydy we şol bir wagtyň özünde, hut Alynyň keşbiligi üçin hem kyndy. Bolsa-da, Andalyp ýaly taryhy juda gowy bilýän, tutuş yslam dünýäsiniň derejesinde pikir ýöredýän zehin üçin kyndy. Sebäbi musulman dünýäsinde dörän «gyzylbaş», «alawy» akymy bilen baglanyşykly düşüňjeler şahyryň zamanynda-da, ondan soňam ýaşamagyny dowam edýärdi. Ol Magtymgulynyň döredijiliginde-de, yz galdyrypdyr. Muny şahyryň «Bäş ýylda bir kitap eden işimiz, gyzylbaşlar gelip weýran eýledi» diýýän setirleri hem tassyklaýar. Nedir şanyň syýasy sahnadan aýrylmagy bilen bu agyryly meseläni Ahmet Dürrany has hem gyjyndyrdy. Ol türkmenlere ýollan iki hatynda hamana diniň hatyrasyna Eýrana ýöriş edýän edip görkezmäge çalşypdy. Garaz, asyryň edebi çeper pikirlenmesinde Andalybyň Alynyň ýalkymly keşbini döretmegi musulman dünýäsinde agzybirligi berkitmekde, şol wagtlarda eýran-türkmen-hywa gatnaşyklaryny ýumşatmakda uly ähmiýete eýe bolup, onda halkyň islegi beýany tapypdyr. Şol bir wagtyň özünde bu eserler Alynyň taryhy şahsyýetiniň aşa ideallaşdyrylmagy bilen baglanyşykly düşüňjeleri hem aradan aýyrdy. Şeýlelikde Andalybyň döredijiliginde Alynyň keşbi şaýy-sünni gatnaşyklaryndaky gapma-garşylygy aradan aýryjy, olaryň dostlugyny berkidiji, Muhammet ymmatyny birleşdiriji simwoliki keşbe öwrüldi. Bu Andalybyň çeper döredijilikde gazanan iň uly üstünlikleriniň biri hökmünde bahalanmaga mynasypdyr. Sebäbi uzak taryhda dörän şaýy-sünni gatnaşyklarynyň ýitileşmegini hasaba alanynda, hakykatdanam, şahyryň bu hyzmaty örän uludy.

«Alawylar» adalgasy Kiçi Aziýada ýörgünli bolupdyr. Olar Merkezi Aziýada «gyzylbaşlar» ady bilen tanalypdyr. «Gyzylbaşlar» diýilmegi Alynyň kulty bilen baglanyşyklydyr. Oňa görä, Aly gyzyl matadan köýnek geýipdir hem kellesine gyzyl daňy daňypdyr. Şondan hem «gyzylbaş» ady galypdyr.¹ Türki edebiýaty öwreniji alym B. A. Gordlewskiý musulman dünýäsinde Alynyň kultunyň döredilip, onuň hudaý derejesine ýetirilendigini belläpdir.

1150-nji ýylda seljuk hökümdary soltan Sanjaryň döwründe Nişapurda derman taýýarlaýjynyň maşgalasynda doglan Ferideddin Attar zamanasynyň iň tanymal şyhларыnyň biri hem şahyry bolupdyr. Atdar Nejmeddin Kubranyň şägirdi Mejdeddin Bagdadydan lukmançylygy öwrenipdir we sopusylykdan tälim alypdyr. Ol musulman Gündogaryny, Müsüri hem Hindistany syýahat edipdir. Nişapura dolanyp gelip, şaýy mezhebiniň täsirinde Hezreti Ala bagyşlap, «Ajaýyplygyň döreýşi» eserini ýazypdyr. Hut, şu eseri üçin onuň ähli zadyny elinden alypdyrlar we özüni dogduk şäherinden çykaryp kowupdyrlar. Attar garrylyk ýaşynda öýsüz-öwzarsyz ykmanda öwrülip, 1230-njy ýylda mongol basybalyjylarynyň elinden ölýär.² Görşümüz ýaly, gyzylbaşlaryň Aly hakynda döreden kulty ýiti garşylyga duçar bolupdyr. Andalybyň sopusylygyň hem yslamyň taryhyny oňat bilýändigine ikerjeňlenmese bolar. Ol arap hem pars edebiýatyny kemsiz bilipdir. Muny şahyryň döredijiliginiň giň temada bolmagy we onuň dürli edebi däpleri özleşdirip bilmegi hem tassyklaýar. Iň esasy hem Andalyp sopusylykdan juda sowatly şahsyýet. Onuň Attaryň döredijiligini, bolmanda, mistiki mazmunly «Bilbilnama» eserini okandygyny çaklamak mümkin. Şonuň üçin Andalyp Alynyň keşbini işlände juda jogapkärçilikli çemeleşmeli bolupdyr.

Andalybyň «Sagdy-Wakgas» poemasynda Ala münkürlük, ynamsyzlyk etmek, hatda, Sagdy-Wakgasyň oglunyň ölümüne sebäp bolmak ýaly günäler bildirilipdir. Eserde Sagdy-Wakgas Alydan ýokarda goýulýar. Andalyp Sagdy-Wakgasyň ýerine Alynyň keşbini hem alyp bilerdi. Aly muňa mynasypdyr. Emma taryhy hem hadys maglumatlary Sagdy-Wakgasyň tarapynda. Bu ýerde gürrüň

¹ Гордлевский Б. А. Избранные сочинения. – Москва, «Издательство Восточной литературы», 1960, том I, стр: 243.

² Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва, «Наука», 1965, стр: 241.

näme üçin Andalybyň şu ýordumy işlänliginde, onuň esasynda eser döredendigi hakynda barýar. Ýogsa Gündogar edebiýaty sahylyk idealyny Hatam Taýyň keşbi arkaly bermeklige dāpleşipdi. Bu maksat üçin Bāhram Guruň keşbi hem alynýardy. Garaz, şahyrana fantaziýany bermek üçin dāpleşen we dāpleşmedik keşbi almaklyk, işlemeklik üçin Andalyba gahryman tapmak kyn dāl. Gerek bolsa. Andalyp ony döredip hem biljek. Bu ýerde şöhratly Alynyň keşbiniň Sagdy-Wakgasdan asgyn gelmeginde, onuň Aly bilen deňeşdirilmeginde we Muhammet pygamberiň Sagdy has öňe geçirmeginde barýar.

Andalyp «Sagdy-Wakgas» poemasynda Alynyň adaty adamçylyk sypatlaryny, ýagny, adaty adamyň ahlakyny açýar. Ol alawylaryň düşündirişi ýaly Hakyň özi dāl. Oňa adaty ynsanlarda bolşy kimin öýkelemeklik, kemsinmeklik, ýalňyşmaklyk hem ökünmeklik ýaly sypatlar mahsus. Ol Muhammet pygamberi hormatlaýar. Ondan kömek dileýär. Andalybyň Alynyň keşbini işlemeginiň şu ugry «Baba Rōwşen» hem «Zeýnelarap» dessanlarynda-da dowam edipdir. Bu dessanlarda Aly gaty köp gezek ozaly Hudaýdan, soň pygamberden medet dileýär. Muňa gaty köp mysallar getirmek mümkin. Artykmaç wagt almazlyk üçin her bir okyjynyň gözüne dürtülip duran ol delillerde saklanyp oturmakçy dāl. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, Andalyp «Sagdy-Wakgas» poemasynda hut şu maksat bilen hem Alynyň keşbini döredipdir hem edebiýatyň taryhynda gabat gelýän käbir şahyrlar ýaly mezhebini üýtgetmändigini mälim edipdir. Andalyp bu meselä ýörite ähmiýet berýär. Sebäbi yslamyň taryhynda bir mezhepden ikinji mezhebe geçmeklik dowamly bolup durupdyr. Hatda, Ysmaýyl şa Hataýynyň döwründe ol köpçülikleýin häsiýetde ýüz beripdi. Hut Alynyň keşbine aşa ýykgyn edendikleri üçin käbir şahyrlar ejir çekmeli bolupdylar. Hatda, şahyrlaram dāl, soltanlar tagtyndan jyda düşüpdi. Muňa Babyryň ykbaly şaýatdyr. Babyry şaýy mezhebine geçmekde aýyplap, tagtyndan agdarypdylar. Ol Hindistana baranda sünnülik ýoluny dowam etdi. Ol hiç haçan mezhebini çalyşmandy. Babyr bu barada Şa Ysmaýyl Hataýynyň teklibini ret edipdi. Umuman, Andalyp Alynyň keşbini aşa ideallaşdyrmakdan, absolýuta öwürmekden saklanypdyr. Ol şeýle etmek bilen örän uly hyzmaty bitiripdir.

Andalyp «Baba Rõwşen» hem «Zeýnelarap» dessanlarynda gahrymanyny has uly giňişlige – musulman dünýäsine alyp çykypdyr. Şahyryň ýüregi yslam dünýäsiniň, Muhammet pygamberiň ymmatynyň milletine seretmezden parahat, dost-dogan bolup ýaşamagyny isleýär. Şonuň üçin ady agzalan dessanlarda gahrymanlar yslam doganlaryna gylyç galdyрмаýar, gaýta kömege gelýär. Ol eserlerde garşylyk yslam dini bilen onuň duşmanlarynyň arasyndadyr. Munuň özi Andalybyň sebit derejesinde parahatçylygy ündemegidi. Ussat şahyr Magtymguly bu babatda Andalyp bilen pikirdeşdir:

Musulmanlar gylyç ursa bir-bire,
Döwlet dönüp, dinler nogsana gelgeý.
Zulm eýläp, bir-birin kylsa ýesire,
Pelek bu pikirden puşmana gelgeý.¹

Şahyryň «Baba Rõwşen» dessany ideýa-mazmun taýdan juda şowly çykypdyr. Dessana romantiki şertliligiň mahsusdygyny bellemek gerek. Onda zamananyň öňe çykan ideýalary romantiki şöhlendirilipdir. Şahyr bu dessanynda ejize hossar çykmak ideýasyny beripdir. Baba Rõwşen garyp, bergili adam. Algydar bergisini bermese agyr şertleri goýup dur. Ol kömege mätäç adam. Dessanyň şu wakasy şahyryň zamanyna juda mahsusdy. Diýmek, Andalyp Medinede bolup geçen waka öz ýaşan zamanasynyň ruhuny çaýypdyr. Munuň özi edebi kanunalaýyklykdyr. Däpleşen ýordumlaryň işlenişinde şu kanunalaýyklykdan çykan ýekeje hem şahyr ýokdur. Wakanyň çözgüdi – pygamberiň kömek etmekligi soraýşy, Alynyň özüni 1000 tylla satdyryşy, Babanyň bergisinden dynyşy romantiki mazmunda bolsa-da, onuň ideýasy şahyryň döwri üçin ähmiýetlidi. Dessanda Muhammet pygamberiň keşbinde adalatly şa suratlandyrylýar. Ol garyba arka durmagy wagyz edýär. Garyby goldaýar. Alynyň keşbinde ejize hossar çykýan äriň, gaýratly adamyň häsiýeti açylýar. Ol halkyň içinden çykan, halkyň wekili. Aly Baba Rõwşene kömek etmek üçin özüni bazara

¹ Magtymguly. Şygryrlar. – Aşgabat, «Ylym», 1992, I tom, 110 sah.

salýar. Andalyp Alynyň keşbi arkaly birek-birege kömek etmek ideýasyny beripdir. Aly Kaşamşanyň keşbinde aždahany öldürýär, pälwany ýeňýär, birgiden adamy musulman dinine geçirýär. Pygamberimiziň söýgüsine mynasyp bolýar. Andalyp dessanda hezreti Alynyň keşbini özlüginde işlemek bilen onuň waspyny edipdir.

Andalybyň «Zeýnelarap» dessany okyjy tarapyndan gyzgyn garşylandy. Bu dessan türkmen toýlarynyň bezegine öwrüldi. Dessanyň baş gahrymany Muhammet Alynyň ogludyr. Ol ymam Hasan hem ymam Hüseyin bilen atabir dogan. Muhammediň ejesi Bibi Hanapyýadyr. Muhammet kämil çykanda «ýar istäp» ata-enesinden rugsat alyp, ýola çykýar. Dessany boýdan-başa okap, şahyryň bu eseriniň üsti bilen edep-terbiýä hem ynsan gatnaşyklaryna degişli gaty köp ideýalary öňe sürendigini görüp bolýar. Dessanyň gahrymanlary taryhy şahsyýetler bolsalar hem, olar türkmeniň hem şahyryň ýaşan zamanasynyň ruhunda açylýar. Dessanyň ýordumyny birnäçe wakalar emele getirýär. Her waka-da ençeme pursatlardan durýar. Bellemeli tarapy, tutuş ýordum ýa-da waka-ha däl, eserdäki kiçijik pursatlarda-da, şahyr tarapyndan zerur hasaplanan ideýa ýüze çykarylýar. Okyjy dessanda Alynyň maşgalasynyň edep-ekramy bilen ýüzbe-ýüz bolup, ideal edep-terbiýe mekdebine sataşýar. Şonuň üçin bu dessanyň edep-terbiýeçilik gymmaty bimöçber uludyr. Geliň, olaryň käbirine seredip geçeliň.

Eserde Muhammet ata-enesine uly hormat goýýar. Bu ýagdaý turuwbaşdan Muhammediň sapara çykmak üçin, olardan rugsat soraýan wakalarda açylýar. Ymam Hasan bilen ymam Hüseyin Muhammet bilen ene başga, ata bir dogan. Olar biri-birleri bilen juda agzybir. Bu ideýa ymam Hasan bilen ymam Hüseyiniň Muhammedi ýeke goýbermän, atalaryndan rugsat alyp inilerine ýoldaş bolmagy arkaly berilýär. Olar aw-şikär edip baryarkalar öňlerinden üç – «sag-salamat gelgeý», «ýa gelgeý, ýa gelmegeý», «asla gelmegeý» diýen ýol çykýar. Agalary inilerini «asla gelmegeý» ýoldan goýbermän, özleri gitjek bolup ellerinde baryny edýärler, emma Muhammet Hakyň hem hem babalary Resulyň hakyna özüni saýlan ýolundan ibermeklerini haýyş edensoň, bialaç boýun bolýarlar. Bu pursat eserde şeýle suratlandyrylypdyr: « Eý jigergüwşäm we eý gözümiň rōwşeni,

bizlerge ahyretiden ant berdiňiz. Eger Hudanyň hormatyn, babamyzyň şepagatyny ortaga salmasaň erdi, saňa rugsat ýok erdi.»¹ Şeýle-de, dessanda ymam Hasan bilen ymam Hüseýin inileri Muhammedi yzlap onuň gözlegine çykýarlar. Ine, şu wakalarda Andalyp maşgalanyň hem onuň agzalarynyň, doganlaryň biri-birine gala bolmalydygy, ataňy sylamalydygy hakyndaky ideýany açýar. Hut şu wakalar, şahyryň zamanasynyň agzala maşgalasyna garşy gönükdiren romantikasydyr.

Dessanda gyz dogana hormat etmek, onuň daşynda berk gala bolmak ideýasy hem işlenipdir. Ol Zeýnelarabyň doganlarynyň keşbinde açylýar. Doganlary Zeýnelaraby Döwsepitden gorap saklaýarlar, hatda ony Muhammede berenlerinden soňam doganlary Zeýnelaraby Döwsepitden halas etmek üçin ata atlanýarlar. Dessanda bibi Hanapyýanyň Alynyň Patmadan bolan ogullary ymam Hasan bilen ymam Hüseýine öz ogly kimin mähriban bolmagy öz gezeginde olaryň hem Hanapyýa enemiz diýip ýüzlenmekleri, Patmanyň hem Hanapyýanyň öz aralarynda gaty agzybir bolup, biri-birlerine hemaýat etmekleri maşgalanyň agzybir bolmalydygy hakyndaky ideýanyň romantiki şöhledenmesidir. Taryhy jemgyýetde köp aýallylyk bolup, ol köp halatlarda maşgala agzalarynyň arasynda görepligiň hem duşmançylygyň döremegine getiripdir. Şonuň üçin hem Andalyp bu meselä agram beripdir. Şular ýaly şahyryň ýaşan jemgyýetine mahsus bolan durmuşy gatnaşyklar meselesi dessanda öz beýanyny tapypdyr. Munuň özi şahyryň taryhy ýorduma türkmeniň ruhuny çaýandygyna subutnamadyr. Andalyp mümkin boldugyndan bu dessanynda öz döwrüniň orta çykaran meselelerini suratlandyrmaga çalşypdyr. Dessanda şazada Muhammet Zeýnelaraba duşanda oňa «Öz iline, hanym, alyp git meni! «² diýip ýalbarýar. Emma şazada Muhammet: «Eý, nigär, men hergiz ogurlyk kylmas men, maňa ogurlyk ar turur, meniň atam hezret Aly Şahymerdan turur. Men mundag namartlykny kylgan ermes men. Siz baryň öýüňizde olturyň»³ diýip jogap berýär. Andalyp hut, şu wakanyň üsti bilen gyz alyp gaçmaklygy iň uly ogurlyk hökmünde düşündiripdir. Türkmen halkynda gyz alyp gaçmak namartlyk, peslik hasaplanýar.

¹ Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. – Aşgabat, „Türkmenistan«, 1991, 315 sah.

² Şol ýerde 330 sah.

³ Şol ýerde 330 sah.

Andalyp «Zeýnelarap» dessanyny ýazanynda türkmen halk döredijiliginden hem ýazuwly edebiýatdan ýerlikli peýdalanyndyr. Dessanda «Akpamyk» atly türkmen halk ertekisiniň täsirini duýmak mümkin. «Akpamyk» ertekide Akpamygyň ýedi sany erkek dogany bar hem olar aw edýärler. Zeýnelarabyň hem ýedi erkek dogany bar bolup, olar hem awçylyk bilen meşgullanýarlar. «Akpamyk» ertekisinde döw gelip, Akpamygyň ganyny sorýar. Dessanda Zeýnelaraby Döwsepit atly döw gelip ogurlaýar. Şular ýaly meňzeşlikler şahyryň baý halk döredijiligimizden ýerlikli peýdalanandygyny görkezýär. Bu bolsa eseriň has täsirli okalmagyny hem diňlenmegini üpjün edipdir.

Nurmuhammet Andalybyň «Zeýnelarap» dessanyna Firdöwsiniň «Şanama» eseri hem täsir edipdir. «Şanamada» Rüstem öz ogly Syýawuş bilen söweşýär. Olar özleriniň ataly-oguldyklaryny bilmeýärler. Rüstem bilen Syýawuş başda at üstünde biri-birine gylyç salýar, soňra atdan düşüp bilek çyzgap göreşýärler. Edil şunuň ýaly waka Andalybyň «Zeýnelarap» dessanynda beýan edilýär. Anka patyşa Muhammede Aly Şahymerdan bilen söweşmegi tekliplap edýär. Emma şazada Muhammet Ankanyň teklibini kabul etmeýär. Emma Anka patyşa:

Bir ýaratgan Hudaýyňnyň hakydan,
Ulug-aly kabaýylnyň hakydan,
Ummat bolan pygamberiň hakydan,
Är sen, garyplara serwer bol imdi.¹ –

diýip ýalbarýar. Şazada Muhammet Anka patyşanyň Allanyň hem onuň resuly Muhammet pygamberiň hormatyny orta goýandygy üçin, bialaç razylaşmaly bolýar. Şazada Muhammet Syýawuşdan tapawutlylykda atasy bilen söweşýändigini bilýär. Ol hem başda at üstünde, soň atdan düşüp bir-biriniň kemerinden tutup söweşýärler. Iň soňunda şazada Muhammet atasy Ala özüni tanadyp, bolan wakany gürrüň berip, onuň bagyşlamagyny gazanýar.

¹ Şol ýerde 404 sah.

Umuman, Andalybyň «Zeýnelarap» dessany ideýa-mazmunyň baýlygy hem ýokary çeperçilikde ýazylandygy bilen tapawutlanýar. Şahyr bu eserinde durmuşy garaýyşlaryny beýan edipdir. Ol şahyrana garaýşyny musulman dünýäsinde giňden tanalýan Aly Şahymerdanyň hem onuň maşgala agzalarynyň üsti bilen berip, dessanyň has täsirli bolmagyny gazanypdyr. Bu eser çaryýarlaryň dördünjisi Alynyň durmuşy bilen içgin tanyşmakda gymmatlydyr.

Nurmuhammet Andalybyň döredijiligindäki poemalar Çündogar edebiýatynda ýörgünli bolan poemaçylyk däbiniň we däpleşen ýordumlaryň esasynda ýazylypdyr. Onuň «Oguznama», «Nesimi», «Sagdy-Wakgas» hem «Kyssaýy-Pyrgun» poemalarynyň dördüsiniň hem gahrymanlary taryhy keşplerdir. Munuň özi şahyryň dünýä taryhyny oňat bilendigini aňladýar. Andalyp ady agzalan poemalarynda gahrymanlaryny türkmeniň milli ruhuna ýakynlaşdyryp beýan edipdir. Ol poemanyň içinde – onuň şygyr görnüşinde goşugy ulanmak bilen orta asyrlarda bar bolan edebi ýörelgäni täzedan edebi dolanyşyga girizipdir.

Andalyp milli edebiýatymyzda türkmen dessançylyk däbini esaslandyryjy şahyr hökmünde taryhynda orun alan şahyr boldy. Andalybyň «Ýusup-Züleýha», «Leýli-Mejnun», «Baba Rōwşen», «Zeýnelarap», «Mürze Hemdem» dessanlary türkmen edebiýatynyň altyn sahypasyna öwrüldi. Biz «Şasenem-Garyp» hem «Gülpan» dessanlaryny hem Andalybyň galamyndan çykan hasaplaýarys. Şahyryň «Melike Mährinigär» atly kyssa eseri XVIII asyrdan edebiýatyň kyssaçylyk däbiniň buşlukçysy boldy. Andalybyň «Nesimi» poemasy bilen «Leýli-Mejnun» dessany sopuçylyk nukdaýnazardan öwrenilmäge degişlidir. Şonuň üçin biz geçen bölümlerde olar hakynda ýöriteleýin gürrüň etmedik.

NETIJE

Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow Andalybyň döredijiligine ýokary baha berdi: «XVII-XVIII asyrlaryň türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekili Nurmuhamet Andalyp Gündogaryň çeper söz sungatyny baýlaşdyrmakda, türkmen edebiýatyny millileşdirmekde, halky watansöýüjilik, ruhubelentlik ruhunda terbiýelemekde uly hyzmatlary bitiren meşhur dessançy şahyrdyr». Milli Liderimiziň adalatly belleýşi ýaly, şahyryň gazallary, tahmyslary, müsemmetleri hem müstezatlary ýokary derejedäki kämilligi, çeperçiligi bilen meşhurdyr. Şahyryň döreden «Oguznama», «Nesimi», «Kyssaýy-Pyrgun» we «Sagdy-Wakgas» poemalary halkyň söýüp okaýan eserleri boldy. Andalybyň «Leýli-Mejnun», Ýusup-Züleýha», «Zeýnelarap», «Baba Rõwşen» atly dessanlaryny bagşylar ussatlyk bilen ýerine ýetirýärler. Onuň «Mürze Hemdem» dessany, türkmen kyssaçylyk däbinde ýazylan «Melike-Mährinigär» eseri milli edebiýatymyzyň ösüşine uly goşant boldy. Biz şu monografiýamyzda ilkinji gezek Nurmuhamet Andalybyň edebi mirasyny bitewi seljermegi, şahyryň döredijiligine edebi dāplilik nukdaýnazaryndan baha bermegi maksat edindik. Andalybyň ýaşan zamanyny hem oňa şahyryň gatnaşygyny, şahyrana dünýägaraýşynyň kemala gelmeginde Gündogar edebiýatynyň ornuny, çeper döredijilik usulyny, edebi žanrlardaky ussatlygyny, eýeren edebi dāplerini we täzeçillik gözleglerini ylmy seljermäge çalyşdyk. Ylmy barlagymyzyň dowamynda geçiren seljermelerimiziň netijesi Nurmuhamet Andalybyň türkmen halkyny watansöýüjilik hem milli ruhda terbiýelemekde ummasyz uly edebi hyzmatynyň bardygyny aýan etdi.

1. Nurmuhammet Andalyp 1660-njy ýylda Daşoguz welaýatynyň Gurbansoltan eje etrabynyň Garamazy obasynda zamanasynyň hatly-sowatly adamy Seýidahmediň maşgalasynda doglup, takmynan, 1740-njy ýyllarda hem aradan çykypdyr. Şahyr ilkinji sowady öz obalarynda kakasyndan alypdyr. Soňra Buhara medreseleriniň birinde okap, zamanasynyň ýokary bilimini alypdyr. Arap-pars dillerini suwara bilipdir. Andalyp türkmen halkynyň taryhynyň galagoply zamanynda ýaşapdyr. Ol türkmen tire-taýpalarynyň göçe-göçlüklerine, asuda parahat durmuş ugrundaky taryhy hereketlerine gözli şaýat bolupdyr. Taryhy döwrüň öňe çykaran meseleleri, Andalybyň döredijiliginiň ideýa esasyny kesgitleýdir.

2. Andalyp agzybirlik hem döwletlilik idealyny milli edebiýatymyzyň oguznamaçylyk däbinde beýan edipdir. Şahyr şu maksat bilen «Oguznama» poemasyny ýazypdyr. Ol «Oguznama» poemasynda türkmen halkynyň taryhyny, nesilbaşymyz Oguz hanyň guran beýik döwletini hem onuň ýurdy adalatly dolandyryşyny çeper beýana salypdyr. Andalybyň türkmen halkynyň özbaşdak döwletiniň ýok wagtynda oguznama ýordumyna ýüzlenmegi tire-taýpalary birleşdirip agzybir ýaşatmak hem özbaşdak döwletli bolmak arzuwy bilen şertlenýär.

3. Andalyp Çündogar edebiýatynyň edebi däpleri bilen terbiýelen şahyrdyr. Gündogaryň Gul Aly, Burhaneddin Rabguzy, Abdurahman Jamy, Alyşir Nowaýy, Muhammet Fuzuly ýaly uly akabalary onuň şahyrana dünýägaraýşynyň kemala gelmegine ýiti täsir edipdir. Aýratyn hem meşhur şahyr Nowaýynyň Andalyba eden edebi täsiri uludyr.

4. Andalybyň döredijilik usuly romantizmdir. Şahyryň romantizm çeper usulynyň kemala gelmegine orta asyrlarda uzak wagtlap dowam eden Gündogaryň romantizm metodynyň ýiti täsir edendigi bellennäge mynasypdyr. Şol bir wagtyň özünde şahyryň zamany edebi aňda romantizmiň çeper usul hökmünde döremegi üçin şertleri taýýarlapdyr. Edebi çeper pikirlenmäniň ösüşinde taryhy jemgyýetiň ýowuzlaşdygysaýy, şonça-da, romantizme meýil artýar. Andalybyň ýaşan galagop

zamany şahyryň ideal jemgyýet hakyndaky arzuwyna giň ýol açypdyr. Andalyp romantik şahyrdyr.

5. Andalabyň döredijiligine edebi žanr köpdürliligi mahsusdyr. Şahyr orta asyr Gündogar şygryýetinde meşhur bolan gazal, tahmys, müsemmet, müstezat, mesnewi, terjygbent hem goşuk şekillerinde onlarça ajaýyp şygyrlary döredipdir. Ol müsemmediň dürli şekillerinde kämil şygyrlary ýazypdyr. Andalabyň tahmyslarynyň dili onuň tahmys baglaýan şahyrynyň dilidir. Ol şahyryň öz dili däldir.

6. Nurmuhamet Andalabyň döredijiligine Gündogar edebiýatynda ýörgünli bolan däpleşen ýordumlary işlemek mahsusdyr. Şahyryň «Oguznama» poemasyňyň, «Leýli-Mejnun», Ýusup-Züleyha», «Zeýnelarap», «Baba Röwşen» atly dessanlarynyň wakalary edebiýatda däbe öwrülen ýordumdur. «Kyssaýy-Pyrgun» we «Sagdy-Wakgas» poemalarynyň hem-de «Baba Röwşen» dessanynyň ýordumy bilen baglanşykly wakalar mukaddes Gurhanyň aýatlarynda we hadyslarda hem dini rowaýatlarda ýatlanylýar.

7. Şahyr Çündogar edebiýatynyň «Hamsaýlyk» däbine eýerip, «Oguznama», «Nesimi», «Kyssaýy-Pyrgun» we «Sagdy-Wakgas» poemalaryny döredipdir. Edebiýat ylmyna Andalabyň ady agzalan şu dört poemasy mälimdir. Biziň pikirimizçe, edebi gözlegler dowam etdirilse, onuň başinji poemasyň üstünden baryljagy ikuşsyzdyr. Biz şunda Andalabyň epikada «dörtleme» ýazandygy hakyndaky pikiri goldaýan alymlaryň garaýyşlaryny hormatlamak bilen, Andalabyň öňden gelýän «Hamsaýlyk» däbi dowam edendigine ynanyrys. Andalabyň poemanyň şygyr görnüşine aýratyn üns berendigi bellenmäge mynasypdyr. Şahyryň «Oguznama» hem «Nesimi» poemalary mesnewi şygyr görnüşinde bolup, ol edebi ýazuwyň garlyk-çagataý usulynda ýazylypdyr. Andalabyň bize mälim beýleki iki poemasy «Kyssaýy-Pyrgun» bilen «Sagdy-Wakgas» goşuk goşgy düzüliş görnüşinde döredilipdir we onuň dilinde goşuk žanrynyň tebygatyna laýyklykda edebi ýazuwyň oguz-türkmen milli usuly agdyklyk edýär.

8. Türkmen edebiýatynyň taryhynda Andalyp şygryýetiň dilini millileşdirmekde täzeçilikçi şahyr boldy. Ol munuň üçin goşugy täzeden edebi dolanşyga girizipdir. Ol dessan döredijiliginde, esasan goşuk goşgy düzüliş kadasynda şygry ýazypdyr. Onuň dilini türkmen halkyna has ýakynlaşdyrypdyr. Andalybyň bu täzeligini nusgawy edebiýatymyzda Magtymgulydan başlap ähli şahyrlar kabul edipdirler we ösdüripdirler.

9. Nurmuhamet Andalyp türkmen edebiýatynyň taryhynda dessançy şahyr hökmünde tanalýar. Şahyr edebiýatda dessançylyk däbini esaslandyrypdyr. Dessan türkmen halkynyň döreden edebi žanry bolup, Andalyp tarapyndan kämilleşen derejä ýetirilipdir. Ol şahyryň edebi gözlegleriniň önümidir. Andalyp «Leýli-Mejnun», Ýusup-Züleyha», «Zeýnelarap», «Baba Röwşen», «Mürze Hemdem» atly dessanlaryň ýazarylygyndan başga-da, ylmy jemgyýetçilige habarly edilen «Şasenem-Garyp» dessanyny hem-de edebiýat ylmyna bagşy nusgasy mälim bolan «Gülpan» dessanyny hem şahyryň galamyna degişli hasaplaýarys.

10. Andalyp çeper döredijiliginde orta asyr romantizm edebiýatynyň gazalçylyk hem tahmysçylyk däbini dowam etdiripdir. Andalyp hem orta asyr Gündogar edebiýatynyň gazalçylyk hem tahmysçylyk däbi ýöriteleýin ylmy barlagy talap edýär. Andalybyň her bir gazalynyň, tahmysynyň (şeýle hem müsemmetleriniň hem müstezatlarynyň) aruzyň haýsy bährinde we wezninde ýazylandygyny anyklamak wajypdyr.

11. Nurmuhamet Andalybyň döredijiliginde Adyl şa hakyndaky ideal epikida edebiýatyň poemaçylyk hem dessançylyk däplerinde açylýar. Şahyr munuň üçin Oguz hanyň hem Ýusup pygamberiň keşbini saýlap alypdyr. Bu keşpleriň işlenmegi Andalybyň türkmen halkynyň egninden göterjek arzuw-islegi bilen baglanyşyklydyr. Bu ideýa şahyryň «Kyssaýy-Pyrgun» poemasynda Pyrguna ýigrenç bildirilmegi, gelejekde ýehudylary zulumdan halas etjek Musanyň dogulmagy bilen baglanyşykly wakalarda has aýdyň ýüze çykýar.

12. Şahyryň şygryýetinde we poemadyr dessanlarynda durmuşy gatnaşyklar: maşgalanyň agzybir bolmagy, atany sylamak, doganlaryň biri-birine hormat goýmagy, ýalan sözlemezlik, ejize hossar çykamak, ikilik etmezlik, söýgä

wepalylyk, Watany söýmeklik, rehim-şepagatly, sabyr-takatly, haýyr-yhsanly, arassa ahlakly hem ygrarly bolmak ideýalary teswirlenipdir. Şu ideýalaryň işlenmegi, olaryň edebiýata gelmegi döwrüň talabydyr.

13. Andalybyň döredijiliginde Hezreti Aly Şahymerdanyň keşbiniň işlenmegi şahyryň tutuş musulman dünýäsiniň agzybir, dost-dogan ýaşamak idealyny açýar. Sebäbi onuň «Baba Rõwşen» hem «Zeýnelarap» dessanlarynda musulman dünýäsiniň içinde garşylyk hem duşmançylyk düýbünden ýokdur. Şahyr yslam dininiň, dini garaýyşyň üsti bilen sebitiň halklarynyň agzybir, dost-dogan bolup ýaşamak ideýasyny çeper beýan edipdir.

14. Nurmhammet Andalybyň sygyr hem sygyr-kyssa gahrymanynyň häsiýetine köpöwüşginlilik mahsusdyr. Şahyryň döredijiliginde sopusylyk dünýägaraýyş hem orun alypdyr. Onuň tahmyslarynyň bir bölegi mistiki mazmundadyr. Sopusylyk mazmun onuň «Leýli-Majnun» dessanynda has äşgär ýüze çykýar. Andalyp Çündogar edebiýatynyň mistiki duýgynyň liriki hem epiki däplerde açylyşyna juda belet şahyr. Musulman dünýäsinde, ylaýta-da, Merkezi we Kiçi Aziýada orta asyrlarda ýörgünli bolan furuwwetçiligiň (juwanmertligiň) Andalybyň dünýägaraýyşynda orun almagy, bu pikiri belli bir derejede, goşmaça berkidýär. Biziň pikirimizçe, Nurmhammet Andalyp sopusylygyň nagyşbendiçilik tarykatynyň wekili bolupdyr. Sopusylygyň kubraçylyk tarykaty bilen nagyşbendiçilik tarykaty müridiň dünýewi ýaşaýşa gatnaşygy meselesinde biri-birine ýakyndyr. Sopusylygyň bu iki mekdebinde-de, pany dünýede sähige (tarykatdaky ýolagça) zähmet çekmeklige, adamlara ýagşylyk etmeklige, kalbyňy arassa tutmaklyga – furuwwetçilige uly orun berlipdir. Bu iki akym şu babatda sopusylygyň ýasawyçylyk tarykatyndan has tapawutlanýar. Andalybyň sopusylyk garaýyşlaryny öwrenmek gelejegiň işi.

Umuman, Nurmhammet Andalybyň köptaraplaýyn döredijiligi bar. Onuň edebi mirasynyň gerimi giň, mazmuny baý. Türkmen nusgawy edebiýaty Gündogar edebiýaty bilen Andalybyň döredijiligi arkaly birleşýär. Şahyr şu iki uly çeperçilik dünýäniň arasynda durmak bilen Gündogara hem milli nusgawy edebiýatymyza ýalkym saçýar. Ol çeper döredijilikde öz mekdebini döredipdir.

Nusgawy edebiýatymyzyň wekilleri Andalybyň döredijiliginden ylham alypdyrlar. Şahyryň şygyr çeperçilik serişdeleri, onuň keşp hem häsiýet açmakdaky ussatlygy, heniz tarplygyna dur. Bu iş şahyryň edebi mirasyny öwrenmekde deňizden damja mysalydyr.

Täze Galkynyşlar hem Beýik Özgertmeler zamanasyny beren Milli Liderimiz Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň taýsyz tagallasynyň netijesinde türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda andalypşynaslyk ylmy döredi. Hormatly Prezidentimiziň atalyk aladasyna mynasyp jogap berip, edebi mirasy öwrenijiler Nurmhammet Andalybyň döredijiligini öwrenmekligi dowam ederler.

EDEBIÝATLAR

RESMI EDEBIÝAT

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. «Meniň iň esasy we iň ygtybarly daýanjym halkym bolar». (Interwýular, çykyşlar, gutlaglar). –Aşgabat, 2007 ý.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. «Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr». –Aşgabat: TDNG , 2007.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. Aşgabat: TDNG, 2007.
4. «Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow». Gysgaça terjimehal. –Aşgabat: TDNG, 2007.
5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. –Aşgabat: TDNG , 2007.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. Parahatçylyk, döredijilik progres syýasatynyň dabaralanmagy . –Aşgabat: TDNG, 2007.
7. Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2003.
8. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. –Aşgabat: TDNG, 2008. I tom.
9. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. –Aşgabat: TDNG, 2009. II tom.
10. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. –Aşgabat: TDNG, 2010. III tom.

EDEBIÝATLAR

11. Abdyllyáýew Ö. Edebiýat teoriýasynyň esaslary. –Aşgabat, «Magaryf», 1985.
12. Abdyllyáýew Ö. Edebiýatyň ösüşine göz aýlap. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1968.
13. Abdyllyáýew Ö. Türkmen klassyk edebiýatynda tankydy realizm barada. «Edebiýat we sungat» gazetini, 1960-njy ýylyň 10-njy marty.
14. Abulgazy. Şejereýi terakime. –Aşgabat, «Ylym», 1992.
15. Абу Али Ибн Сина. Избранное. («Восточная философия», «Руководство по философии», «Трактат об определении», «Трактат об этике») –Душанбе–Ашгабат, 2003, том I-II .
16. Абу-Хамид ал Газали. Воскрешение наук о вере. – Москва, «Наука», 1980.
17. Ahmedow A. Saparow A. Dutaryň owazy–kalbymyň sazy. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1983.
18. Ahmedow T. Alişer Nawoýning «Laýli wa Majnun» destani. –Toşkent, «Fan», 1970.
19. Amansähedow M. Şygyr sungaty we şahyrana şahsyýet, Aşgabat, «Ruh», 2004.
20. Amansaryýew J. Türkmen dialektologiýasy. –Aşgabat, 1970.
21. Annamuhammedow M. Halk göreşleriniň çeper ýazgysy. Abdyssetdar Kazy. «Jeňnama». – Aşgabat, «Mirap», 1994.
22. Annamuhammedow M. «Magtymguly, gizlin syryň bar içde...» –Aşgabat, «Ylym», 1994.
23. Annamuhammedow M. «Magtymguly, gizlin syryň bar içde...» (Ikinji kitap) –Aşgabat, «Ylym», 1997.
24. Annamuhammedow M. Şüküri we XIX asyr türkmen poeziýasynda romantiki stil. –Aşgabat, «Ylym», 1978.

25. Annanepesow M. Magtymguly we onuň zamanasy. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1990.
26. Aşyrow A. Dili dessanly şahyr. Nurmhammet Andalyp. Goşgular we poemalar. – Aşgabat, «MGI», 2011, (elektron ýazgy).
27. Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap. –Aşgabat, «Ylym», 1995.
28. Аширов А. Жанровое своеобразие туркменских поэм XVIII века. Автореф. Канд. дис. – Ашхабад. 1986.
29. Atanyýazow S. Şejere.(Türkmeniň nesil daragty). –Aşgabat, «Turan-1», 1992.
30. Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty. –Aşgabat, «Magaryf», 1988.
31. Ballyýew A. Türkmen halkynyň iň gadymy we gadymy taryhyndan mugallymlar, okuwçylar, talyplar üçin gollanma. –Çärjew, 1993.
32. Бартольд В. В. Сочинения. –Москва, «Издательство Восточной литературы», 1963.
33. Baýramsähedow N. Gündogaryň beýik danalary, –Aşgabat, «Magaryf», 1992.
34. Begjanow A. Maňgyslak türkmenleri XVIII-XIX asyrlarda. –Aşgabat, «Bereket-Bina», 1993.
35. Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk däbi. –Aşgabat, «Ylym», 1989.
36. Bekmyradow A. Edebi miras – ebedi miras. Makalalar ýygındysy. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1992.
37. Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp hem täzeçillik gözlegleri. –Aşgabat, «Ylym», 1989.
38. Белинский В. Г. Собрание сочинений, –Москва, «Художественная литература», 1981.
39. Белинский В. Г. Сочинение в одном томе. –Москва, «Наука», 1950.
40. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. –Москва, «Наука», 1953.

- 41.Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. –Москва, «Наука», 1965.
- 42.Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. –Москва, «Наука», 1960.
- 43.Бертельс Е. Э. Низами и Фузули. –Москва, «Наука», 1962.
- 44.Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. –Москва, «Издательство Академии Наук СССР», 1956.
- 45.Брегель Ю. Е. Хорезмские туркмены в XIX веке. –Москва, «Издательство Восточной литературы», 1961.
- 46.Dadaşzade A. XVIII esr Azerbaýçan lirikasy. –Baky, «Elm», 1980.
- 47.Демидов С. Суфизм в Туркмении. – Ашхабад, «Ылым», 1978.
- 48.Джевелидзе Э. Д. У истоков турецкой литературы. –Тбилиси, «Мецниереба», 1983.
- 49.Джевелидзе Э. Д. У истоков турецкой литературы. –Тбилиси, «Мецниереба», 1985.
- 50.Джикиев А. Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху средневековья. –Ашхабад, «Туркменистан», 1991.
- 51.Durdyýew S. IX – XVIII asyr türkmen edebiýatynyň şahyrlary. –Aşgabat, «Ylym», 1967 ý.
- 52.Durdyýew H. Akyl gämisi. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1987.
- 53.Durdyýew H. Gözellik. –Aşgabat, «Magaryf», 1993.
- 54.Durdyýew S. Türkmen-parsy edebi gatnaşyklarynyň taryhyndan. –Aşgabat, «Ylym», 1977.
- 55.Esgerow A. Çagataý medeniýetiniň gurşawynda ýazylan «Oguznamalaryň» mongollaşdyrylmasy barada. Oguznama ýordumy – taryhy we medeni çeşme hökmünde. (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany). –Aşgabat, 2010.
- 56.Faruk Sümer. Oguzlar-türkmenler. –Aşgabat, 1999.
- 57.Gandymow Ş. Poeziýamyzyň pälwany. –Aşgabat, «Ylym», 1984.

58. Garryýew S. Magtymguly we edebiýatda realistik tendensiýa. –Aşgabat, «Ylym», 1978.
59. Garryýew S. Türkmen eposy, dessanlary we Gündogar halklarynyň epiki döredijiligi. –Aşgabat, «Ylym», 1982.
60. Geldiýew G. Nurmuhammet Andalyp – edebiýatyň saýrak bilbili. «Edebiýat we sungat» gazet, 2010-njy ýylyň 22-nji ýanwary.
61. Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. –Aşgabat, «Türkmenistan» 1986.
62. Gullaýew N. Leyli hem Mejnun hakda söhbet. –Aşgabat, «Magaryf», 1986.
63. Guluzade M. Fizuliniň lirikasy. –Baky, «Elm», 1965.
64. Гуляев Н. А. О реализме в романтизме. Вопросы романтизма. – Москва, «Высш.школа», 1974.
65. Гуляев Н. А. О специфике романтической субъективностей. Вопросы романтического метода и стиля. –Калинин, 1978.
66. Гуляев Н. А. Романтизм в художественной литературе. –Казань, 1972.
67. Гордлевский Б. А. Избранные сочинения. –Москва, «Издательство Восточной литературы», 1960.
68. Григорьян К. Н. Русский романтизм. –Москва, «Наука», 1978.
69. Ханна ал Фахуры. История арабской литературы. –Москва, «Издательство иностранной литературы» 1961, том I.
70. Halimow N. Matto G. R. Najm ad-din al-Kubra .
71. Halmuhammedow Ş. Türkmen ertekilerinde durnukly çeperçilik döpleri. –Aşgabat, «Ylym» 1989.
72. Naýitmetow A. Şark adobiýotining ijodiý metodi tarihidan. –Toşkent, «Fan», 1970.
73. Hydyrow Ý. M., Ýlýasow Ö. Gadymy türkmen edebiýaty. (XIV asyrdan XVIII asyra çenli), II bölüm. –Çärjew, 1981.
74. Jumaýew K. Türkmen klassyk edebiýaty we metod meselesi «Edebiýat we sungat» gazet, 1960-njy ýylyň 21-nji marty.
75. Каганович С. Л. Русский романтизм и Восток. –Тошкент, «Фан», 1984.
76. Караев Я. Этапы Азербайджанского реализма. –Баки, «Язычи», 1983.

- 77.Каримов Б. Р., Муталов Ш. Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. –Ташкент, «Фан», 2008.
- 78.Каримов Э. А. Развитие реализма в узбекской литературе. –Тошкент, «Фан», 1975.
- 79.Карташова И. Б. Романтизм в художественном литературе. –Москва, 1972.
- 80.Kekilow A. Söz sungaty. – Aşgabat, «Ylym», 1970.
- 81.Kerimow B. «Oguznamanyň» we Magtymgulynyň dilini dünýä diline öwürmegiň ýoly. Oguznama ýordumy – taryhy we medeni çeşme hökmünde. (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany). – Aşgabat, 2010.
- 82.Конрод Н. И. Восток и Запад. –Москва, «Наука», 1972.
- 83.Magtymguly – 250 (Ýubileý makalalary) –Aşgabat, «Ylym», 1989.
- 84.Mämmäd Çäfär. Azärbaýçan ädäbiýatynda romantizm. – Baky, «Elm», 1963.
- 85.Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi, – Aşgabat, «Türkmenistan», 1988.
- 86.Meredow A. Seljuklar döwrüniň edebiýatynyň taryhyndan. –Aşgabat, «Ylym», 1968.
- 87.Meredow A. Gep tankytda däl, metodda. «Edebiýat we sungat» gazetini. 1960-njy ýylyň 5-nji maýy.
- 88.Myradow S. Dünýäki we şu günki edebiýatyň aladalary. (Edebi tankydy makalalar) –Aşgabat, «Türkmenistan», 1988.
- 89.Мирзоев А. М. Рудаки и развитие газели в X-XV вв. –Сталинабад, 1958.
- 90.МИТТ. –Москва, 1939, том 2.
- 91.Nazarow G. Nesimi. Andalyp. Nesimi. (Tankydy tekst).–Aşgabat, «Ylym», 1978.
- 92.Nepesow T. Dünýä kitaphanalaryndaky hazynamyz. Edebiýat we sungat, 2004-nji ýylyň 2-nji apreli.

93. Nuralyýew D. Edebiýatyň mähek daşy. –Aşgabat, «Türkmenistan». 1991.
94. Nuralyýew D. Şahsyýet we edebi proses. –Aşgabat, «Ylym», 1982.
95. Nuralyýew D. Türkmen klassyk edebiýatynda nähili metod bolupdyr?!
«Edebiýat we sungat» gazetini. 1960-njy ýylyň 12-nji maýy.
96. Ödäýew O. Garaşsyzlyk diwany. –Aşgabat, «Ruh», 1999.
97. Osman Öde. Köňül kerweniniň ýüki. –Aşgabat, «Ruh», 1998.
98. От романтизма к реализму. – Ленинград, 1978.
99. Penjiýew M. Oguz-Orhon ýadygärlikleri we türkmen dili. Oguznama ýordumy–taryhy we medeni çeşme hökmünde. (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany). – Aşgabat, 2010.
100. Петров С. М. Проблема романтизма. – Москва, «Наука», 1967.
101. Поцелуевский А. П. Диалекты туркменского языка. –Ашхабад, 1936.
102. Rahymow M. Asly mekanyň ki Garamazydyr. «Edebiýat we sungat» gazetini, 2010-njy ýylyň 19-njy fewraly.
103. Rejebow R. Gadym türkmen edebiýaty. – Aşgabat, «Ylym», 1991.
104. Rejebow R. Tankydy realizm hakynda. «Edebiýat we sungat» gazetini. 1960-njy ýylyň 2-nji marty.
105. Rejebow R. XVIII – XIX asyrlar türkmen edebiýatynyň döredijilik stili. – Aşgabat, «Ylym», 1995.
106. Rejepow R. Çeper edebiýatda estetika we usul meseleleri. –Aşgabat, «Ylym», 1982.
107. Rejepow R. Edebiýat ylmyna degişli terminleriň sözlügi. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1966.
108. Rejepow R. Nowaýynyň döredijilik ömri. Perhat we Şirin. Alyşir Nowaýy «Perhat we Şirin». –Aşgabat, «Türkmenistan», 1965.
109. Romantizm. Kazan. 1976.
110. Русский романтизм. – Ленинград , «Наука», 1978.
111. Русский романтизм. – Москва, «Высш.школа», 1974.
112. Росляков А. Краткий очерк истории Туркменистана. – Ашхабад, 1956.

113. Sediwerow G. Andalybyň epiki eserlerinde gazalyň käbir aýratynlygy. TYA-nyň habarlary. 1992. №4.
114. Sediwerow G. Andalybyň epiki eserlerinde gazalyň käbir aýratynlygy. TYA-nyň habarlary. Gumanitar ylymlary. –Aşgabat, «Ylym», 1992, № 4.
115. Seýidow N. Nejmeddin Kubranyň ruhy-ylham daragty. «Türkmen dili» gazeti, 2008-nji ýylyň 20-nji awgusty, 3-nji sentýabry.
116. Семёнов А. А. Мусульманский мистик и искатель бога. Асхабад, 1905.
117. Семёнов А. А. Описание рукописей произведений Навои. – Тошкент, 1946.
118. Сент-Бев Литературные портреты. Критические очерки. –Москва, 1970.
119. Şagulyýew A. Andalybyň yzlary. «Türkmen dili» gazeti, 2010-njy ýylyň 30-njy iýuny.
120. Şyhnepesow A. Andalybyň pelsepe dünýäsi. «Edebiýat we sungat» gazeti, 2010-njy ýylyň 29-njy ýanwary.
121. Şyhnepesow A. XVIII asyr türkmen edebiýaty. –Aşgabat, 2010.(Golýazma).
122. Taganow B. Şeýdaýynyň lirikasy. Kand. dissertasiýasy. –Aşgabat, 1993.
123. Täjimow A. «Gorkut ata» eposynyň biziň günlerimize gelip ýetmedik boýlary. «Gorkut ata» – 1500. –Aşgabat, 1999.
124. Täjimow A. Sufizmde yşk düşünjesi we Magtymguly. «Mugallymlar gazeti», 1992-nji ýylyň 11-nji noýabry.
125. Täjimow A. Kime aşyk sen, Pyragy. «Mugallymlar gazeti» 1992-nji ýylyň 20-nji iýuly.
126. Täjimow A. Milli ruhda türkmen sopusylyk pelsepesiniň orny. Mukaddes Ruhnamam–durmuş ýörelgäm. –Aşgabat, «Ylym», 2003.
127. Täjimow A. Oguz han eýýamynyň edebiýaty. XXI Altyn asyr – ylym asyrydyr. –Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2005.

128. Täjimow A. Garajaoglanyň şahyrana dünýäsi. «Türkmen dili» gazeti, 2006-njy ýylyň 12-19-nji apreli.
129. Täjimow A. Oguz owazy. «Edebiýat we sungat» gazeti, 2006-njy ýylyň 29-njy sentýabry.
130. Täjimow A. Heňňamlaryň hakykaty. «Edebiýat we sungat» gazeti, 2006-njy ýylyň 24-nji noýabry.
131. Täjimow A. «Hyrka geýen Hoja Ahmet». «Edebiýat we sungat» gazeti, 2007-njy ýylyň 5-nji ýanwary.
132. Täjimow A. Edep dessany. «Edebiýat we sungat» gazeti, 2007-nji ýylyň 11,18,25-nji maýy, 1-nji iýuny.
133. Täjimow A. Edebi galkynyşyň gadamy. «Edebiýat we sungat» gazeti, 2007-nji ýylyň 27-nji iýuly.
134. Täjimow A. Mahmyt Kaşgarlynyň kitabyňyň çeperçilik dünýäsi. «Garagum» žurnaly. 2008. N 3.
135. Täjimow A. Sufizmde mistiki hal düşünjesi hem onuň teswiri. Nejmeddin Kubra we Gündogaryň ruhy-medeni dünýäsi. (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany) – Aşgabat, 2009.
136. Täjimow A. Hoja Ahmet Ýasawy we türkmen ýazuwly edebiýaty. Hoja Ahmet Ýasawy we Gündogaryň sopusylyk edebiýaty. (Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany) – Aşgabat, 2010.
137. Täjimow A. Arzuwment pelsepewi dessan. «Mugallymlar gazeti» gazeti, 2010-njy ýylyň 17-nji marty.
138. Täjimow A. Hekim Hoja Süleýman şyhym Ahmet Ýasawy» «Türkmen Gündogary» gazeti, 2010-njy ýylyň 18-nji sentýabry.
139. Täjimow A. «Ylym eýesi Ahmet Ýasawy. «Edebiýat we sungat» gazeti, 2010-nji ýylyň 1-nji oktyabry.
140. Täjimow A. «Oguznamalar» we edebiýatyň oguznamaçylyk däbi. «Edebiýat we sungat» gazeti, 2010-nji ýylyň 8-nji oktyabry.

141. Täjímow A. «Oguznamanyň» Pariž nusgasy. Oguznama ýordumy – taryhy we medeni çeşme hökmünde.(Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany) –Aşgabat, 2010-njy ýylyň 14-15-nji oktyabry.
142. Täjímow A. Beýik Galkynyş. «Mugallymlar gazetini» gazetini, 2010-njy ýylyň 17-nji oktyabry.
143. Täjímow A. Edebi Galkynyş. «Edebiýat we sungat» gazetini, 2010-nji ýylyň 15-nji oktyabry.
144. Täjímow A. Mollanepes (Ylmy derňewler). – Aşgabat, «MGI», 2010.
145. Täjímow A., Mämmedjumaýew A. Gadymy türkmen edebiýaty. (Iň gadymy döwürden X asyra çenli). 2010. (Golýazma).
146. Türkmen diliniň grammatikasy (morfologiýa). – Aşgabat, «Ruh», 2000.
147. Türkmenistan SSR-niň taryhy. – Aşgabat, 1960. I tom, 2 kitap.
148. Türkmenistanyň taryhy. 9 synp. –Aşgabat, «TDNG», 2009.
149. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. (XVIII asyr – XX asyryň başlary). –Aşgabat, «Magaryf», 1995.
150. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. (X-XVII asyrlar). –Aşgabat, «Magaryf», 1995.
151. Творческий метод. – Москва, «Наука», 1960.
152. Теория литературы. Образ, метод, характер. – Москва, 1962.
153. Weliýew B. Stawropol türkmenleriniň dessanlary. –Aşgabat, «Ylym», 1980.
154. Вопросы романтизма. –Казань, 1967.
155. Вохидов Р. Навоий бархаёт. –Тошкент, «Фан», 1991, 72 sah.
156. Ýazberdiýew A. Gündogar metbeçiligi we köne türkmen basma kitaplary. –Aşgabat, 2002.
157. Язбердиев А. Книжное дело в древней Средней Азии. –Ашгабат, «Ылым», 1995.
158. Ýazmyradow A. «Gülpan» ady dogrusynda. «Türkmen dili» gazetini, 2010-njy ýylyň 17-nji noýabry.

EDEBI-FOLKLOR ESERLER

159. Abdyssetdar Kazy. «Jeňnama». –Aşgabat, «Mirap», 1994.
160. Abdurahman Jomi. «Ýusup-Züloyha». Ogahi Tarjimalar. – Toşkent, «Gofur Gulom nomidagi adabiýot we san’at naširýoti», 1974.
161. Ahmad Ýassawiý. Hikmatlar. –Toşkent. «Gafur Gulam namidagy Adabiýot wa sanat našriýoti», 1991.
162. Alişer Nawoiý. «Hazoýinul maoniý». –Toşkent, «Uzbekiston SSR Fanlar akademiýasy našriýoti», 1959. I tom.
163. Alişer Nawoiý. Hamsa. Sab’ai saýora. –Toşkent, «Uzbekiston dowlat našriýoti», 1948. II tom, IV kitob.
164. Alişer Nawoiý. Hamsa. Saddi Iskandariý. –Toşkent, «Uzbekiston dowlat našriýoti», 1949. II tom, V kitob
165. Alişer Nawoiý. Hamsa. –Toşkent, «Fan», 1960.
166. Alişer Nawoiý. Hamsa. –Toşkent,»Uzdawnaşr», 1947.
167. Aly. Kyssaýy Ýusup. –Aşgabat, «Miras», 2005.
168. Andalyp. Lirika. –Aşgabat, «Ylym», 1976.
169. Andalyp. Nesimi. –Aşgabat, «Ylym», 1978.
170. Baýram han. Türkmen diwany. –Aşgabat, «TMGI», 2000.
171. Burhaneddin Rabguzy. Kysasy Rabguzy. –Aşgabat, «Miras», 2004.
172. Garajaoglan. –Aşgabat, «Miras», 2006.
173. Gaýyby. Saýlanan eserler. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1965.
174. «Güldesse». –Aşgabat, «Türkmenistan», 1980.
175. «Gorkut ata». –Aşgabat, 2001 ý.
176. Hoja Ahmet Ýasawy. Hikmetler. –Moskwa, 1992.
177. «Kitaby dädem Gorkut». –Aşgabat, «Ylym», 1995 ý.
178. Magrupy. Lirika. –Aşgabat, «Ylym», 1979.
179. Magtymguly. Saýlanan eserler. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1983.

180. Magtymguly. Şygyrlar. Üç tomluk. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1992. I tom.
181. Magtymguly. Şygyrlar. Üç tomluk. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1994. II tom.
182. Nurmuhamet Andalyp. Şygyrlar we poemalar. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1990.
183. Nurmuhamet Andalyp. Dessanlar. –Aşgabat, «Türkmenistan», 1991.
184. Nurmuhamet Andalyp. Gazallar. –Aşgabat, «MGI», 2010.
185. Nurmuhamet Andalyp. Nesimi. –Aşgabat, «Ylym», 1992.
186. Ogahiý. Tarjimalar III jilt. –Toşkent, «Gafur Gulam namidagi Adabiýot wa sanat naşriýoti», 1974.
187. Otoýi. Tanlangan esarlar. – Toşkent, «Uzbekistan», 1958.
188. «Şasenem-Garyp». – Aşgabat, «Türkmenistan», 1979.
189. Şabende. Hojamberdi han. –Aşgabat, «Meşrep», 1993.
190. Şabende. Lirika. – Aşgabat, «Ylym», 1972.
191. Şeýdaýy. Lirika. «Gül-Senuber». – Aşgabat, «Ylym», 1978.
192. Seýit Ymadutdin Nesimi. Saýlanan eserler, üç tomluk. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1993, I-II tom.
193. Süleýman Bokirganiý. Bokirgan kitobi. – Toşkent, «Ýazuwçy», 1991.
194. Türkmen halk dessanlary. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1993, II tom.
195. Türkmen halk dessanlary. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1993, II tom.
196. Uzbek şeriýaty antologiýasy. – Toşkent, «Uzbekiston», 1961.
197. Ýunus Emre. Söýeliň söýüleliň. –Ankara, 2000.
198. Алышер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Самарканд, «Гафур Гулам номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг булими», 1990.
199. «Ýedigen». Türkmen şygryýetiniň dürdäneleri. – Aşgabat, «Turan», 1991.

MAZMUNY

Giriş.....	3
I bap	
Andalybyň zamanasy we çeper edebiýat.....	28
II Bap	
Gündogar edebiýatynyň döredijilik metody we Andalybyň şahyrana dünýäsi.....	57
III Bap	
Andalybyň şygryýetinde Gündogar edebiýatynyň çeperçilik дәpleri.....	76
IV Bap	
Andalybyň döredijiliginde poemaçylyk we dessançylyk дәpler.....	150
Netije	234
Edebiýatlar.....	240